

Boris Havel, Arapsko-izraelski sukob, Religija, politika i povijest Svete zemlje, Naklada Ijevak, Zagreb, 2013., 640 str.

Jurković, Danijel

Source / Izvornik: **Lucius, 2016, XIV, 196 - 199**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:078869>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

LUCIUS

Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić - Lucius«

LUCIUS

Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić - Lucius«
Sv. 21./2016.

NAKLADNIK – PUBLISHING ESTABLISHMENT:

*Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d*

IZDAVAČ – PUBLISHER:

Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić - Lucius«

UREDNICI – EDITORIAL BOARD

Mateja Maljuga (mateja.maljuga@gmail.com)

Mateo Bunoza (mateo.bunoza@gmail.com)

RECENZENTI:

prof. dr. sc. Miroslav Akmadža

doc. dr. sc. Zlatko Begonja

prof. dr. sc. Ante Bralić

dr. sc. Vladimir Geiger

dr. sc. Eva Katarina Glazer

doc. dr. sc. Ivana Jukić

prof. dr. sc. Josip Jurčević

prof. dr. sc. Mijo Korade

doc. dr. sc. Ante Nazor

mr. sc. Joško Pavković

prof. dr. sc. Marko Petrak

prof.dr.sc. Nenad Pokos

doc. dr.sc. Mladen Tomorad

prof. dr. sc. Darko Vitek

dr. sc. Vlatka Vukelić

Časopis izlazi jednom godišnje na hrvatskom jeziku.

ISSN 1333-6185 (tisak)
ISSN xxxx-xxxx (online)

UDK 93/94
378

ISSN 1333-6185 (tisak)
ISSN xxxx-xxxx (online)

LUCIUS

**Zbornik radova Društva studenata
povijesti »Ivan Lučić - Lucius«
God. XIV., Sv. 21.**

ZAGREB, 2016.

SADRŽAJ – CONTENTS

<i>Riječ uredništva – Editorial foreword</i>	7
--	---

ČLANCI – ARTICLES

<i>Marina Belač</i> , Religija neolitskog čovjeka na primjeru nalaza anatolijskih lokaliteta	11
Religion of neolithic people in Anatolia (<i>Summary</i>)	22
<i>Anja Kovačić</i> , Mit o Izidi i Ozirisu – Antički izvori i suvremene interpretacije	23
The myth of Isis and Oziris – Ancient sources and contemporary interpretations (<i>Summary</i>)	32
<i>Andrej Malek</i> , Razvoj piramidalnih građevina od mastaba do grobnica Starog kraljevstva	33
The Development of the Pyramidal Structures since Mastabas up to the Old Kingdom Tombs (<i>Summary</i>)	66
<i>Petra Babić</i> , Recepcija Rimskog prava	67
Reception of Roman law (<i>Summary</i>)	78
<i>Josip Papak</i> , Cezar u Galiji	79
Caesar in Gaul (<i>Summary</i>)	98
<i>Monika Jukić</i> , Bitka kod Sekigahare	99
Battle of Sekigahara (<i>Summary</i>)	109
<i>Matea Pranjić</i> , Konstituiranje konfesionalne slike Bosne u prva dva stoljeća osmanske vladavine	111
La formacion confesional en Bosnia durante primeros dos siglos de la regla otomana (<i>Resumen</i>)	127
<i>Mateo Bunoza</i> , Latinska Amerika u vanjskoj politici SAD-a tijekom prve polovice XX. stoljeća	129
USA policy towards Latin America in the first half of the 20th century (<i>Summary</i>)	146
<i>Leo Marić</i> , Boljševici i nacionalno pitanje	147
Bolsheviks and national question (<i>Summary</i>)	160

Števan Štivičič, Londonski ugovor – problemi ratne i poslijeratne diplomacije	161
London treaty – problems of diplomacy during World War I. and after War (Summary)	174
Barbara Vuković, Kako preživjeti smjenu režima? Sudbina Folksdojčera na prostoru Hrvatske	175
How to survive the change of regime? The fate of ethnic Germans of the territory of Croatia (Summary)	190

PRIKAZI – REVIEWS

Russel Kirk, <i>Politika razboritosti</i> , Večernji list, Zagreb, 2015., 252 str. (Ante Bećir)	193
Boris Havel, <i>Arapsko-izraelski sukob, Religija, politika i povijest Svete zemlje</i> , Naklada Ljevak, Zagreb, 2013., 640 str. (Danijel Jurković)	196
Dušan Viro, <i>Slobodan Milošević – Anatomija zločina</i> , Profil, Zagreb, 2007., 718 str. (Marko Ardizzone)	199

IZVJEŠTAJI - REPORTS

Izvještaj s izložbe „1914., Sjećanje na Prvi svjetski rat – novac, medalje, odlikovanja“ (Anja Kovačić)	203
Izvještaj s izložbe „Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura“ (Anja Kovačić)	205
XI. Dies historiae – <i>Res novae et seditiones: pobuna kao čimbenik promjene</i> (11. prosinca 2013.) (Petra Babić, Lucija Frajlić)	207
Prvi interdisciplinarni studentski simpozij – <i>Utjecaji povijesnih prekretnica na društvene preobražaje</i> (15. travnja 2014.) (Mateo Bunoza)	210
Predstavljanje zbornika <i>Biblioteke Dies historiae: Žene kroz povijest</i> (11. studenoga 2014.) (Mateo Bunoza)	212
Izvještaj s tribine „ <i>Ukrajinska kriza</i> “ (27. svibnja 2014.) (Leo Marić)	214
Hrvatski iseljenički kongres (23.- 26. lipnja 2014.) (Ana Jakić, Petra Babić, Petra Vručina)	216

INTERVJU - THE INTERVIEW

Doc. dr. sc. Ivana Jukić (Petra Babić, Petra Vručina)	223
<i>Upute suradnicima - Directions for contributors</i>	229

Riječ uredništva – Editorial foreword

Poštovani čitatelji, s velikim zadovoljstvom Vam predstavljamo 21. svezak Zbornika radova Lucius. U ovom izdanju, prateći dosadašnju tradiciju podjela na rubrike: članci, prikazi, izvještaji, intevju, donosimo Vam mnoštvo zanimljivih radova naših suradnika. Zbornik sadrži jedanaest članaka, tri prikaza, sedam izvještaja s različitih događanja te intervju s profesoricom, a odnedavno i pročelnicom Odjela za povijest Hrvatskih studija, doc. dr. sc. Ivanom Jukić. Specifičnost ovog izdanja je u tome što su naši suradnici ovoga puta nastojali popratiti važnije događaje u organizaciji Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“ i o njima napisati izvještaje, čime smo i onima koji nisu bili u mogućnosti prisustvovati istima, ponudili kratki uvid u naše aktivnosti.

Od prošlog izdanja Zbornika Lucius održane su dvije godišnje skupštine na kojima je izabrano novo vodstvo. Na skupštini održanoj 19. ožujka 2014. godine na mjesto predsjednice izabrana je Mateja Maljuga, kao potpredsjednici su izglasani Mateo Bunoza i Tomislav Zrno, kao tajnica Monika Jukić, a kao zamjenica tajnice Tea Ćiraković. U Glavni odbor izabrani su Ivan Badanjak, Lucija Frajlić, Ivan Ilinić, Barbara Klemenčić, Leona Slatković Harčević te Dora Tot. Slijedeća skupština održana je 7. travnja 2015. godine. Tada je za predsjednika Društva izabran Mateo Bunoza, za potpredsjednice Tea Ćiraković i Leona Slatković Harčević, za tajnicu Petra Babić, a za zamjenicu tajnice Lucija Frajlić. Nadzorni odbor čine Ante Bećir, Antonela Mustapić, Ivona Vargek, Petra Vručina, Stjepan Tot i Domagoj Smojver.

Članovi DSP Lucius i u protekloj su godini bili vrlo aktivni u organizaciji raznih događanja. Osim već tradicionalnog skupa Dies historiae, Društvo je organiziralo tribine i tematska predavanja kojima smo željeli ponuditi studentima sadržaje povijesne tematike i izvan nastavnog plana i programa te ih potaknuti na promišljanje i raspravu. Novost vrijedna spomena u aktivnostima DSP Lucius jest Interdisciplinarni studentski simpozij čija je svrha potaknuti studente na samostalno istraživanje te predstavljanje tog istraživanja kolegama, profesorima i drugim zainteresiranima. Na taj način studenti dobivaju priliku usavršiti svoje prezentacijske vještine u dobiti korisne savjete od profesora i kolega. Prvi takav simpozij je održan u travnju 2014., a nosio je naslov *Utjecaji povijesnih*

prekretnica na društvene preobražaje. O tom simpoziju također možete čitati u rubrici *Izveštaji* ovog Zbornika.

Kako bi djelovanje DSP Lucus bilo u skladu sa novim Zakonom o udrugama, članovi društva izmijenili su Statut i prilagodili ga novim pravilima. Statut je dostupan na web stranicama DSP Lucius (dsplucius.wordpress.com).

U ožujku 2016. godine predstavljen je poseban tematski broj zbornika Lucius pod nazivom Povijest nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Ovaj zbornik rezultat je istoimenog kolegija koji se u akademskoj godini 2012./2013. održavao na Hrvatskim studijima. U njemu je obrađeno 9 nacionalnih manjina, a sadrži i intervjue s pripadnicima manjinskih zajednica. Uredništvo zbornika čine glavna urednica prof. dr. sc. Ljiljana Dobrovšak te članovi uredništva Mateo Bunoza, Matea Jalžević i Mateja Maljuga.

Ovim putem zahvaljujemo voditelju studija prof. dr. sc. Josipu Talangi, glavnom tajniku Studija Tomislavu Vodički, svim profesorima Odjela za povijest, ali i svim ostalim djelatnicima Hrvatskih studija, na višegodišnjoj potpori u našim aktivnostima. Također, posebne zahvale upućujemo voditelju Službe za izdavačku djelatnost profesoru Branku Ivandi za svu pomoć u realizaciji naših izdanja. Na kraju, u nadi da će se projekti Društva nastaviti i u narednim godinama, zahvaljujemo i svim studentima koji svojim zalaganjem pridonose njihovoj organizaciji.

Srdačno,

Uredništvo „Luciusa“

ČLANCI - ARTICLES

Religija neolitskog čovjeka na primjeru nalaza anatolijskih lokaliteta

Ovim radom nastoji se prikazati na koji su način neolitski stanovnici Anatolije izražavali svoju religioznost i vjerovanja, uzimajući u obzir nalaze koji su arheološkim istraživanjima otkriveni na području Anatolije. Na lokalitetima Catal Hüyük i Göbekli Tepe otkrivene su prostorije kojima se pripisuje uloga hramova ili svetišta, osobito zbog dekorativnih elemenata koji su ukrašavali zidove prostorija. Elementi dekoracije u najvećoj mjeri prikazuju životinje što ukazuje na veliku ulogu koju su životinje imale u duhovnom životu neolitskih stanovnika. Osim dekorativne, motivi životinja imali su i značajnu simboličku vrijednost koja je naglašena i bojom kojom su motivi bili oslikani. Religijska vjerovanja izražavali su i putem izrade antropomorfnih i zoomorfnih figurica, kao i putem sahranjivanja tijela pokojnika. Neobični pogrebni običaji koje su prakticirali bili su usklađeni s njihovim shvaćanjem pojma života i smrti.

Ključne riječi: neolitik, Anatolija, religija, pogrebni običaji

1. Uvod

Mlađe kameno doba na prostoru Anatolije dokumentirano je brojnim i raznovrsnim nalazima s arheoloških lokaliteta kao što su Catal Hüyük, Hacilar, Nevali Cori, Cayönü, Göbekli Tepe i Hallan Cemi. Navedena nalazišta pripadaju pretkeramičkoj A, pretkeramičkoj B i keramičkoj fazi neolitika.¹ Proces neolitizacije nije se odvijao

¹ Pretkeramički neolitik predstavlja najraniji stupanj neolitika te se dijeli na pretkeramički neolitik A i pretkeramički neolitik B. Pojmom pretkeramički neolitik označavaju se one zajednice koje su usvojile karakteristike neolitika (npr. poljoprivredna proizvodnja, stalna naselja i sl.), ali još uvijek ne poznaju keramičku proizvodnju. Osnovna razlika između pretkeramičkog neolitika A i pretkeramičkog neolitika B odnosi se na oblik građevina. Tako su za pretkeramički neolitik A karakteristične ovalne građevine, a za pretkeramički neolitik B pravokutne građevine. Detaljnije o periodizaciji prapovijesti u: Tihomila TEŽAK-GREGL, *Uvod u povijesnu arheologiju*, Zagreb, 2011., 76.-77.

istovremeno u različitim dijelovima svijeta, ali je podrazumijevao promjene koje su bile karakteristične, a koje su na nekim područjima nastupile ranije, a na drugima kasnije. Jedan od glavnih razloga nejednakog procesa neolitizacije na prostoru Anatolije ekološkog je karaktera. Klimatski uvjeti i prirodna obilježja nekog područja uvelike uvjetuju gospodarske, društvene i kulturne pojave. Na primjer, ukoliko su na nekome lokalitetu pronađena zrna žitarica te se metodom odredi starost istih, možemo pretpostaviti kako su na tome području postojali uvjeti koji su omogućavali uzgoj navedene biljke u određenom razdoblju. Za ilustraciju mogu poslužiti i područja bogata nalazištima opsidijana (središnja i istočna Anatolija).² Najstarija neolitička anatolijska nalazišta nalazile su se na vulkanskom tlu bogatim opsidijanom, kojeg su neolitski stanovnici upotrebljavali za izradu oruđa i oružja. Neolitik na prostoru Anatolije vremenski obuhvaća razdoblje od kraja 8./početka 7. tis. pr. Kr. do oko 3. tis. pr. Kr. Promjene poput prijelaza s nomadskog na sjedi-lački način života, pripitomljavanje životinja, kultiviranje biljaka, glačanje kamena imale su mnoge posljedice u gospodarskom, demografskom i duhovnom životu neolitskih stanovnika i obilježile viši stupanj kulturnog razvoja.³

Uzimajući u obzir nalaze s određenih anatolijskih neolitičkih lokaliteta prikazat ću duhovni život i religioznost neolitskog čovjeka koja se manifestirala putem gradnje takozvanih svetišta ili hramova, putem pogrebnih običaja, koji podrazumijevaju pokapanje mrtvih te postojanja kultova o kojima će više riječi biti u stranicama koje slijede. U izražavanju religioznosti posebno mjesto zauzimala je glina koja je služila za oblikovanje figurica božanstava kao i za izradu zoomorfnih figurica. Jednostavno i apstraktno oblikovanje figurica često je predstavljalo problem u njihovom identifikiranju, što će biti vidljivo na primjeru figura iz lokaliteta Göbekli Tepe. Osim izrade antropomorfnih i zoomorfnih figurica, površine građevina ukrašavane su reljefima, a najčešći motivi reljefa bile su životinje. Neke od njih imale su simboličku vrijednost te su odražavale vjerovanja stanovnika koji su naseljavali određeni lokalitet. Simboličko prikazivanje nije predstavljeno samo u izradi figurica ili pogrebnim običajima, već je vidljivo na oslikanim zidovima građevina te u uporabi boja, osobito crvenog okera. Neolitički anatolijski lokaliteti koji su u ovom radu imali prednost u oslikavanju religije neolitskog čovjeka su: Catal Hüyük, Göbekli Tepe, Hacilar, Nevali Cori i Cayönü.⁴

² Tihomila TEŽAK-GREGL, *Uvod u povijesnu arheologiju*, Zagreb, 2011., 115.

³ Navedene karakteristike neolitika pojavile su se postepeno te je najčešće jedna promjena uvjetovala pojavu druge. Na primjer, porast broja stanovnika zajednice doveo je do potrebe za većom količinom hrane (veća prednost pridaje se poljoprivrednoj proizvodnji), pojavom stalnih naselja i dr. Nešto više o karakteristikama neolitika u: Tihomila TEŽAK-GREGL, *Uvod u povijesnu arheologiju*, Zagreb, 2011., 72.-73.

⁴ Navedeni lokaliteti odabrani su isključivo zbog dostupnosti literature i brojnosti arheoloških nalaza. Detaljnije o pogrebnim običajima stanovnika Catal Hüyüka i Cayönü u: Bleda S. DÜRING, „Burials in context: The 1960s inhumations of Catalhöyük East“, *Anatolian Studies* 53 (2003).

2. Svetišta na lokalitetima Göbekli Tepe i Catal Hüyük

Tijekom druge polovice 20. stoljeća anatolijski prapovijesni lokaliteti Catal Hüyük i Göbekli Tepe bili su predmet istraživanja arheologa i antropologa, među kojima su zbog svojeg doprinosa najznačajniji James Mellaart (Catal Hüyük) i Klaus Schmidt (Göbekli Tepe). Arheološkim istraživanjima otkriveni su objekti ili prostorije za koje se smatra kako nisu imale ulogu mjesta svakodnevnog obitavanja odnosno stanovanja stanovnika navedenog lokaliteta. Unatoč mnogim kritičarima koji su osporavali njihova tumačenja funkcije objekata, istraživači su smatrali kako objekti ili prostorije lokaliteta predstavljaju hramove ili svetišta, odnosno mjesta koja su imala religijsku namjenu.⁵ Postojanje religijskih ili kultnih objekata pokazuje kako je neolitski čovjek imao razvijen sustav vjerovanja te razvijen religijski, ali i estetski osjećaj koji je potom ilustrirao kroz slike, izradu figurica ili gradnju monumentalnih objekata. Uzimajući u obzir starost lokaliteta, najprije ću opisati Göbekli Tepe i važnost koju je on imao u religiji neolitskog čovjeka, a potom i Catal Hüyük.

O važnosti koju lokalitet Göbekli Tepe zauzima u oslikavanju religije neolitskog čovjeka svjedoči i status prvog kamenog hrama koji mu se pripisuje. Istraživanja ovog lokaliteta provedena su već 1963. godine, ali su ona smjestila nalazište u puno kasniji kontekst (bizantsko groblje). Godine 1995. istraživačka skupina, pod vodstvom njemačkog arheologa Klause Schmidta, započinje arheološka istraživanja lokaliteta prilikom kojeg otkrivaju izvanredne kamene strukture koje vremenski smještaju u razdoblje pretkeramičkog neolitika A (9500. – 8500. g. pr. Kr.), pretkeramičkog neolitika B i keramičkog neolitika.

Nalazište se sastoji od niza megalitskih građevina koje sadrže izrezbarene stupove u obliku slova T, a dijeli se na tri osnovne stratigrafske razine koje pripadaju mlađem kamenom dobu (slika 1.).⁶ Građevine se razlikuju oblikom, ovisno o tome pripadaju li pretkeramičkom A ili pretkeramičkom B neolitiku. Dvije najveće građevine nalazišta, ognjište C i D, eliptičnog su oblika i svaka sadrži dvanaest T-stupova koji okružuju zid ognjišta.

Göbekli Tepe bio je predmetom mnogobrojnih rasprava, a Klaus Schmidt potaknuo je raspravu i svojom pretpostavkom kako nalazište nije predstavljalo neolitsko naselje, već neki oblik kultnog središta lovaca-sakupljača, ukazujući kako same građevine nemaju ulogu kuća, već hramova/svetišta. U argumentiranju svojih pretpostavki Schmidt se pozivao na razlike i sličnosti s drugim anatolijskim neolitskim lokalitetima, osobito sa Cayönu i Nevali Cori. Isticao je kako postoje razlike između građevina Göbekli Tepea i tipičnih neolitskih kuća. Kao razliku navodio je monolitnost građevina Göbekli Tepea i impresivne skulpture, uključujući

⁵ E. B. BANNING, „So Fair a House: Göbekli Tepe and the identification of Temples in the pre-pottery neolithic of the Near East“, *Current Anthropology*, 52 (2011), 622.

⁶ E. B. BANNING, „So Fair a House: Göbekli Tepe and the identification of Temples in the pre-pottery neolithic of the Near East“, *Current Anthropology*, 52 (2011), 620.-621.

i monolitne T-stupove.⁷ Iako se takve skulpture mogu pronaći i u neolitskim kućama, ipak su one veličinom i težinom daleko manje. Prosječna težina takvih skulptura u neolitskim kućama ne iznosi više od 400 kg, dok ona u Göbekli Tepe iznosi do 10 tona, što ih čini daleko neprikladnijima za prijenos. Prostorije u Göbekli Tepeu nemaju elemente koji su karakteristični za neolitske kuće (npr. ognjište, peći). Nedostatak tih elemenata čini ih neprikladnima za svakodnevni život neolitskih stanovnika. Stupovi u obliku slova T također nisu imali strukturalnu funkciju pa se zaključuje kako takve prostorije nisu bile natkrivene, što ih također čini neprikladnim za stanovanje.⁸ Pretpostavka kako Göbekli Tepe nije bio naselje neolitskih stanovnika argumentirana je činjenicom kako geografski smještaj čini nalazište nepovoljnim za naselje. Osim u Göbekli Tepeu, i drugi anatolijski neolitički lokaliteti, poput Cayönu i Nevali Cori, sadrže građevine za koje se pretpostavlja kako predstavljaju svetišta/hramove te su služile u kultne svrhe. Međutim, za stvaranje šire slike duhovnog života neolitskog čovjeka značajni su i nalazi iz Catal Hüyük.

Istraživanjima Catal Hüyük otkriveno je dvanaest uzastopnih razina grada, a metodom radioaktivnog ugljika C¹⁴ utvrđena je kronologija tih razina. Datiranjem dvanaest razina pokazalo se kako one nisu postojale u isto vrijeme, već kako one predstavljaju dvanaest različitih gradova, a ne stupnjeve razvitka grada ili restauracije pojedinih građevina.⁹ U spomenutih dvanaest razina oko 139 prostorija bilo je predmetom arheoloških istraživanja. U devet razina lokaliteta (od razine VII do razine X) otkrivene su, osim stambenih prostorija, i prostorije koje se po nekim karakteristikama (npr. dekoraciji, veličini) razlikuju od kuća pa se pretpostavlja kako je njihova funkcija bila religijskog karaktera. Otkriveno je više od 40 prostorija koje James Mellaart naziva svetištima.

Kuće i kultne prostorije Catal Hüyük razlikuju se planom i načinom gradnje. Međutim, unutar pojedinih kultnih prostorija pronađeni su i ostaci ognjišta te platformi, karakterističnih elemenata neolitskih kuća.¹⁰ Zbog tih elemenata bilo je teško odrediti predstavljaju li neke prostorije stambene objekte ili kultne prostorije.

Osnovni faktor razlikovanja prostorija koje su služile kao kuće i religijskih prostorija odnosi se na prisutnost elemenata dekoracije. Dekorativni elementi uzeti su kao glavni kriteriji za prepoznavanje svetišta. Svetišta su ukrašena zidnim slikama, životinjskim reljefima, glavama životinja (prvenstveno bika) te kultnim statuama u antropomorfnom ili zoomorfnom obliku. Potrebno je naglasiti kako zidne slike nisu imale samo dekorativnu funkciju, nego prvenstveno simboličku.

⁷ E. B. BANNING, „So Fair a House: Göbekli Tepe and the identification of Temples in the pre-pottery neolithic of the Near East“, *Current Anthropology*, 52 (2011), 622.-623.

⁸ Isto, 623.

⁹ James MELLAART, *Catal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, London – New York, 1967., 49.-51.

¹⁰ Isto, 78.

Najstariji primjeri zidnog slikarstva u Catal Hüyükü pronadjeni su na razini X, a najmlađi potječu iz razine II. Oslikavanje se nije primjenjivalo samo za ukrašavanje zidova, nego i za reljefe, glinene statue, kosti te osobito za ukrašavanje keramike.¹¹ Na slikama su u najvećem broju prisutni geometrijski i naturalistički motivi. Motivi poput božica, ljudskih figurica, bikova, ptica te leoparda prikazani su na slikama samostalno ili kao dio neke scene i rituala. Oslikavani su i zidovi svetišta te zidovi kuća, a boje koje su se pritom koristile imale su, kao i slike, dekorativnu i simboličku funkciju.

Najbolje podatke o simbolizmu boja daju nam zidne slike svetišta. Spektar boja koje su stanovnici neolitičkog Catal Hüyükü upotrebljavali za oslikavanje arhitektonskih ili dekorativnih elemenata bio je raznovrstan – uključujući nijanse crvene i smeđe boje, žutu, narančastu, svjetloljubičastu, plavu, sivu te crnu boju.¹² Polikromno slikarstvo ne predstavlja novinu jer je ono uobičajeno za sve periode. Osobitu pažnju privukao je kontrast crne i crvene boje – pojavljuju se motivi crnog i crvenog supa, crne i crvene ruke, crnog i crvenog bika, crnog i crvenog ljudskog tijela i sl. Vjerojatno je takav kontrast imao dublje značenje i nije samo dekorativne prirode.¹³

Kao što postoji razlika u dekoraciji običnih kuća i svetišta, postoji i razlika u dekoraciji samih svetišta.¹⁴ Neka su svetišta površinom veća, bogatija dekorativnim elementima i pogrebnim darovima, što je istraživače navelo na zaključak kako to oslikava neolitičku društvenu hijerarhiju Catal Hüyükü. Međutim, u konačnici je zaključeno kako ne postoji povezanost veličine svetišta, dekoracije i bogatstva pogrebnih darova, već postoji samo činjenica da su ukopi u svetištima bogatije opremljeni od ukopa u kućama.

3. Pogrebni običaji – pokapanje mrtvih

Gradnja objekata koji su po svojim obilježjima najvjerojatnije služili kultnim djelatnostima neolitskih stanovnika predstavljala je samo jedan način izražavanja religioznosti. Jedan od mnogo starijih načina izražavanja religioznosti povezan je s pogrebnim običajima, točnije sa sahranjivanjem tijela pokojnika. Pogrebni običaji razlikovali su se tijekom vremena i od mjesta do mjesta, ali na području Anatolije otkriveni su slični pogrebni običaji neolitskih stanovnika uključujući obezglavljivanje tijela pokojnika, pokapanje ispod podova kuća te prilaganje pogrebnih darova. Arheološkim istraživanjima neolitskih anatolijskih lokaliteta otkriven je način na koji su stanovnici lokaliteta sahranjivali svoje pokojnike.

¹¹ Isto, 131.

¹² Isto, 132.

¹³ Isto, 150.

¹⁴ Isto, 80.

Unatoč sličnostima u pokapanju (npr. obezglavljivanje tijela, pogrebni darovi) neki lokaliteti ističu specifičnost ukopavanja. Na lokalitetu Catal Hüyük otkriveni su ukopi unutar prostorija naselja.¹⁵ Pokojnici su se sahranjivali ispod podova kuća ili svetišta. Slični načini sahranjivanja pokojnika otkriveni u Catal Hüyüku mogu se pronaći u Köşk Hüyüku (pronađeno 70 ukopa) i Asikli Hüyüku (pronađeno 66 ukopa), gdje su također pronađeni skeletni ostaci pokojnika ispod podova prostorija. U Catal Hüyüku pronađeno je oko 480 skeletnih grobova opremljenih pogrebnim darovima.¹⁶ Grobovi su u većini slučajeva pronađeni ispod platforma koje su bile smještene duž zidova prostorije. Tijela su se nalazila u zgrčenom položaju, ali ne postoji jedinstvena orijentacija tijela pokojnika. U većini slučajeva glava pokojnika bila je okrenuta prema središtu prostorije, dok su stopala okrenuta prema zidovima. Kuće i svetišta bila su mjesta višestrukih ukopa, dok su individualni ukopi u Catal Hüyüku bili rijetki.¹⁷ Primjer višestrukog sahranjivanja otkriven je i na lokalitetu Cayönu pronalaskom takozvane „skull building“. Ona predstavlja građevinu u kojoj su se sahranjivali pokojnici. Sadrži lubanje i velike količine ljudskih kostiju, a tijela su se pokapala bez nekog redoslijeda ili orijentacije.¹⁸ Sahranjivanje unutar prostorija jedna je od karakteristika duhovnog života neolitskih stanovnika Catal Hüyüka. U Hacilaru su, suprotno, otkriveni ukopi izvan prostorija¹⁹, običaj koji je stanovnicima Catal Hüyüka očito bio nepoznat.

Polaganje pogrebnih darova uz tijela pokojnika dokumentirano je i na anatolijskim lokalitetima mlađeg kamenog doba. Na primjeru grobova Catal Hüyüka otkriveno je kako su pogrebni darovi grobova u svetištima bogatiji od onih unutar kuća.²⁰ Pogrebni darovi uključivali su raznovrsne predmete – predmeti od opsidijana (npr. zrcala), nakit, predmeti svakodnevne uporabe (npr. vilica, posuda), oružje, koštani predmeti i sl. James Mellaart postavio je tezu kako se pogrebna dobra mogu podijeliti ovisno o spolu pokojnika pa postoje dobra koja su se stavljala u grobove muškaraca i dobra koja su se stavljala u grobove žena.²¹ Još jedan pogrebni običaj daje nam uvid u vjerovanja neolitskih stanovnika. Običaj obezglavljivanja tijela pokojnika dokumentiran je i u Catal Hüyüku, Cayönu, Hacilaru i Nevali Cori pronalaskom mnogobrojnih lubanja prostorno odvojenih od ostatka tijela. U Cayönu

¹⁵ Bleda S. DÜRING, „Burials in context: The 1960s inhumations of Catalhöyük East“, *Anatolian Studies* 53 (2003), 1.

¹⁶ Isto, 2.

¹⁷ J. MELLAART, *Catal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, 205.

¹⁸ Lauren E. TALALAY, „Heady Business: skulls, heads and decapitation in neolithic Anatolia and Greece“, *Journal of Mediterranean Archeology* 17.2 (2004), 144.

¹⁹ MELLAART, *Catal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, 204.

²⁰ Isto, 207.

²¹ Bleda S. DÜRING, „Burials in context: The 1960s inhumations of Catalhöyük East“, *Anatolian Studies* 53 (2003), 3.

lubanje su pronađene u građevini „skull building“ koja je služila sahranjivanju tijela pokojnika. Obezglavljivanje tijela pokojnika bilo je dio ritualnog običaja neolitskih stanovnika Anatolije koji se susreće i u ikonografiji. Bezglava ljudska tijela prikazana u društvu supova (lešinara) karakterističan su motiv zidnih slika Catal Hüyük. Na lokalitetu Hacilar lubanje su pronađene izvan objekata naselja, u dvorištima, dok su u Catal Hüyüku one pronađene na platformama unutar kuća i svetišta.²²

4. Simbolika životinja u duhovnom životu neolitskog čovjeka

Simbolizam – izražavanje osjećaja i vjerovanja pomoću simbola – manifestirao se u duhovnom životu neolitskih stanovnika Anatolije putem pogrebnih običaja, oslikavanja zidova svetišta te izrade statua i figurica. Slike i boje koje su se upotrebljavale u oslikavanju zidova svetišta, poput onih u Catal Hüyük, nisu imali samo dekorativnu ulogu, nego i simboličku. Čini se kako se simbolizam pojavljuje tamo gdje predmeti ili motivi nisu prikazani na čisto naturalistički način, već svojim načinom prikazivanja trebaju asociirati na ono u što vjernici imaju vjerovati. Takav simbolizam pojavljuje se prvenstveno na slikama i reljefima prostorija Catal Hüyük te statuama Göbekli Tepea.

Jedan od najboljih primjera simbolizma životinja ilustriran je na T-stupovima u Göbekli Tepeu. Spomenuti stupovi ukrašeni su mnogim rezbarijama koje prikazuju različite vrste životinja, uključujući lavove, zmije, ovce, koze, lisice, vukove, supove, insekte, magarce, hijene i sl.²³ Budući da se ovom lokalitetu pripisuje status svetišta ili hrama, tako i reljefi na stupovima nemaju samo dekorativnu, već određenu simboličku funkciju. Životinja koja je čest motiv u anatolijskim neolitskim lokalitetima je sup, simbol smrti i ponovnog rođenja u neolitiku. Na stupovima u Göbekli Tepeu sup je prikazan raširenih krila koja zbog svojeg položaja podsjećaju na položaj zvijezde Deneb.²⁴ Međutim, sup je češći motiv na zidnim slikama u Catal Hüyük, a njegova simbolika na slikama istaknuta je i bojama kojima je oslikan, osobito crnom bojom. Slike koje su najviše povezane sa supovima prikazuju supove raširenih krila i pokraj njih mala bezglava ljudska tijela. Scene najvjerojatnije pokazuju kako su stanovnici Catal Hüyük mrtva tijela pokojnika izlagali supovima (lešinarima) za svrhu reinkarnacije.²⁵ Svetište pod oznakom VII.8. ukrašeno je samo slikama na kojima su u velikim veličinama prikazani supovi kako napadaju obezglavljena ljudska tijela. Zbog dominacije takve dekoracije svetište je nazvano

²² L. E. TALALAY, „Heady Business: skulls, heads and decapitation in neolithic Anatolia and Greece“, *Journal of Mediterranean Archeology* 17.2 (2004), 141.

²³ Andrew COLLINS, *Göbekli Tepe: Who built it, when and why? A preview to Genesis of the Gods*, 2014., 2.

²⁴ *Isto*, 6.

²⁵ J. MELLAART, *Catal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, 204.

„svetište supova“. Najčešća boja kojom se supovi prikazuju je crna, koja se povezuje sa smrću i tugom.

Osim supova, životinja koja je često prikazana slikovno ili u reljefu je bik. Spomenuta životinja dominira na dekoracijama u svetištima Catal Hüyük. Najraniji primjer reljefa u obliku jednostavnog oblika glave bika pronađen je u svetištu X. koje se datira oko 6500. godine pr. Kr., dok je najveći broj reljefa u obliku glave bika pronađen u svetištu VII.²⁶ Reljefi koji prikazuju božice najčešće se nalaze u kombinaciji sa reljefima koji prikazuju glave bika. Među njima postoji simbolička povezanost jer božice plodnosti često budu prikazane u trudnoći simbolizirajući novi život, dok bik simbolizira plodnost.

Ostale životinje koje su se upotrebljavale kao dekorativni motivi, a imaju simboličko značenje, su leopard (simbol božica), lisica i vuk. U Göbekli Tepeu, nalazištu koje je jedinstveno po svojim megalitnim objektima ukrašenim rezbarijama životinja te po skulpturama i statuama životinja, osobitu pažnju istraživača privukao je T-stup na kojem je u reljefu prikazana lisica. Prikazana je kao da se sprema preskočiti unutarnju stranu između dva središnja monolitna stupa. Motiv lisice pojavljuje se i na drugim antropomorfnim stupovima koji imaju pojas u obliku lisičjeg krzna. Postojale su mnoge pretpostavke o značenju koje je lisica imala u Göbekli Tepeu. Kako je lisica, odnosno lisičji rep, u različitim vremenima starog svijeta predstavljala zvijezdu repaticu (komet), neki su takvo značenje pripisivali i lisici u Göbekli Tepeu.²⁷

5. Božanstva neolitičke Anatolije i antropomorfne figurice

Osim u ikonografiji, religioznost neolitskih stanovnika Anatolije manifestirala se i putem izrade figura od kojih su neke vrlo dobro sačuvane, dok su neke figure ostale sačuvane samo u fragmentima, što je otežavalo njihovu identifikaciju. Figurice se mogu podijeliti u tri grupe: antropomorfne figurice, zoomorfne figurice i figurice apstraktnog oblika, koji može biti i antropomorfan i zoomorfan. Iako je za neolitičku umjetnost karakterističan naturalistički prikaz predmeta, ipak je apstraktan prikaz nekih figura i figurica otežavao njihovu identifikaciju. To je posebno vidljivo na stupovima u obliku slova T koji su pronađeni unutar ognjišta već spomenutog lokaliteta Göbekli Tepe.

Specifično obilježje stupova Göbekli Tepea je njihov čekičasti oblik, odnosno T-oblik. Neki stupovi ukrašeni su reljefima, a neki imaju rezbarije koje podsjećaju na pojas oko tijela.²⁸ Neobičan oblik stupova i simboli kojima su ukrašeni doveo

²⁶ Isto, 84.

²⁷ A. COLLINS, *Göbekli Tepe: Who built it, when and why? A preview to Genesis of the Gods*, 2014., 7.

²⁸ Isto, 2.

je istraživače do pretpostavke kako stupovi predstavljaju ljudske figure, točnije božanstava. Identifikaciju stupova kao ljudskih figura omogućio je pronalazak sličnih figurica na lokalitetu Kilisik, u jugoistočnoj Anatoliji. Godine 1965. pronađene su figurice koje su imale oblik slova T, poput stupova u Göbekli Tepeu, a pripadaju razdoblju neolitika. Budući da su figurice prikazane realističnije, zaključeno je kako produžetak „glave“ figurice predstavlja kapuljaču ili šešir.²⁹ Sličnost sa stupovima u Göbekli Tepeu dovela je do zaključka kako vertikalni i horizontalni dio stupa predstavlja tijelo i glavu.³⁰

Mnogobrojne antropomorfne i zoomorfne figurice pronađene su i na lokalitetu Nevali Cori, u jugoistočnoj Turskoj. Istraživanja lokaliteta provedena su u razdoblju od 1983. do 1991. godine pod vodstvom H. Hauptmanna. Antropomorfne figurice dijele se u tri grupe: sjedeće ženske figurice i stojeće ženske figurice te muške figurice. Ženske figurice prikazane su u obliku žene sa djetetom ili u trudnoći.³¹

Primjeri figurica koje prikazuju ženu sa djetetom mogu se, osim u Nevali Cori, pronaći i na drugim anatolijskim lokalitetima pretkeramičkog i keramičkog neolitiku (npr. u Catal Hüyük i Hacilaru). Takve figurice prikazuju ženu kako na rukama drži dijete ili mladunče neke životinje. U Catal Hüyük pronađena je figurica žene koja se oslanja na dvije životinje (mačke?), a prikazana je kako rađa dijete.³² Takve figurice povezuju se sa idejom o prikazu božice kao Gospodarice životinja i Božice plodnosti. Smatra se kako antropomorfne figurice žene koja drži dijete ili rađa predstavljaju kultne figurice Božice plodnosti.³³ Neke figurice žena u trudnoći pronađene su zajedno sa nalazima žita pa se smatra kako su predmeti položeni zajedno kako bi se osigurala plodnost ljetine. Figurice žena prikazivane su samostalno, sa životinjama (što naglašava aspekt božica kao Gospodarica životinja te njihovu povezanost sa prirodom i životinjama) ili uz figurice dječaka, kao u Catal Hüyük.

ZAKLJUČAK

Anatolijski lokaliteti mlađeg kamenog doba pružaju nam sliku duhovnog života neolitskih stanovnika. Nalazi s lokaliteta omogućuju nam uvid u njihovo shvaćanje pojma života i smrti, kojeg su izražavali u neobičnim ritualnim djelatnostima poput obezglavljivanja tijela pokojnika ili putem izrade figurica božica koje simboliziraju plodnost. Zastupljenost životinjskih motiva kao elemenata dekoracije samo ukazuje

²⁹ Isto, 10.

³⁰ Joris PETERS, Klaus SCHMIDT, „Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment“, *Anthropozoologica* 2004, 39 (1), 182.

³¹ Michael G. F. MORSCH, *Magic figurines? Some remarks about clay objects of Nevali Cori*, 148.

³² J. MELLAART, *Catal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, 139.

³³ M. G. F. MORSCH, *Magic figurines? Some remarks about clay objects of Nevali Cori*, 148.

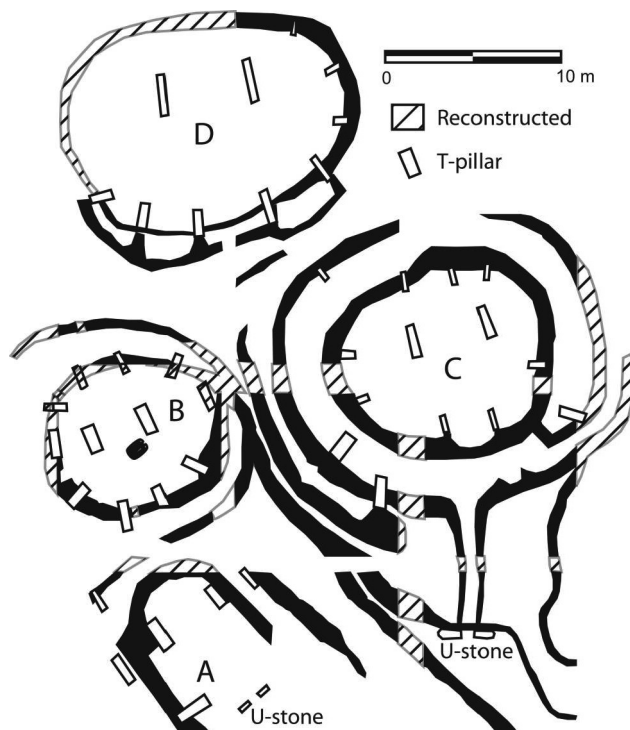
na ovisnost i povezanost neolitskih stanovnika s prirodom, koja daruje život i ponovno uzima isti – kao neka vrsta cikličkog procesa.

Načini izražavanja religioznosti mijenjaju se tijekom vremena te istovremeno odražavaju sustav vjerovanja određene skupine. Sukladno tome, načini na koje su neolitski stanovnici izražavali svoju religioznost odražavaju njihova vjerovanja i religijska shvaćanja. Oni svoja vjerovanja izražavaju putem pokapanja mrtvih i pogrebnih darova (vjerovanje u zagrobni život), putem obezglavljivanja tijela pokojnika (vjerovanje u reinkarnaciju), putem gradnje svetišta ili izrade antropomorfnih figurica (vjerovanje u viša bića, božanstava). Njihova vjerovanja čine njihovu religiju specifičnom (Catal Höyük, Göbekli Tepe, Cayönü).

LITERATURA

1. COLLINS, Andrew, *Göbekli Tepe: Who built it, when and why? A preview to Genesis of the Gods*, 1.-16. (https://www.academia.edu/6603268/G%C3%B6bekli_Tepe_Who_Built_It_When_and_Why , zadnji puta mijenjano 19. svibnja 2015.)
2. BANNING, E. B., „So Fair a House: Göbekli Tepe and the identification of temples in the pre-pottery neolithic of the Near East“, *Current Anthropology* 52 (2011), 619. -660.
3. DÜRING, S. Bleda, „Burials in context: The 1960s inhumations of Catalhöyük East“, *Anatolian Studies* 53 (2003), 1.-15.
4. MELLAART, James, *Catal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, London – New York, 1967.
5. MORSCH, Michael G. F., *Magic figurines? Some remarks about clay objects of Nevali Cori*, 145.-161.
(https://www.academia.edu/2105762/Magic_figurines_Some_Remarks_About_the_Clay_Objects_of_Nevali_Cori_in_H.G.K._Gebel_Bo_Dahl_Hermansen_and_Charlott_Hoffmann_Jensen_Hrsg_Magic_Practices_and_Ritual_in_the_Near_Eastern_Neolithic_Berlin_ex_oriente_2002_SENEPSE_8_145-162, zadnji puta mijenjano 19. Svibnja 2015.)
6. PETERS, Joris, SCHMIDT, Klaus, „Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment“ u *Anthropozoologica* 39 (2004), 179.-184., 206.-216.
7. ROSENBERG, M., NESBITT, M., REDDING, W. R., STRASSER, T., „Hallan Cemi Tepesi: Some preliminary observations concerning early neolithic subsistence behaviors in eastern Anatolia“, *Anatolica XXI* (1995), 3.-12.
8. TALALAY, Lauren E., „Heady Business: skulls, heads and decapitation in neolithic Anatolia and Greece“, *Journal of Mediterranean Archeology* 17.2 (2004), 139.- 163.

PRILOG: STRATIGRAFSKE RAZINE LOKALITETA GÖBEKLI TEPE KOJE PRIPADAJU NEOLITIKU

Slika 1. Crtež preuzet iz članka: BANNING, E. B., „So Fair a House: Göbekli Tepe and the identification of temples in the pre-pottery neolithic of the Near East“ u *Current Anthropology* volume 52 (2011), 621.

MARINA BELAČ

Religion of neolithic people in Anatolia

Summary

Archaeological excavations revealed the way in which neolithic people of Anatolia expressed their religious beliefs. On neolithic anatolian sites, like Catal Hüyük and Göbekli Tepe, archaeologists discovered some buildings which differed from typical neolithic houses. Wall buildings were highly decorated with painted animal motifs. These decorations had decorative and symbolic function and illustrated the prominent roles animals played in the spiritual world of neolithic people. The excavations of neolithic anatolian sites have also revealed a large number of antropomorphic and zoomorphic figuriness. Antropomorphic figuriness can be divided into two groups: female figuriness and male figuriness. Female figuriness are represented as corpulent woman seated or standing, and holding a child or a young animal in her arms. They are regarded as cult figuriness of a fertility goddess. At neolithic sites were found single and multiple burials. Some contained burial goods, such as necklaces and figuriness, and some of them display signs of burning and the practices of the removal of skulls from graves.

Key words: neolithic, Anatolia, religion, mortuary practices

Mit o Izidi i Ozirisu – Antički izvori i suvremene interpretacije

Cilj ovog rada jest obraditi i usporediti antičke i suvremene interpretacije mita o Izidi i Ozirisu. Na sljedećim ću stranicama nastojati ukazati na cijeli spektar shvaćanja ovog mita. Dva su antička izvora koja će se analizirati u radu. S obzirom da je u vrijeme zapisivanja spomenutog mita egipatska religija već preuzela neke helenističke karakteristike, korisno se oslanjati na više od jednog izvora kako bi se dobila što objektivnija slika (moguće) autentične egipatske religije. Plutarh i Herodot u tome možda stvaraju dobar balans, s obzirom da su mnogi podaci koje zapisuje Plutarh potvrđeni i na temelju egipatskih zapisa, dok je Herodot prvi autor koji je pokušao i provjeriti informacije koje je na kraju i zapisao. Dobrim dijelom je u tome i uspio, s obzirom na poduzimanje brojnih putovanja na kojima je istraživao pojedine narode. Od suvremenih izvora u obzir su uzeti oni što novijeg datuma, s naglašenim kritičkim stavom prema pojedinim interpretacijama.

Ključne riječi: mitologija, Egipat, Izida, Oziris

1. 1. Antički izvori o mitu

Egipatski mit o Izidi i Ozirisu jedan je od najpoznatijih mitova uopće. Božica neba Nut i bog zemlje Geb roditelji su posljednjih pet bogova u nizu kozmogeneze¹ (Oziris, Set, Izida, Neftis, Horus). Oziris je (kao prвороđeni sin) preuzeo pravo na Gebovo prijestolje i vladao Egiptom. Ozirisova supruga bila je Izida. Set², kao personifikacija svega lošega, želio je preoteti Ozirisovo prijestolje i u tu svrhu

¹ Od grč. κόσμος = svijet, svemir, uređni svijet; γένεσις = postanak, rađanje, nastajanje.

² Set je bio drugi od prvobitnih bogova. Bio je oženjen svojom sestrom Neftis. Kasnije su se Setovi sljedbenici morali opirati sjevernim sljedbenicima Horusa koji su ujedinili dvije zemlje. (Vidi više u: Veronica IONS, *Egipatska mitologija*, Opatija, 1990.)

odlučio se za njegovo ubojstvo. Set je uz pomoć sedamdeset i dva urotnika naveo Ozirisa da legne u sarkofag koji mu je tobože bio ponuđen na poklon, a potom su ga zatvorili i bacili u rijeku. Kad je Oziris preminuo, Izida je tražila njegovo tijelo. Voda je odnijela sarkofag u Biblos na jedan tamarisov grm. Iz grma je izraslo drvo i sarkofag se našao na njegovoj krošnji. Kad ga je Izida našla, u obliku ptice spolno je općila s Ozirisom te je začela sina – Horusa mlađeg³. Set je ponovno pronašao Ozirisovo tijelo, rastrgao ga je na četrnaest komada i razbacao diljem Egipta. Izida je ponovno krenula u potragu za tijelom. Pomagao joj je Anubis⁴, a na mjestima gdje su pronašli dijelove Ozirisa Izida je utemeljila svetišta. Anubis je obavio mumifikaciju Ozirisa. Zatim je Oziris uskrsnuo i postao vladar drugog svijeta.⁵ Ozirisov sin Horus zavjetovao se da će osvetiti oca i preuzeti prijestolje od Seta, no to je već drugi mit.

O mitu o Izidi i Ozirisu najviše doznajemo od antičkih autora. Naime, unatoč tome što je sam mit vezan uz Egipat, on u egipatskim izvorima nikada nije pronađen zapisan u cijelosti. Poznat je historiografiji i mitologiji ponajviše zahvaljujući antičkom autoru Plutarhu. Ovo je samo jedan od mnogobrojnih primjera u kojima je i više nego očito prikazana važnost takvih izvora, no upravo su ovakve vrste izvora često krivo ili pristrano interpretirane kod suvremenih autora. Zadaća je antičke historiografije, kao spoznaje o pojedinim događajima i osobama, bila normativni sadržaj, vjerodostojnost te da očiglednost filozofije, etike i politike potkrijepi primjerima.⁶ Historiografija u antici nije bila znanost. Ona je morala „prevaliti određeni put“ da bi postala znanstvena grana, a ne da se koristi samo kao primjer u raspravama etike ili filozofije. Antička historiografija donosila je primjere i prepričavala događaje, ali nam je time dala direktan uvid u kontekst vremena. Sastavnice antičke historiografije su grčka i rimska historiografija. Prema riječima Mirjane Gross: „Grčko – rimska, tzv. klasična antika položila je velikim dijelom temelje kasnijem razvoju zapadne kulture, pa je zato i kolijevka historijske znanosti.“⁷

³ Ime Horus je latinizirani oblik egipatskog imena Hor koje, kako se čini, znači „lice“, a na boga sokola primjenili su ga rani osvajači nilske doline. Božanstvo sokol bilo je najprije bog neba, dok su sunce i mjesec bili njegove oči, što bi moglo objasniti ime Hor. Zbog toga što je bio znamenje osvajačkog naroda sokol je postao simbol ratničkog boga i pobjedonosnog vođe. Kad se pak smatralo da je nadmoćan, stali su vjerovati da je kralj njegovo zemaljsko utjelovljenje. Horus inače ima više oblika. (Vidi više u: IONS, *Egipatska mitologija*)

⁴ Anubis je bio božanstvo pas ili šakal. Budući da je šakal pustinjska životinja, Egipćani su Anubisa povezivali sa zapadnom pustinjom, postojbinom mrtvih. (Vidi više u: IONS, *Egipatska mitologija*)

⁵ Oziris je bio bog mrtvih. Iako se čini da je prvo bio zastrašujući duh podzemnog svijeta, naposljetku je za svoje štovatelje predstavljao nadu u vječni sretni život na drugom svijetu kojim vlada pravedan i dobar kralj. (Vidi više u: IONS, *Egipatska mitologija*)

⁶ Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija – Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996., 23.

⁷ GROSS, *Suvremena historiografija*, 21.

Izvrstan opis grčke historiografije daje spomenuta autorica: „U doba kada je njihovo društvo bilo na prijelazu između mitskog i razumnog poimanja svijeta, Grci su postavili temelje historiografiji.“⁸ Spomenuti „prijelaz“ nam možda može pomoći shvatiti zašto je grčka historiografija ponekad teško čitljiva. Problem moguće leži u činjenici što se spoznaje o svijetu i životu nisu ujednačeno mijenjale, niti je takvo što bilo za očekivati.

Utjecaj grčke historiografije vidimo i kod rimskih pisaca. Ona im služi kao obrazac, ali joj daju novi pečat povezujući je s prošlošću putem kulta predaka u rimskoj obitelji.⁹ Kod rimskih autora vidljiva je jedinstvena i originalna interpretacija grčke historiografije.

Prvo djelo grčke historiografije napisao je Herodot iz Halikarnasa (o. 484 – o.420), a poznajemo ga pod pojmom „otac historije“, kako ga je Ciceron nazvao. Ono što još vezemo uz Herodota jest da je prvi upotrijebio pojam *historia*. Ipak, nama je ovdje mnogo važniji Herodotov odnos prema onome što čuje, što zapisuje i zašto. Herodot nam sam daje odgovor na ovo pitanje na početku *Povijesti*:

„Ovo je prikaz istraživanja Herodota Halikarnašanina zato da ono što su ljudi napravili ne padne s vremenom u zaborav, i da velika i čudesna djela što su ih izvršili i Grci i barbari ne ostanu bez uspomena, kao ni ostali događaji, pa ni razlog zbog kojeg su međusobno zaratili.“¹⁰

Kod Herodota je vidljiva određena doza kritičnosti. Sam kaže da prenosi sve što čuje, no kako nije svemu za vjerovati. Također razlikuje više vrsta informacija, i prema tome razlikuje pouzdanost istih. On nastoji provjeriti istinitost i vjerodostojnost podataka koje zapisuje. Zbog toga se koristi i mnogim primjerima za određene teze, a kako je mnogo putovao, inspiracije mu nije nedostajalo. Herodotova *Povijest* sadrži gomilu informacija, o svakojakim narodima, zemljama i običajima. Tako govori i o egipatskog religiji. On opisuje vjerovanja i njihovu praksu, te ih ujedno i objašnjava. Herodot neprestano uspoređuje grčke i egipatske bogove, toliko da ponekad koristi ime grčkog boga za egipatskog s kojim ga je poistovjetio. Ovo ponekad otežava čitanje njegova djela, ukoliko se dobro ne poznaje grčka i egipatska mitologija. Možda se to najbolje vidi iz sljedećeg primjera:

„Prije tih ljudi bogovi su vladali Egiptom i živjeli zajedno sa smrtnicima, i to tako da je uvijek jedan od njih bio najmoćniji: posljednji je tako u Egiptu imao vlast Horus, sin Ozirisa, kojega Grci nazivaju Apolonom; on je zbacio Tifona s prijestolja i posljednji je tako zavladao Egiptom. A Oziris se na grčkom jeziku zove Dionis.“¹¹

⁸ GROSS, *Suvremena historiografija*, 25.

⁹ GROSS, *Suvremena historiografija*, 31.

¹⁰ HERODOT, I.

¹¹ HERODOT, II, 144.

Herodot nam zapravo ne govori ništa konkretno što se tiče samog mita o Izidi i Ozirisu, no naglašava kako za razliku od ostalih bogova, Izidu i Ozirisa svi Egipćani štiju bez razlike.¹² Ovaj podatak, kao i ostali u kojima Herodot donosi egipatska vjerovanja, potvrđuju Plutarhove zapise, tako da se na temelju ovih izvora možda najviše možemo približiti egipatskoj religiji.

S druge strane, Plutarh (o. 45 – 125) je glasoviti pisac biografija. On je jedini među antičkim autorima prepričao u cijelosti mit o Ozirisu. Djelo „O Izidi i Ozirisu“ vjerojatno je napisano 120. godine i jedno je od posljednjih Plutarhovitih rukopisa.

Egipatska religija o kojoj Plutarh govori, više je mješavina egipatskih, grčkih i drugih utjecaja pomiješanih s filozofskim strujanjima kasnije antike. Plutarh, kao i Herodot, govori o egipatskim bogovima uspoređujući ih s grčkim, što i nije tako neshvatljivo ako uzmemo u obzir kontekst vremena. Također nailazimo na elemente platonizma i pitagorizma, posebno prisutnih pri pokušaju objašnjenja promjena u prirodi, svemirskih tijela, odnosno svega onog što okružuje čovjeka, što je na koncu svrha i karakteristika mita. Plutarh ide toliko daleko da izvodi cijelu teogoniju i kozmogoniju, kako bi objasnio sam početak svijeta i života. On opisuje svako podneblje i pojedine prakse, vjerovanja i rituale vezane za nj. Objašnjava koje životinje se gdje štiju, a koje ne i zašto, govori o strahovima, o godišnjim dobima i zašto su upravo takva kakva jesu. Ono što je bitno, jest da Plutarh navodi više tumačenja kad raspravlja o nekim vjerovanjima i praksama za koje je čuo i daje određene kritike. Plutarh na kraju mita napominje:

„To su najvažniji dijelovi legende. Izostavio sam najpotresnije događaje kao što su Horusovo sakaćenje i Izidino odsijecanje glave.“¹³

Ono što je zajedničko i Plutarhu i Herodotu jest prisutnost helenističkih elemenata, te jasno izražen normativni stil pisanja, odnosno, vidljiva je prvenstveno težnja za izvještavanjem. Unatoč tome što je to karakteristično za antičke izvore, ovi autori ipak idu malo dalje od čistog informiranja čitatelja, stoga pokušavaju tumačiti i analizirati, te se isto tako koliko je moguće kritički odnositi prema podacima koji do njih dolaze. Ono što razlikuje ove autore, jest da nam Plutarh za razliku od Herodota donosi mit, više – manje, u cijelosti ispričan. On ga također i tumači, uspoređuje, to jest, pokušava ga razumjeti i približiti čitatelju. Herodot se u svom djelu više koncentrira na egipatsku religiju općenito, no koristeći oba autora možemo vidjeti da se potvrđuju i upotpunjuju.

Unatoč tome što iz samog Plutarhovog djela možemo doznati da ni njegov opis mita nije potpun, ipak nam ovaj izvor služi kao primarni i najbliži onom što možemo znati i na što se možemo pozivati prilikom interpretacije.

¹² HERODOT, II, 42.

¹³ PLUTARH, XX.

1. 2. Suvremena interpretacija mita

Danas postoji širok spektar interpretacija mita o Izidi i Ozirisu u domaćoj literaturi. Ova tema obrađena je s mnogih stajališta, a jedan od mogućih razloga je taj što nisu svi autori koji su se bavili ovom temom povjesničari. To je prednost u kojoj možemo vidjeti u kojoj je mjeri interpretacija povezana s onime od koga dolazi.

2.1. Interpretacija egiptologa

Jedan od autora koji je svoj rad posvetio izučavanju egipatske povijesti općenito je Igor Uranić. Uranić u svojoj knjizi *Stari Egipat; povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana* donosi prepričan mit o Izidi i Ozirisu, prema Plutarhu¹⁴, te nas na dobar način upoznaje s cjelokupnim kontekstom unutar kojeg smješta egipatsku religiju i svjetonazor uopće. Kako bi na što bolji način potkrijepio tvrdnje, on koristi izvorne tekstove i time definitivno opravdava svoju percepciju Egipta. Što se tiče samog mita o Ozirisu i egipatske mitologije uopće, autor objašnjava ulogu u književnosti, arhitekturi, skulpturi, religiji, astronomiji, računanju vremena, ukratko, razlaže ulogu mita u tumačenju svijeta i života drevnih Egipćana. Tako primjerice u književnosti prevladava opus koji se odnosi na život poslije smrti te rituale i običaje vezane uz mumificiranje i ukop. Isto tako, među glavne uzroke bolesti se ubraja prodiranje zlih demona u tijelo, dok je za računanje vremena osim Oriona, Velikog medvjeda, Sunca i Mjeseca bila važna zvijezda Sirius, jer se vjerovalo da u njoj živi duša Izide koja uvijek slijedi Orion – dakle Ozirisa.¹⁵

Prema ovome, možemo zaključiti kako gotovo ni jedan aspekt života nije bio u potpunosti odvojen od neke religiozne simbolike i funkcije, odnosno gotovo sve je u službi religije i sve ima religijsku funkciju i svrhu. Mitska slika svijeta ustvari je temelj svega onoga što podrazumijevamo pod civilizacijom starog Egipta, a što se u ljudskom djelovanju ostvarivalo kao kao kult, obred, arhitektura, običaji, umjetnost, jezik i pismo.¹⁶

Ono što Uranića čini zanimljivim tumačem mita o Ozirisu jest sličnost koju nalazi u osobi Krista i osobi Ozirisa. Njihovu povezanost prikazuje na pomalo dramatičan način:

„Štoviše, čini se da je Oziris od svih bogova staroga vijeka božanstvo koje se najviše približava ideji Krista. Ta je sličnost to izraženija što je priča o Ozirisu

¹⁴ Također, u istoj knjizi nailazimo na mnoštvo prevedenih tekstova, kao na primjer iz Tekstova piramida, Knjige mrtvih, Tekstova sarkofaga i drugih tekstova možda ne toliko zvučnih i poznatih, no svakako dragocjenih za poznavanje egipatske kulture.

¹⁵ Igor URANIĆ, *Stari Egipat; povijest književnost u umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb, 2002., 256 – 257.

¹⁶ URANIĆ, *Stari Egipat*, 226.

bliža promišljanju univerzalne ljudske kobi – života i smrti. Baš kao što Isus nakon čuda i božanske objave, na kraju u svojim mukama dijeli sudbinu obična čovjeka, tako i Oziris (budući da umire mučeničkom smrću) postaje paradigma nutarnje čovjekove duhovnosti i čovjek bog koji mu je zbog svoje ljudske sudbine najbliži.¹⁷

Autor je ovim djelom ukazao na čitav niz komponenti koje su ključne za razumijevanje mita o Izidi i Ozirisu, a upravo se ovakvom interpretacijom mita možda on može i najbolje shvatiti.

Kao i u gore navedenoj knjizi, tako i u knjizi *Ozirisova zemlja; egipatska mitologija i njezini odjeci na Zapadu* Uranić donosi sažeti mit, ponovo se služeći Plutarhom. No za razliku od *Starog Egipta*, ovdje autor ulazi u dubinu samog mita i promišlja ga na jedan filozofski i pomalo poetičan način. Počevši sa samim mitom, autor nastavlja tumačiti simboliku lika Ozirisa, njegovog imena i analizira inačice imena. Uranić radi komparaciju lika Ozirisa i njemu oprečne, Izide. Oni su zapravo kompatibilna božanstva, u osnovi su muški i ženski aspekt jedne te iste božanske snage – moći prokreacije i obnove života.¹⁸

Autor također tumači rasprostranjenost ovog mita, no drži kako je nemoguće zamisliti recepciju jednog egzotičnog kulta bez poznavanja doktrine koja ga prati.¹⁹ No, zasigurno je takvoj raširenosti kulta doprinijelo i variranje pri značenju simbola, jer je poznato da je egipatsko mišljenje bilo sklono komparativnosti. Možda je upravo zbog ovoga ponekad lako povezati Ozirisa s osobom Krista. Naime, Uranić smatra da je Ozirisov misterij najzrelija i najdublja religiozna ideja koja se ikad pojavila u Egipćana, a povezanost s Kristom se vidi u segmentu uskrsnuća, i na temelju toga smatra da nije isključeno da je Kristov misterij zapravo inačica mita o Ozirisu.²⁰ Uranićev smisao za tumačenje mita kao filozofije života očit je:

„Oziris je prototip čovjekova života. On se rađa. Postiže vrhunac i umire. Zatim će na drugom svijetu uskrsnuti. Poput čovjeka, i njegova je besmrtnost u čovječanstvu, u prokreaciji. Sin nasljeđuje oca. On je ono što je njegov otac bio. Svaki čovjek nakon smrti postaje Oziris. Svaki čovjek koji se rodi jest Horus. I svatko ponavlja taj ciklus.“²¹

Imajući u vidu da je mit o Ozirisu prvenstveno važan za čovjeka (jer predstavlja njegovu sudbinu), postaje jasno zašto se svaki umrli Egipćanin poistovjećivao s tim božanstvom.²²

¹⁷ URANIĆ, *Stari Egipat*, 222.

¹⁸ Igor URANIĆ, *Ozirisova zemlja; egipatska mitologija i njezini odjeci na Zapadu*, Zagreb, 2005., 85.

¹⁹ URANIĆ, *Ozirisova zemlja*, 48.

²⁰ URANIĆ, *Ozirisova zemlja*, 89.

²¹ URANIĆ, *Ozirisova zemlja*, 85.

²² Igor URANIĆ, *Sinovi Sunca: vjerovanja starih Egipćana*, Zagreb, 1997., 120.

2.2. Izida i Oziris na prostoru rimskog Ilirika

Osim Uranića i neki drugi autori bavili su se mitom o Izidi i Ozirisu. Petar Selem u knjizi *Izidin trag* istražuje egipatske kultne spomenike na području rimskog Ilirika. Da bi mogao što objektivnije interpretirati pojavu Izidinih kulta, on ulazi u samu srž njezinog lika i simbolike koju ona donosi. Vjerojatno je da se Izidin kult toliko rasprostranio upravo zbog njezinih brojnih atributa. Možda odavde dolazi i ranije spominjano helenističko preoblikovanje egipatskih bogova.

Ono što je zanimljivo kod Selema, da za razliku od Uranića koji tvrdi da je nemoguće zamisliti recepciju jednog egzotičnog kulta bez poznavanja doktrine koja ga prati (gore navedeno), on tvrdi:

„Dubinu Izidinskog kulta ne treba dakle vidjeti samo u broju vjernika i nazočnosti predmeta izričito kultne namjene. Ta se dubina očituje u činjenici da jedan car uzima upravo egipatske sfinge kako bi iskazao zamisao svoje božanstvenosti, da ljudi vjeruju u magijsku moć nekog egipatskog kipića ili amulet, da Izidinska ili egipatska figuracija prodiere i u dekorativne namjene, dakle u široki raspon ukusa, u široko područje kulture.“²³

Rasprostranjenost kulta Izide i Ozirisa na prostoru rimskog Ilirika dokazuju i šauabtiji pronađeni u Dalmaciji i Panoniji.²⁴

Bruna Kuntić – Makvić nam u članku „*Η ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ*“ donosi interpretaciju Izidinih kulta kod Rimljana, i to na primjeru kipa koji je postavljen u hram Venere Roditeljice. Autorica se služi piscima koji su suvremenici i svjedoci događaja, jer kip u njihovo vrijeme još uvijek tamo stoji. Dakle, prema Apijanovu iz Aleksandrije Cezar je tijekom trijumfa dao 46. g. pr. Kr. postaviti Kleopatrin lik u hram Venere Roditeljice. Dion Kasije u opisu Oktavijanovih trijumfa 29. g. pr. Kr. spominje zlatnu Kleopatru u Afroditinu hramu. Zbog ovih različitih zapisa o istom događaju, postoje i različita tumačenja u literaturi. Ipak, ova se dva autora nadopunjuju. Ako se povežu, može se zaključiti da je Cezar uz kulturni kip Venere Roditeljice dao postaviti Kleopatrin kip za koji se u 2. stoljeću smatralo da stoji u izvornom obliku.²⁵

Logično je da je kip „morao biti doličan rimskom svetištu kako bi pridonio propagandnim učincima julijevskoga sakralnoga kompleksa.“²⁶ Moguća su dva tumačenja: helenistička Izida ili Izidina svećenica s Kleopatrinim licem koja se mogla tumačiti kao Venerina štovateljica ili Veneri srodna božica. Izidin kult je u Apijanovo i Dionovo vrijeme općeprihvaćen. Rimljanima to nije smetalo, jer je vladala tolerancija prema privatnim manifestacijama Izidinih kulta, što je karakteristično za njih (naravno, dokle netko sam ne pomisli da je bog).

²³ Petar SELEM, *Izidin trag; egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku*, Split, 1997., 12.

²⁴ Vidi više u: Mladen TOMORAD, „Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia“, *Journal of Egyptological Studies*, 1, Sofia, 2004, 89 – 115.

²⁵ Bruna KUNTIĆ – MAKVIĆ, „*Η ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ*“, *Archeologia Adriatica*, 2, 1, 2009., 335 – 348.

²⁶ KUNTIĆ – MAKVIĆ, „*Η ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ*“.

U širenju egipatskog kulta, Mladen Tomorad naglašava važnost rimske flote s obzirom na pronađene amulete, šauabtije, epigrafske zapise, a najpopularniji egipatski bogovi bili su Izida i Serapis kojima se vojnici zahvaljuju u pismima upućenima svojim obiteljima.²⁷ Egipatski utjecaj očit je u povezanosti kulta cara s egipatskim kultovima, a u jednom periodu Izida i Serapis²⁸ postali su zaštitnici cara.²⁹ Ovaj podatak nam je važan jer potvrđuje koliko su se lako i brzo širili egipatski kultovi, i koliko su bili prihvaćeni čak i od samog cara. Možemo to tumačiti kao želju za poistovjećivanjem s određenim božanstvima, ili ih shvaćati kao simbole moći. Unatoč tome što možda nisu mogli u potpunosti razumjeti takvu kompleksnu religiju, imali su osjećaj za sveto i znali su prepoznati njegovu simboliku.

2.3. S teološke strane

Za razliku od interpretacija egiptologa i povjesničara, Celestin Tomić je franjevac konventualac koji se u svom članku „Misterijske religije i kršćanstvo“ dotiče mita o Izidi i Ozirisu kojeg obrađuje na sasvim drukčiji način nego što je to primjerice kod Uranića. Tomić članak počinje proučavanjem samog korijena riječi *mysterion*, a nakon toga donosi značajke nekih misterijskih religija (eulizinski misterij, Dionizijev kult, Kult Velike Majke, Izidin kult, mitraizam). Na posljétku, autor uspoređuje misterijske religije s kršćanstvom. Tomić misterijske religije definira kao kultove koji se temelje na starim mitovima.³⁰

Što se tiče mita o Izidi i Ozirisu, kojeg ukratko opisuje prema Diodoru i Plutarhu, autor u svakom slučaju nastoji izbjeći i opovrgnuti svaku povezanost Ozirisa s Kristom. Ipak, u većini njegovih argumenata uočljiva je prisutnost dvostrukih kriterija. Tomić smatra da se ne može na temelju studija misterija stvoriti opća „teologija“³¹, pa ipak kad se radi o kršćanstvu koristi pojam misterija (pashalnog misterija, smrt i uskrsnuće) iz kojeg se može i na kraju krajeva se i izvodi cijeli kršćanski nauk. Unatoč tome što Tomić odbija bilo kakvu povezanost kršćanstva s mitom o Ozirisu, smatra da mit ipak odražava čežnju za vječnim životom, za životom u Bogu, no ipak na kraju to može ostvariti samo navještaj pashalnog otajstva. Dok iza kršćanstva stoji povijesni događaj koji je neponovljiv, iza misterijskih religija stoje elementi cikličkog:

²⁷ Vidi više u: Mladen TOMORAD, „Egyptian cults of Isis and Serapis in Roman Fleets“, *L'acqua nell'antico Egitto: vita, rigenerazione, incantesimo, medicamento - Proceedings of the First International Conference for Young Egyptologists (Chianciano Terme, 15-18 October 2003)*, Roma, 2005, 241 – 253.

²⁸ Serapisa povezujemo s opskrbom žitaricama, no i on je bog podzemnog svijeta te je stekao zajedničke osobine Ozirisa i nekih grčkih bogova. Njegov se kult širio cijelim Rimskim Carstvom. (Vidi više u: BARNETT, *Bogovi i mitovi staroga svijeta*)

²⁹ TOMORAD, „Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia“.

³⁰ Celestin TOMIĆ, „Misterijske religije i kršćanstvo“, *Obnovljeni život*, 53, 2, 1998., 179 – 201.

³¹ TOMIĆ, „Misterijske religije i kršćanstvo“.

„Nemoguće je temeljni navještaj kršćanstva, pashalni misterij, smrt i uskrsnuće Isusa Krista izvesti iz ovih misterijskih religija. Ti mitski bogovi predočuju umiranje i buđenje prirode. K tome, veći dio godine borave u Podzemlju. Napokon, ne govori se o izvornom uskrsnuću nego o buđenju uspavanog boga.“³²

ZAKLJUČAK

Iz svega navedenoga vidljiva je različitost u interpretacijama mita o Izidi i Ozirisu. No, ne može se reći da tema nije razrađena i u većini slučajeva dobro argumentirana. U nekim slučajevima gdje nedostaje dobrih kritika i argumenata jasno je da nedostaje i objektivnost. No, ne valja ni precjenjivati toliko teško dosežnu objektivnost. Subjektivnost je ono za čime prvim krećemo u postavljanju hipoteze i daljnjem istraživanju. Ono po čemu su ove suvremene interpretacije vrijedne unatoč međusobnoj različitosti, jest da se priznaje i cijeni težnja za vječnim koja na kraju krajeva i jest lajtmotiv kroz cijeli mit. Uspoređujući antičke i suvremene interpretacije mita, razlika je i više nego očita, no ne smijemo zanemariti kontekst vremena u kojem nastaje svaka od interpretacija, jer je tim okolnostim okarakterizirana. Imajući to na umu, možemo zaključiti da antički autori najvećim dijelom pokušavaju prenijeti sve informacije koje su im dostupne i izvijestiti čitatelja o svemu što je njima poznato, dok suvremeni autori pokušavaju apstrahirati bitne od nebitnih stvari. Oni također istovremeno nastoje dublje tumačiti mit, svatko naglašavajući i temeljeći vlastitu interpretaciju na onom što je za njega najvažnije u cijelom mitu.

Isto tako moramo biti svjesni da ni sami antički izvori nisu dosljedni po pitanju mita i ostavljaju nam mnogo otvorenih pitanja i nedorečenih teorija. No, historiografija nije uvijek imala ulogu koju ima danas. Ipak se kod gore navedenih antičkih autora može uočiti kritičnost, i pokušaj ne samo izvještavanja, već i razumijevanja onog o čemu se govori. Unatoč tome što nam možda takva vrsta izvora, s obzirom na njihovu oskudnost i malobrojnost, ne donosi razrađene podatke na kakve smo navikli u slučajevima novijeg datuma, one su itekako dobar podložak i primarni izvor u pokušaju rekonstruiranja prošlosti.

IZVORI

1. HERODOT, *Povijest*, Zagreb, 2000.
2. PLUTARH, *O Izidi i Ozirisu*, Zagreb, 1993.

³² TOMIĆ, „Misterijske religije i kršćanstvo“.

LITERATURA

1. BARNETT, Mary, *Bogovi i mitovi staroga svijeta: arheologija i mitologija Egipta, Grčke i Rima*, Rijeka, 2000.
2. CAVENDISH, Richard; O. LING, Trevor, *Mitologija – ilustrirana enciklopedija*, Zagreb, 1982.
3. GOSPODINOVIĆ, Bernard, *Egipat – mitovi Heliopolisa*, Zagreb, 1994.
4. GROSS, Mirjana, *Suvremena historiografija – Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996.
5. IONS, Veronica, *Egipatska mitologija*, Opatija, 1990.
6. KUNTIĆ – MAKVIĆ, Bruna, „H ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ“, *Archeologia Adriatica*, 2, 1, 2009, 335 – 348.
7. SELEM, Petar, *Izidin trag; egipatski kulni spomenici u rimskom Iliriku*, Split, 1997.
8. TOMIĆ, Celestin, „Misterijske religije i kršćanstvo“, *Obnovljeni život*, 53, 2, 1998, 179 – 201.
9. URANIĆ, Igor, *Ozirisova zemlja; egipatska mitologija i njezini odjeci na Zapadu*, Zagreb, 2005.
10. URANIĆ, Igor, *Sinovi Sunca: vjerovanja starih Egipćana*, Zagreb, 1997.
11. URANIĆ, Igor, *Stari Egipat; povijest književnost u umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb, 2002.
12. TOMORAD, Mladen, „Egyptian cults of Isis and Serapis in Roman Fleets“, *L'acqua nell'antico Egitto: vita, rigenerazione, incantesimo, medicamento - Proceedings of the First International Conference for Young Egyptologists (Chianciano Terme, 15-18 October 2003)*, Roma, 2005, 241 – 253.
13. TOMORAD, Mladen, „Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia“, *Journal of Egyptological Studies*, 1, Sofia 2004., 89 – 115.

ANJA KOVAČIĆ

The Myth of Isis and Osiris – Ancient sources and contemporary interpretations*Summary*

Mythology is the first attempt of explaining of what is surrounding us, what is indistinct, what we are afraid of. However, as created, myths have also been changed. The Egyptian Myth of Isis and Osiris is one of the most known myths at all. Relying on the ancient sources and using their contemporary interpretation, the author is processing few possible interpretations of The Myth of Isis and Osiris, trying to align them within a context of the myth itself. Trying to maintain critical attitude, the author concludes that no matter how different contemporary interpretations are, there is an acknowledgment to the tendency for eternal between them, which in its essence this myth is.

Key words: mythology, Egypt, Isis, Osiris

Razvoj piramidalnih građevina od mastaba do grobnica Starog kraljevstva

Primarni zadatak ovoga rada je prikazati razvoj pogrebne arhitekture u Ranodinastijskom razdoblju i razdoblju Starog kraljevstva. Prati se postepeni razvoj piramidalnih građevina počevši sa mastabama I. egipatske dinastije, postepeno uvođenje raznih građevnih elemenata, postepeno uvođenje stepenaste gradnje koje dovodi do stepenastih piramida te njihov daljnji razvoj koji je doveo do pravih piramida. Sekundarno postignuće ovoga rada jest ukratko opisana smjena vladara, naročito dinastija te tako sa većim ili manjim uspjehom možemo pratiti gotovo neprekinutu kraljevsku lozu od početka I. dinastije do početka ili kraja VI. dinastije.

Ključne riječi: Egipat, mastaba, piramida, pogrebna arhitektura, Predinastijsko razdoblje, Staro kraljevstvo

1. Uvod

U ovom radu prikazan je razvoj piramidalnih građevina od mastaba do piramida Srednjeg kraljevstva zaključno sa VI. dinastijom. Na temelju korištene literature, koju čine uglavnom suvremeni autori s izuzetkom Manetona, prikazao sam postepeni razvoj pogrebne arhitekture počevši s mastabama I. dinastije do vrhunca u IV. dinastiji te standardizaciju i postepeno smanjenje važnosti piramidalnih građevina u V. i VI. dinastiji. Rad je podijeljen na dva glavna dijela: prvi dio je o mastabama ranodinastijskog razdoblja, gdje je opisana izgradnja unutarnjih prostorija kraljevskih mastaba I. i II. dinastije te su također su opisane i mastabe visokih dostojanstvenika I. dinastije koje su važne za razvoj pogrebne arhitekture. Drugi dio se sastoji od detaljnog opisa piramida od III. do VI. dinastije, a opisi uključuju način izgradnje i vanjski oblik piramide, raspored, izgled i namjenu unutrašnjih prostorija, te su navedene građevine koje čine pogrebni kompleks.

No, prije nego počnem sa samom temom ovoga rada, smatram kako je potrebno dati kratak prikaz stanja prije prvih mastaba. Budući da se gradnja prvih mastaba poklopila s početkom dinastijskog razdoblja povijesti Egipta, započeti će s preddinastijskim razdobljem. Do razdoblja Nagada II., neke su grobnice imale zidane zidove od opeke ponekad s više prostorija, kao što je Grobnica 100 iz Hierakonpola.¹ Tijekom razdoblja Nagada III. vidljive su velike razlike u grobnicama viših i nižih društvenih slojeva. U ovom razdoblju (3200.-3000. pr. Kr.) stanovnici viših društvenih slojeva grade veće grobnice sa zidovima od opeke, a u njima su pronađeni bogati grobni prilozi sadržani od raznih predmeta načinjenih od zlata i lapis lazula. Pogrebni kovčezi su načinjeni od gline ili drveta s tijelima polegnutima na lijevi bok. Oko 3200. godine pr. Kr. javljaju se velike „kraljevske“ grobnice u Abidosu koje pripadaju takozvanoj nultoj dinastiji, koja prethodi ranodinastijskom razdoblju. Najbolji predstavnik takvog groba je grobnica U-j površine 66.4 m² raspoređenih na 12 komora u kojoj je pronađeno 150 ispisanih pločica, predmeti od slonovače i posude za vino u kojima je vjerojatno vino iz Palestine.² Grobnica U-j je pripadala vladaru Gornjeg Egipta Škorpionu (ponegdje se navodi kao Škorpion I. jer je moguće da grobnica U-j i glava buz-dovana koja je pripisana kralju Škorpionu, nisu pripadali istoj osobi), a iznad grobnice se nalazio niski humak, stoga grobnica predstavlja važan iskorak u evoluciji grobnica od jednostavnijih jama prema kompleksnijim grobnicama koje će evoluirati u mastabe, a zatim i u piramide.³

2. Mastabe ranodinastijskog razdoblja

Ujedinjenjem Egipta i osnivanjem I. dinastije javlja se nova vrsta kraljevskih grobnica – mastaba – koja će obilježiti cijelo ranodinastijsko razdoblje (oko 3000. - 2686. pr. Kr.), odnosno od faraona Hor-Aha, čija je najstarija, na dalje. Mastabe, kojima ime potječe od arapske riječi za klupe od zemlje, niske su građevine sa zidane od opeke koje su ušle u uporabu budući da plitki rovovi i jame više nisu bile adekvatne za pokop pokojnika, posebno nakon novouvedenih pogrebnih običaja mumifikacije. Također, kraljevski znaci koji su više no ikad došli do izražaja, religijske prakse zajedno sa zahtjevnošću same komemoracije dovele su do povećanja pogrebnog prostora.⁴

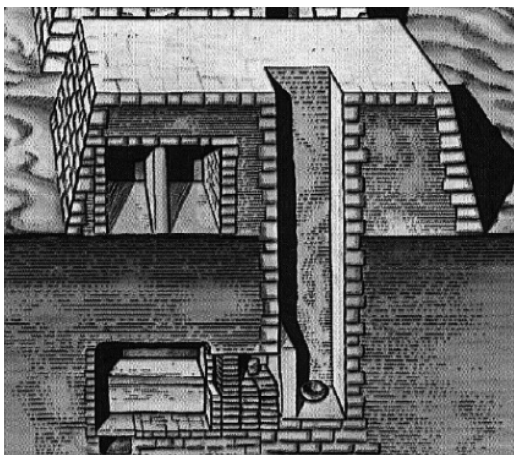
¹ Aidan DODSON, „Mortuary Architecture and Decorative Systems”, Oxford, 2010., 805.

² Mladen TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 1., 38/2006, 15.-16.

³ Michael RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, London & New York, 1999., 179.; Aidan DODSON, „Mortuary Architecture and Decorative Systems”, 805.

⁴ Margaret R BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York, 2002., 227.

Kod ranijih mastaba sama pogrebna jama ostala je slična onima u ranijem razdoblju (na primjer grobnici U-j), podijeljena na komore, s krovom od građevnog drveta na koji se nabacao šljunak i pijesak. Kasnije, zbog sigurnosnih razloga, samo se nabacao šljunak unutar potpornih zidova.⁵

Slika 1. *Presjek mastabe.*

2.1. *Rana I. dinastija*

Kraljevske grobnice I. dinastije te dijela II. (kao i grobnice koje su neposredno prethodile ovom razdoblju) smjestile su se u Abidosu, na nalazištu Umm el-Qa'ab. Rana I. dinastija obuhvaća mastabe prva četiri vladara I. dinastije: Aha, Đer, Đet i grobnica kraljice Mernet, majke faraona Dena. Ove četiri grobnice imaju neke velike sličnosti, nalaze se jedna pored druge te su smještene južno od grobnica vladara takozvane dinastije nula.⁶ Osnovno obilježje ovih grobnica je to što su podzemne komore ograđene zidom od opeke, dok ne znamo kako je izgledala površinska građevina, budući da nisu ostali nikakvi ostatci iste. Unutarnje prostorije su ograđene drvenim zidovima.⁷ Sve četiri grobnice sadrže pomoćne grobove, koji su bili u službi glavne grobne komore. Unatoč podčinjenoj ulozi, ti grobovi nisu bili grobovi sluga, već pripadnika elitnog društvenog sloja,

⁵ A. DODSON, „Mortuary Architecture and Decorative Systems”, 806.

⁶ RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 114.; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, *Before The Pyramids*, Chicago, 2011., 137.

⁷ M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom“, 16.; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 137.

što se vidi po organizaciji grobova. Pomoćne grobnice mastabe Ahe, Đera i Đeta su organizirane po hijerarhiji u odnosu na glavnu grobnicu. Predmeti koji su pronađeni u tim grobnicama su visoke kvalitete, a uključuju igrače figure, namještaj, kameno i keramičko posuđe, oruđe, oružje i nakit, a tu su i stele od vapnenca s imenima. Iz Đerove grobnice saznajemo i titulu ukopanih koji su namjerno usmrćeni kako bi pratili faraona u njegovom zagrobnom životu.⁸ Pomoćne grobnice rane I. dinastije sagrađene su u redovima i tako svaka grobnica dijeli jedan ili više zidova sa drugim grobnicama, a takvoj je strukturi vrlo teško ili nemoguće pojedinačno postavljati krovove, što govori u prilog tome da su svi pokopani umrli u isto vrijeme.⁹

Unatoč navedenim sličnostima, postoje i bitne razlike među ovim grobnicama. Ahina grobnica je jedinstvena po tome što glavnu grobnicu čine tri komore, za razliku od njegovih prethodnika, koji su imali dvije, i nasljednika, koji su gradili jednu veliku pogrebnu komoru. Te tri komore nose nazive B10 (najbliža pomoćnim grobovima), B15 (između B10 i B19) i B19 (najudaljenija od pomoćnih grobova, od navedene tri komore) i imaju različite dimenzije opeka. Tako B15 ima 22.5 x 11.5 x 7.5 cm a B19 24.5 x 11.5 x 7.5 cm dok za B10 nema podataka.¹⁰ Njegovi pomoćni grobovi su također jedinstveni pošto su građeni pojedinačno, odnosno ne dijele zidove s drugim grobnicama te su raspoređeni samo na zapadnoj strani Ahine grobnice.¹¹

Đerova grobnica (grobica O) je ustanovila tradiciju koja će se slijediti do kraja I. dinastije, a to je smanjenje broja glavnih pogrebnih komora na jednu i raspored pomoćnih komora koje dijele zidove te su postavljene unaokolo glavne grobnice u kojima su neki od pokojnika sahranjeni u drvenim kovčezima. Đer je također rekorder po broju pomoćnih grobnica sa njih ukupno 318. Veličina opeke ove grobnice je 24.5 x 12 x 6.5 cm.¹²

Đetova grobnica nosi naziv grobnica Z. Značajka Đetove grobnice je potporni zid od opeke, koji je, čini se, zatvarao pješčani humak koji je u potpunosti pod zemljom. Moguće je da je sličan humak formirao površinsku strukturu grobnice. Možda su čak sve grobnice I. dinastije imale takav humak, no oni su s vremenom uništeni.¹³ Zidovi pomoćnih grobnica su debljine koliko i same opeke budući da

⁸ L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 137.

⁹ Isto, 139.

¹⁰ A. SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.; Toby A. H. WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, London & New York, 1999., 202.

¹¹ L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 139.

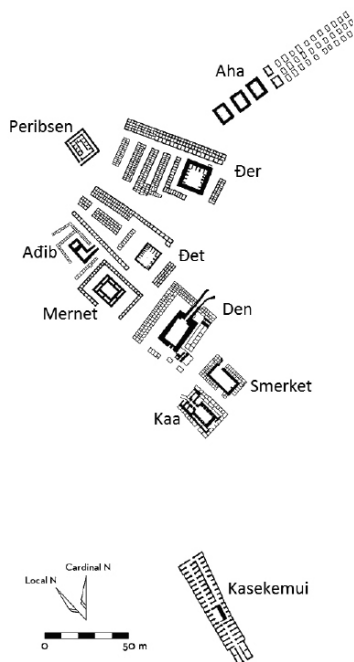
¹² SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.; Peter A. CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, London, 1994., 22.; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 139.

¹³ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 23.; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 139.

je naslagan samo jedan sloj opeka, te su ožbukani ilovačom.¹⁴ Broj pomoćnih grobova je značajno manji u usporedbi s Đerovom grobnicom, no u usporedbi s ostalim grobnicama i dalje poprilično velik – 174 grobnice.¹⁵

Grobница Y, koja pripada kraljici Mernet, jednostavnija je od grobnica njezinih prethodnika. Okružena je sa svega 41 pomoćnim grobom, a glavna grobnica je od opeke s podom prekrivenim drvetom.¹⁶ Veličina opeke je 22.5 x 11.5 x 6 cm.¹⁷

Vladari I. dinastije su, uz mastabe gdje su pokopani, također sagradili i spomenike sjeverno od svojih stvarnih grobnica na mjestu nazvanom Sjeverno groblje, u blizini kasnije izgrađenoga Ozirisovog hrama. Spomenici su bili izgrađeni od opeke i oblikom su podsjećali na mastabe tog vremena; bili su to jednostavni pravokutnici uvijek orijentirani sjever-jug. Identificirani su spomenici Ahe, Đera, Đeta i kraljice Mernet te jedan koji pripada I. dinastiji, ali nije poznato kome pripada. Na istom mjestu su pronađena i dva spomenika dvama posljednjim vladarima II. dinastije, Peribsen i Kasekemuiju.¹⁸

Slika 2. Umm el-Qa'ab, raspored i plan kraljevskih grobnica i prikaz podzemnih pogrebnih komora.

¹⁴ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 11.

¹⁵ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 23.

¹⁶ Margaret R. BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York, 2002., 259.

¹⁷ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.

¹⁸ Laurel BESTOCK, "The first kings of Egypt: The Abydos evidence", *Before The Pyramids*, Chicago, 2011., 139-140.

2.2. Kasna I. dinastija

Kraljevske grobnice ovog razdoblja nešto su drugačije od ranijih grobnica. Četiri vladara ovoga razdoblja su Den, Adib, Smerket i Kaa. Glavna pogrebna komora u ovom razdoblju je u sredini grobnice što nije bio slučaj kod ranijih grobnica I. dinastije (s iznimkom grobnice kraljice Mernet). Grobnice su sadržavale stubišta, što je omogućilo dovršetak izgradnje grobnice, zajedno sa krovom, a možda i površinskim dijelom mastabe, prije smrti faraona. Broj pomoćnih grobnica je manji nego u ranijih grobova, a čini se kako je i na Sjevernom groblju samo jedan spomenik iz ovog perioda kojemu se ne zna vlasnik.¹⁹

Prva grobnica ovog razdoblja pripada Denu, koja je prva grobnica sa stubištem koje vodi do glavne pogrebne komore, najveće u Umm el-Qa'abu, a pod je djelomično obložen crvenim granitom.²⁰ Grobnica je nazvana grobnica T, a njezine dimenzije su 19 x 15 metara te je građena opekom od 24.5 x 12 x 7.5 cm.²¹ Pomoćni grobovi, njih 135, okružuju glavnu komoru, od kojih su neke izduženi i dublji te su u njima pronađene stele s titulama. Jedinstveni element ove grobnice su zagonetne sobe u južnom kutu kompleksa grobnice koje su stubištem povezane s glavnom komorom. Smatra se kako je to bila neka vrsta serdaba u kojem se nalazio faraonov kip. Odsutnost sličnih prostorija u ranijim i kasnijim grobnicama I. dinastije opravdava se mogućnošću da je možda površinska struktura sadržavala prostoriju te namjene.²²

Adibova malena grobnica X (16.4 x 9 m) je, čini se, izgrađena u žurbi. Njezina 64 pomoćna groba imaju uske zidove te su poslagani u neobičan raspored. Pogrebna komora je cijela ograđena drvetom. Grobnica kao kompleks, je jedna od najgore izgrađenih među kraljevskim grobnicama u Abidosu.²³ Unatoč tome, ima pravilne dimenzije opeke sa 25 x 12 x 7 cm.²⁴

Smerket je pak nastavio sa tradicijom razvoja grobnica. Smerketova grobnica U je prva grobnica čiji su pomoćni grobovi, njih 69, u dodiru, spojeni sa glavnom pogrebnom komorom i vjerojatno natkriveni površinskom strukturom zajedno sa glavnom pogrebnom komorom. Postoji sumnja da je Smerket bio uzurpator te da je to razlog što je izbrisan sa Sakarske liste kraljeva.²⁵ Ova grobnica nije

¹⁹ Isto, 142.

²⁰ Isto, 142.

²¹ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.; CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 24.

²² RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 44.-45.; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 142.

²³ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 25.; ; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 142.

²⁴ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.

²⁵ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 25.; WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 66.-67.; ; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 142.

imala stubište koje vodi u grobnicu kao u Denovoj grobnici već rampu pod nagibom od 12° prelivenom aromatičnim uljem.²⁶ Opeke su dimenzija 23.5 x 11 x 6.5 cm.²⁷

Kaa, posljednji vladar I. dinastije, ujedno je i posljednji vladar koji je koristio pomoćne grobove, a imao ih je i najmanje – svega 26. Nastavio je tradiciju svojega pretka, vjerojatno oca, Smerketa te su i njegove pomoćne grobnice spojene s glavnom grobnicom.²⁸ Grobnica je dimenzija 65 x 37 m, a izrada zidova je vrlo gruba, iako je opeka pravilna (25 x 12.5 x 7.5 cm), vjerojatno jer će se nepravilnosti na zidovima pokriti drvetom.²⁹ Prisutnost kraljevskog pečata prvoga faraona II. dinastije, Hetepsekemuija, u ovoj grobnici ukazuje na to da je vjerojatno Hetepsekemui dirigirao ukopom faraona Kaa.³⁰

2.3. Ostale značajnije mastabe razdoblja I. dinastije

Za razvoj mastaba uz navedene kraljevske mastabe, važne su i mastabe koje nisu pripadale faraonima već visokim dostojanstvenicima iz njihova vremena. I dok su se kraljevi pokapali u Abidosu, ovi su pokapani sjevernije, u Sakari, u blizini koje će se kasnije izgraditi buduća prijestolnica Egipta – grad Memfis. Prva takva mastaba je mastaba 3357 izgrađena u doba faraona Ahe, za koju se smatralo kako je upravo unutra pokopan navedeni faraon sve do otkrića Ahine grobnice u Umm el-Qa'abu. U površinskoj strukturi grobnice 3357 nalazi se 27 prostorija koje su služile za pogrebnu opremu i pet prostorija ispod zemlje. Zid od opeke koji se nalazi na površinskoj strukturi izrađen je stilom nazvanim „palace façade“, stil koji će se kasnije kopirati u izradi nakita te prvi put u kamenu na Đoserovoj piramidi u III. dinastiji. Na sjevernoj strani grobnice, nalazi se jama ograđena opekama u kojoj je nekada bila smještena solarna lađa³¹, lađa kojoj je svrha da preveze pokojnika u zagrobni život.³² Krov podzemne strukture bio je sačinjen od drvenih greda i dasaka koje ulaze u zid samo za pola duljine opeke (koje su mjere 23 x 12 x 7 cm) te su stoga grede postavljane na svakih 15 cm kako bi se rasporedila težina.³³

²⁶ Kathryn A. BARD, „The Emergence of the Egyptian State (c.3200-2686 BC)”, *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York, 2004., 69.

²⁷ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.

²⁸ .; L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 142.

²⁹ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 14.; CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 25.

³⁰ RICE, *Egypt's Making: The origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 131.

³¹ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 21.

³² BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 385.

³³ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 16.

Vlasnik grobnice 3504 iz Sakare iz razdoblja faraona Đeta je Sakhem-Ka. Tijekom Đetove vladavine, Sakhem-Ka je bio kraljevski rizničar, a za vrijeme vladavine kraljice Mernet postavljen je na još prestižniju poziciju.³⁴ Grobnica je gotovo dvostruko veća od Đetove grobnice iz Abidosa te sadrži 62 pomoćne grobnice, a posebno je zanimljiva zbog 300 glinenih bikovih glava (bik je zapravo *tur*, vrsta izumrlog goveda koje je živjelo u Europi, Aziji i Sjevernoj Africi) koje su bile modelirani reljef s vanjske strane okolo grobnice te sadrže rogove pravih bikova. Ovo je neobično jer je bik simbol faraona te je neuobičajeno postavljati ih u grobnice drugih visokih dostojanstvenika.³⁵ Grobnica je u potpunosti ograđena zidom od opeke (opeke dimenzije 21 x 11.5 x 6.5 cm) debelim 95 cm, a unutar grobnice na zidovima nalazimo drvene pilastare u zid pričvršćene mjestimičnim podebljanjima koja ulaze u zid i udubinama u koje su ulazile zidne opeke. Pilastari su imali isključivo dekorativnu funkciju te su bili prekriveni zlatnom folijom. Pod i krov grobnice je također drven.³⁶

Sljedeći primjetan iskorak u evoluciji grobnica možemo pripisati grobnici 3507 u Sakari, koja je pripadala kraljici Herneit, supruzi faraona Đera. To je jedna od najstarijih građevina u Egiptu s vidljivim korištenjem kamena u izgradnji, s vapnenačkim pločama postavljenima preko drvenog stropa pogrebne komore. Nadvratnik od vapnenca također je pronađen, na kojem su urezani ležeći lavovi. Grobnica je jedna od najranijih koja sadrži stepenasti nasip odnosno tumul u svojoj unutrašnjosti, nasip kakav je kasnije doveo do stepenaste piramide.³⁷ Zanimljivost grobnice je i što, za razliku od ostalih kraljevskih ukopa u to vrijeme, ne sadrži pomoćne grobove odnosno ne sadrži grobove žrtvovane prateće elite; uz kraljicu jedino je još ukopan njezin pas. Grobnica 3507 je, uz navedenu grobnicu 3504, jedna od svega dvije grobnice u nekropoli koja je sadržavala 300 bikovih (turevih) glava koje su sadržavale prave rogove te su također, kao u spomenutoj grobnici, bile modelirani reljef sa svake strane grobnice.³⁸ Što se općih karakteristika grobnice tiče, površinski dio, koji je dobro očuvan, sagrađen je nakon ukopa. Sama grobna jama je dimenzija 525 x 315 cm iznad koje se nalazi navedeni tumul koji se nalazi unutar mastabe. Na površinskom djelu mastabe nalazi se 29 prostorija, zapravo spremnika za predmete potrebne pokojnici nakon smrti. Ti spremnici su u kutovima povezani jedni s drugima kao i s vanjskim zidom mastabe što znači da su građeni istovremeno s mastabom, a ne naknadno nakon završetka gradnje iste.³⁹

³⁴ WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 124.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 177.

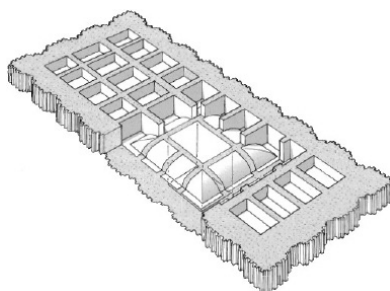
³⁵ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 23.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 177.

³⁶ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 17.

³⁷ RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 66.

³⁸ Isto, 66.

³⁹ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 18.

Slika 3. Grobnica 3507, presjek. Vidljiv je tumul, spremnici te „palace façade“ na vanjskim zidovima.

Sljedeća grobnica, grobnica koja je napravila možda najvidljiviji iskorak prema gradnji piramida je grobnica 3038 iz Sakare datirana u vrijeme faraona Adiba, koja je pripadala dvorskom službeniku zvanom Nebitka. Pogrebna komora ove mastabe je pravokutnog oblika na dubini od četiri metra sa zidovima od opeke koji se dižu na visinu od šest metara. Na površini je iznad pogrebne komore postavljen tumul, no ne jednostavan humak već je s tri strane oko zida koji se uzdiže iz pogrebne komore sagrađena struktura od osam plitkih stuba koje se uzdižu pod kutem od 49°, nalik stepenastoj piramidi.⁴⁰ Na četvrtoj, istočnoj strani na koju se ne oslanja navedeni tumul, nalaze se stepenice koje se spuštaju u pogrebnu komoru. Nakon gradnje tumula, isti je ograđen spremnicima te u konačnici vanjskim zidovima i tako je formirana mastaba. Vanjski zidovi mastabe, kao i prethodno navedene mastabe iz Sakare, ukrašeni su „palace façade“ stilom. Još jedna zanimljivost jest to što spremnici imaju krov u obliku nepravilnog svoda ožbukana blatom, no stepenasta konstrukcija ipak je glavna značajka ove grobnice.⁴¹

Grobnica 3505 u Sakari pripadala je svećeniku, administratoru, vrlo visokom dostojanstveniku koji je možda bio i u srodstvu sa samim faraonom toga vremena (Kaa) – Merki.⁴² Grobnica je dimenzija 65 x 37 m, a u njoj je pronađena stela s Merkinim imenom i popisom titula, što predstavlja jedan od najvećih sačuvanih tekstova iz tog vremena. Zato je Emery zaključio kako je Merkina pogrebna počast bila bliska onoj faraonskoj.⁴³ Ono što ovu mastabu čini značajnom jest kapelica na sjevernoj strani mastabe, preteča pogrebnog hrama kakvog nalazimo kasnije, počevši od Đoserovog pogrebnog kompleksa, ali i svjedoči razvoju pogrebnih

⁴⁰ Ian SHAW & Paul NICHOLSON, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, London, 1995., 33.; Mark LEHNER, *The Complete Pyramids*, London, 1997., 80.; WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 65.-66.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom“, 17.

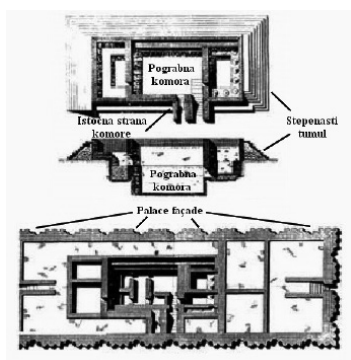
⁴¹ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 19.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 80.; WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 65.-66.

⁴² WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 125.-126.

⁴³ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 25.

kapelica ostalih visokih dostojanstvenika.⁴⁴ Što se fasade tiče, ova grobnica također sadrži „palace façade“, doduše na sjeveru, jugu i istoku, dok je na zapadu pojednostavljena. Veličina opeke je 23/24 x 10/11 x 7 cm.⁴⁵ Krov je standardan, drven, ali pokriven opekama.⁴⁶

Posljednja grobnica u ovom razdoblju jest grobnica 3500. Na ovoj grobnici zapravo je vidljiv prijelaz s tradicije gradnje iz I. dinastije na II. dinastiju. Pomoćni grobovi ove grobnice su odlično sačuvani te je vidljivo kako je uobičajen, drveni krov, ovdje zamijenjen – svodom. Iznad svoda sagrađena je mastaba od opeke koja stoji na niskom postolju debljine pola opeke. Krov mastabe, također u obliku svoda, leži na pijesku kojim je ispunjena mastaba. Također, na zidu fasade više nije prisutna „palace façade“.⁴⁷

Slika 4. Grobnica 3038, stepenasti tumul i tlocrt mastabe.

2.4. II. dinastija – Sakara

Činjenica da je posljednji vladar I. dinastije, Kaa, pokopan pod rukovodstvom prvoga vladara II. dinastije, faraona Hetepsekemuija, ukazuje na miran prijelaz s I. na II. dinastiju. Zapravo nije sigurno je li se dinastički prekid uistinu dogodio smrću Kaa, no Maneton, egipatski svećenik i povjesničar iz vremena Ptolomejevića, početak vladavine Hetepsekemuija smatra početkom II. dinastije.⁴⁸

Nije jasan razlog zašto su rani faraoni II. dinastije napustili kraljevsku nekropolu u Abidosu i preselili na sjever, u Sakaru.⁴⁹ II. dinastija općenito je slabo

⁴⁴ SHAW & NICHOLSON, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, 236.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 79.-80.

⁴⁵ SPENCER, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, 19.

⁴⁶ Isto, 130.

⁴⁷ Isto, 10.-11.

⁴⁸ MANETHO I, fr. 3, 35.; RICE, *Egypt's Making: The origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 131., 144.

⁴⁹ WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 21-22; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 17.

istražena te čak nema slaganja niti oko broja vladara u ovoj dinastiji, a brojevi se kreću od devet, kako navodi Maneton, do šest, kako je navedeno u Claytonovoj knjizi. Sigurni vladari II. dinastije su Hetepsekemui, Raneb (Nebra), Niničer, Peribsen i Kasekemui, dakle prva tri i posljednja dva. Razni autori navode različite vladare između Niničera i Peribsen, pa se tako spominju Veneg, Sened, Sekemib (koji je možda upravo Peribsen), dok Maneton navodi sljedeće: Boethos, Kaiechos, Binothris, Tlas, Sethenes, Chaires, Nephhercheres, Sesochris, Cheneres.⁵⁰

Grobnica Hetepsekemuija, kao i ostalih vladara II. dinastije u Sakari, nije sa sigurnošću identificirana, no smatra se kako mu pripada grobnica iznad koje je kasnije sagrađena Unasova piramida (V. dinastija), južno od Đoserovog pogrebnog kompleksa. Na istom mjestu pronađeni su kako Hetepsekemuijevi tako i Renebovi pečati, stoga nije sigurno čije je točno grobnica, no postoji mogućnost da je Reneb bio odgovoran za Hetepsekemuijev pokop kao što je Hetepsekemui bio odgovoran za Kaaov pokop, kao i da su pokopani u istoj grobnici.⁵¹ Grobnica je sastavljena od niza galerija ukopanih u stijenu. Nema dokaza o nadzemnoj građevini ili mastabi, ali vjeruje se kako je bila jednostavna mastaba s kosim zidovima ili možda s ukrašenim zidovima kao u I. dinastiji.⁵²

Nešto istočnije nalazi se slična, ali površinski ponešto veća grobnica pripisana Niničeru. Kod ove grobnice, vidljivi su ostatci nadzemne strukture koja se sastoji od dva različita elementa; na sjeveru platforma prekrivena glinenim podom koji se nalazi iznad prolaza i komora grobnice, možda je korištena za pogrebnu ceremoniju. Drugi dio je južnije i sastoji se od kamenih stuba koje su možda bile dio masivnije mastabe.⁵³ Neki arheolozi smatraju kako grobnice u Sakari nisu uopće nisu imale nadzemnu mastabu zbog goleme količine materijala koja bi bila potrebna da se podzemna grobnica pokrije, kao i zbog malo ili nimalo dokaza koji su pronađeni. Moguće je i da su materijali ovih grobnica iskorišteni za gradnju Đoserove piramide. Svakako, grobnice su do V. dinastije morale već biti urušene kako bi Unasova piramida bila podignuta.⁵⁴

Venegova grobnica nije pronađena, samo nekoliko natpisa koji spominju njegovo ime i svi su u Sakari. Senedova (Senedova) grobnica također nikada nije pronađena, no Toby A. Wilkinson pretpostavlja kako je smještena na mjestu Đoserove piramide te da je dio južnih komori te piramide izvorno pripadao Senedu. To mišljenje

⁵⁰ MANETHO, I, fr., 35.-37.; CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 26.; WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 76.; Mary BARNETT, *Bogovi i mitovi staroga svijeta*, Rijeka, 2000., 110.; Michael RICE, *Egypt's Making: The origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 144.-152.

⁵¹ WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 70.-72.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 17.

⁵² WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 207.-209.

⁵³ *Isto*, 209.

⁵⁴ *Isto*, 209.

temelji na spomenu Senedova imena u grobnici svećenika Šerija iz VI. dinastije, što pokazuje kako se Senedov (kao i Peribsenov) kult slavio u Sakari i nekoliko stotina godina nakon njegove smrti.⁵⁵

2.5 II. dinastija – Abidos

Iako Maneton između Peribseni i Kasekemuija stavlja trojicu vladara, nema dokaza o njihovom postojanju, stoga na temelju dosadašnjih dokaza možemo reći kako su Peribsen i Kasekemui dva posljednja vladara II. dinastije, koji vraćaju tradiciju pokapanja iz I. dinastije, u Umm El-Qua'abu u Abidosu. No, znatno su drugačije od grobnica I. dinastije. Pogrebna komora znatno je manja no u ranijih grobnica i ne sadrži unutarnje drvene prostorije te nemaju pomoćne grobove.⁵⁶ Peribsen je možda Sekemib, nejasnoće proizlaze zbog Horus i Set imena za što se čini da je Peribsen mijenjao, a motivi nisu do kraja razjašnjeni pošto još uvijek nije sigurno radi li se uopće o istoj osobi. Njegova grobnica P je vidno manja od ostalih u Umm El-Qua'abu, s dimenzijama svega 16.1 x 12.8 m. Središnja, pogrebna komora sazidana je od opeke (dimenzija 24 x 11.5 x 7 cm), za razliku od glavnih pogrebnih komora I. dinastije, koje su uglavnom bile obložene drvetom.⁵⁷ Također, jedinstvena je po tome što nije kao ranije grobnice građena u fazama već je izgrađena odjednom, a i žbuka je loše kvalitete te se zbog toga čini kako je grobnica žurno izgrađena. S triju strana okolo pogrebne komore sagrađeni su spremnici, a unutar grobnice nalaze se još i dva prolaza koja odvajaju spremnike od vanjskog zida te spremnike od pogrebne komore. Peribsenova grobnica ima i određene sličnosti s grobnicama I. dinastije, vanjski zidovi sadrže ispupčenja, ulaz, i kapelicu, kakvu vidimo na primjer kod grobnice 3505, u kojoj su pronađeni ostaci keramike i pečati.⁵⁸

Kasekemui, u ranijoj fazi vladavine nazivan Kasekem, vlasnik je 68 metara dugačke i 39.4 metra široke (u najširem dijelu) grobnice V, podijeljene u 58 prostorija s pogrebnom komorom od vapnenca u sredini. Pogrebna komora je dimenzija 8.6 x 3 m, a sačuvana je do 1.8 metra visine i predstavlja najstariju kamenu gradnju većih dimenzija.⁵⁹ Grobnica je u početku sagrađena manja, slična Peribsenovoj, no nakon nekoliko proširenja prema sjeveru i prema jugu, dobila je svoj konačni oblik. Po utisnucima u zidu pogrebne komore, vidljivo je kako je zid

⁵⁵ WILKINSON, *Early Dynastic Egypt*, 74.-75.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 181.

⁵⁶ MANETHO, I, fr., 37; CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 28.; LAUREL BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 143.

⁵⁷ KATHRYN A. BARD, „The Emergence of the Egyptian State (c.3200-2686 BC)”, 79.

⁵⁸ L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 143.

⁵⁹ KATHRYN A. BARD, „The Emergence of the Egyptian State (c.3200-2686 BC)”, 80.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 17.

bio pod velikim opterećenjem, vjerojatno zbog tumula, moguće kamenog, koji je bio izgrađen unutar površinske strukture. Na ovoj su grobnici, više no ikada, vidljive određene sličnosti sa Đoserovom piramidom, odnosno evolucija grobnica koja je na kraju dovela do Đoserove piramide ovdje je najočitija. To se očituje u kamenoj pogrebnoj komori, velikoj količini kamenih posuda te fragmentima keramičkih pločica koji podsjećaju na *djed* stupove iz Đoserove grobnice.⁶⁰

3. Piramide Starog kraljevstva

Novonastale građevine, piramide, čija povijest počinje početkom III. dinastije i vladavinom Đosera, imale su više svrha:

1. Služile su kao grobnica i relikvijar vladara,
2. Bile su hram Horusa, odnosno kralja kao božanskog vladara, i glavno ritualno središte,
3. Poveznica su s bogom Sunca,
4. Predstavlja poveznicu sa vječnim životom,
5. Ekonomski su korisne pošto izgradnja zahtjeva zapošljavanje mnogo radnika i umjetnika.⁶¹

3.1. III. dinastija

Početak III. dinastije je nejasan, naime postoje neslaganja oko prvog vladara III. dinastije. Sumnja se kako je to možda Sanakt ili Nebka, no postoji mogućnost da su Sanakt i Nebka ista osoba. Postoji i mogućnost da je Đoser prvi vladar III. dinastije, u prilog čemu govori prisutnost njegovih pečata u Kasekemuijevu grobu, što je u skladu s tradicijom II. dinastije da nasljednik pokapa prethodnika.⁶² Rice iznosi teoriju kako su Sanakt i Nebka ista osoba, Đoser je njegov brat i nasljednik, Kasekemui je možda umro bez sina nasljednika te se zato nasljeđe prenijelo preko njegove kćeri Nematap.⁶³ Ono što je sigurno je da je Đoser bio potomak Kasekemuija, no nije sigurno je li mu Kasekemui otac ili djed, te da je vjerojatno potomak Nematap, Kasekemuijeve kćeri, vjerojatno i supruge.⁶⁴ No, budući da nemamo saznanja o lokaciji niti izgledu Sanaktove ili Nebkine grobnice, za ovaj rad je manje važan podatak tko je prvi vladar III. dinastije.

⁶⁰ L. BESTOCK, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence”, 143.-144.

⁶¹ M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 18.

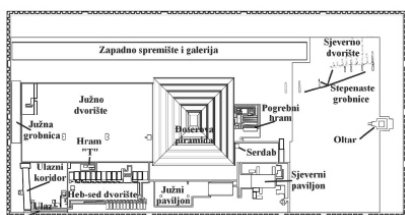
⁶² M. BAUD, „The Old Kingdom”, 65.

⁶³ RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 174.

⁶⁴ *Isto*, 138.

Đoser, Zoser ili Tosorthros – ta je imena dobio dugo nakon smrti, tijekom njegove vladavine zvao se Nečerihet (budući da je najpoznatiji pod imenom Đoser, u daljnjem tekstu koristit ćemo to ime).⁶⁵ Poznata Đoserova stepenasta piramida produkt je šest varijacija plana kako bi se iskoristio puni potencijal novog građevnog materijala – kamena odnosno vapnenca. Prije III. dinastije, kamen je minimalno korišten, Kasekemui je kamen „popularizirao“ svojom kamenom pogrebnom komorom, da bi kod Đosera kamen postao dominantan oblik gradnje. Moguće je, doduše, da je prije Đoserove piramide izgrađena jedna kamena građevina, naime, spominje se na kamenu iz Palerma i sumnja se na Gisir el-Mudir, no isti nije ostao sačuvan do danas.⁶⁶

Nakon što je Đoserova piramida poprimila konačan oblik, dimenzije baze piramide iznose 140 x 118 m s visinom od 60 m. Cijeli pogrebni kompleks je ograden ogradom 545 m dugačkom i 277 m širokom ukrašenom uzorkom koji podsjeća na „palace façade“. Unutar kompleksa nalazi se pogrebni hram, sjeverni i južni paviljon, hram T, sjeverno, južno i Seb-Hed dvorište, južna grobnica, nekoliko podzemnih grobnica, oltar te, naravno, u središtu Đoserovu piramidu sa serdabom na sjevernoj strani.⁶⁷

Slika 5. Đoserov pogrebni kompleks.

Đoserovu piramidu projektirao je Imhotep, vrhovni svećenik Heliopola, administrator kraljeve palače, glavni rizničar te nositelj još nekoliko titula, ali najpoznatiji kao arhitekt. Gradnja piramide zapravo je započela kao mastaba, no ta mastaba je u šest navrata proširivana ($M_1 - M_2 - M_3 - P_1 - P_1 - P_2$ - Lauerova podjela, skicirano na Slici 6.). Početna mastaba proširena je u tri navrata kako bi, nakon odluke da se pretvori u piramidu, bila izgrađena jezgra od grubo oblikovanog kamena na kojeg su oslanjani slojevi grubo oblikovanog kamenja da bi tek na vanjskim zidovima piramide vapnenac bio fino oblikovan. Slojevi su pod nagibom od 75° .⁶⁸

⁶⁵ Isto, 50-51.

⁶⁶ Jaromir MALEK, "The Old Kingdom (c.2686-2160 BC)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York, 2004., 85.; M. TOMORAD, "Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom", 18.

⁶⁷ J. MALEK, "The Old Kingdom (c.2686-2160 BC)", 85.-86.

⁶⁸ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 33.-34.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 84.-85., 94.; M. TOMORAD, "Evolution

Ispod piramide, nalazi se ukupno 5.7 km prolaza, tunela, spremnika, komora, ukupno preko 400 prostorija povezanih glavnim, okomitim, prolazom dubokim 28 metara. Pogrebna komora, dimenzija 2.96 x 1.65 m, nalazi se na dnu tog prolaza i obložena je granitom, no čini se kako je prije granita bila obložena alabasterom, budući da su fragmenti pronađeni u blizini prostorije. Pogrebna komora imala je jedan ulaz, blokiran kamenom teškim 3.5 tone dimenzija 2 x 1 m. Krov pogrebne komore je otvoren kako bi njegov *ka* mogao izaći.⁶⁹

Pretvorbom prvotne mastabe u piramidu, glavni prolaz u grobnici je ostao zablokiran odozgo, stoga je bilo potrebno pronaći novi način da se vladar spusti do pogrebne komore. Sagrađen je novi ulaz sjeverno od piramide koji započinje kao rov, prelazi u tunel te se na kraju nadovezuje na stubište, čiji je najuži dio širok svega jedan metar.⁷⁰

U istočnoj komori nalazimo najveći broj dekorativnih predmeta od keramike i vapnenca. Nizovi plavih keramičkih pločica podsjećaju na trsku, a također simboliziraju vodu egipatskog svijeta mrtvih. Dekoracije su podijeljene u šest panela od kojih su tri sjeverna podržana *djed* stupovima i ovdje je u vapnencu zapisano Đoserovo Hor ime - Nečerihet. Tri južna panela formiraju lažna vrata sa prikazom Đosera kako posjećuje svetišta.⁷¹

U blizini se nalaze i dvije komore koje su također popločene plavim pločicama te vratima na kojima je napisano Đoserovo Hor ime, a te prostorije simboliziraju vladarevu palaču.⁷²

Prema zapadu nailazimo na razne prostorije raznih namjena, pa tako imamo prostorije I-IV koje su korištene kao grobnice u kojima su pronađena dva sarkofaga od alabastera i kuk osamnaestogodišnjakinje koja je iz ranijih razdoblja prije Đoserove vladavine, Hor ime Đosera i dvije titule Imhotepa. Prostorije VI-IX su spremnici s velikom količinom kamenih posuda, čak 40.000 posuda je pronađeno.⁷³

of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom", 19. Lehner piše: „Accretions leaning inwards by 15°, with sloping courses of stone laid at right angles to the incline“, što znači 15° u odnosu na pravi kut od 90° što, kada se oduzme, daje 75°. Vidi M. LEHNER, *The Complete Pyramids*, 94.

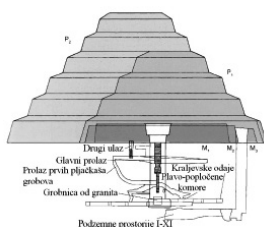
⁶⁹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 87.-88.

⁷⁰ *Isto*, 87.

⁷¹ *Isto*, 88.

⁷² *Isto*, 88.

⁷³ *Isto*, 90.

Slika 6. Presjek Đoserove stepenaste piramide s prikazom prostorija, hodnika i tunela ispod piramide te fazama izgradnje piramide ($M_1 - M_2 - M_3 - P_1 - P_2 - P_3$).

Nakon Đoserove, još je jedna stepenasta piramida, doduše nedovršena, pronađena iz razdoblja III. dinastije. Smještena je nešto jugozapadnije od Đoserove piramide, zapadno od Unasove piramide, ispod koje se nalaze grobnice II. dinastije, a pripada Đoserovu nasljedniku Sekemketu. Piramida je bila smještena na golemoj platformi, oko 518 metara dugačkoj i 183 metra širokoj. Ista je također bila ograđena ogradom tipa „palace façade“. Piramida je, nažalost, ostala nedovršena budući da je vladavina Sekemketa bila kratkog vijeka. Da je piramida dovršena, bila bi visoka 70 metara, dakle viša od Đoserove, i imala bi sedam stepenica.⁷⁴

Gradnja je započeta istom metodom primijenjenom kod gradnje Đoserove: kosi slojevi kamena oslanjaju se prema unutarnjoj jezgri pod nagibom od 75° .⁷⁵ Budući da piramida nikada nije dovršena, nije prekrivena vapnencem, no neke podzemne prostorije su vidljive. Tako, od ulaza do pogrebne komore vodi ravan put koji se neposredno prije pogrebne komore dijeli u još dva puta, lijevo i desno koji su trebali voditi do drugih prostorija, no to je ostalo nedovršeno. Pogrebna komora je dimenzija 8.9×5.22 m i nalazi se ispod planiranog vrha, dakle u samom središtu piramide.⁷⁶ U pogrebnoj komori je pronađen sarkofag od alabastera, no bio je prazan. Sarkofag nije opljačkan, što indicira da je Sekemket pokopan negdje drugdje.⁷⁷

Još je jedna stepenasta piramida iz ovog razdoblja ostala nedovršena, a danas je nazivamo „slojevita piramida“. Smještena je na nalazištu Zawyet el-Aryan, oko četiri kilometra južno od Gize. Arhitektura piramide je tipična za III. dinastiju, piramida se sastoji od 14 slojeva kamena naslonjenog na središnju jezgru. Svaki je sloj s vanjske strane izgrađen od finog vapnenca dok je ispuna sloja grubi kamen povezan glinom. Da je dovršena bila bi visoka pet ili šest stepenica, između 42 i 45 metara. Piramidi se ne zna vlasnik sa sigurnošću, ali vjerojatno je to bio Khaba, Sekemketov nasljednik, pošto je spomen njegova imena pronađen u okolnim

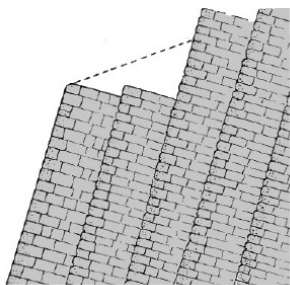
⁷⁴ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 39.

⁷⁵ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 94.

⁷⁶ Isto, 94.

⁷⁷ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 94.; CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 39.-40.

mastabama, koje su datirane u razdoblje III. dinastije.⁷⁸ Prostor ispod piramide je vrlo sličan Sekemketovoj piramidi, ulazni hodnik vodi do stubišta koje vodi ravno prema pogrebnoj komori. Niti ovdje nisu pronađeni tragovi ukopa, vjerojatno zbog rane smrti vladara. Dimenzije pogrebne komore su 3.36 x 2.65 m.

Slika 7. Princip gradnje slojeva u Đoserovoj, Sekemketovoj i Khabinov piramidi

3.2. IV. dinastija - Snefruove piramide

III. dinastija nije završila Khabinom vladavinom već Hunijevom. Ne zna se gdje je Huni pokopan, no sigurno nije u piramidi u Meidumu (južnije od Sakare, između Sakare i Herakleopola). Ipak, postoji mogućnost kako je Huni započeo gradnju spomenute piramide u Meidumu, nazvane „urušena piramida“, a Snefru, vladar IV. dinastije, dovršio ju je. Lehner pak vjeruje kako je piramidu započeo i dovršio sam Snefru. Prijelaz s III. na IV. dinastiju je ponovno nejasan, tim više što je i sama Hunijeva vladavina nejasna, no vjerojatno je Snefru potomak jedne od nižih Hunijevih supruga, Meresankh.⁷⁹ Rice smatra kako Snefru nije bio potomak Hunija, jer tada ne bi došlo do prijeloma dinastije, već da je oženio Hunijevu kćer Heteferes.⁸⁰

Snefru je tako zaslužan za čak tri piramide, spomenutu „urušenu“ piramidu u Meidumu te „savijenu“ i „crvenu“ piramidu u Dahšuru. Piramida iz Meiduma je građena po tradiciji treće dinastije, istim stilom kao i Đoserova – kao stepenasta piramida sa slojevima kamena u unutrašnjosti. I ona je, poput Đoserove, građena u više faza pa je tako s početnih sedam, tijekom gradnje četvrte ili pete stepenice, prerađena u piramidu s osam stepenica.⁸¹ Urušena piramida je prva piramida čija baza čini pravilan kvadrat, odnosno gdje su sve stranice jednako dugačke. U trećoj

⁷⁸ Isto, 95., 40.

⁷⁹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 97.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 72.; BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 174.

⁸⁰ RICE, *Egypt's Making: The origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 172.

⁸¹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 97.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 194.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom“, 19.-20.; K. A. BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 134.

fazi izgradnje, u 28. ili 29. godini Snefruove vladavine, piramida je pretvorena iz stepenaste u „pravu“ piramidu. Stepenasta unutrašnjost je prekrivena kvalitetnijim blokovima od vapnenca koji su samo oslanjani na stepenastu jezgru. Novi zid je bio nagnut pod kutom od 51° 50' 35". Do danas je ostala očuvana jezgra od tri stepenice: peta, šesta i sedma od njih osam ukupno (Slika 8.). Uzrok kasnijem urušavanju jest što je piramida korištena kao kamenolom, čime su se odstranjivali vanjski kameni blokovi, što je na kraju dovelo do urušavanja.⁸² Osim po izgledu, piramida je inovativna i po prostorijama, budući da je uvela standard koji će se kasnije kopirati. Ovdje prvi put susrećemo da se prostorije nalaze unutar same piramide, a ne ispod nje kao što je do sada bio slučaj.⁸³ Čak je i ulaz u piramidu konstruiran na piramidi, a ne na tlu pored piramide. Princip ulaska je zapravo sličan prethodnima, ulaz se nalazi na sjevernoj strani i spušta se prema dolje te hodnik čak zalazi ispod piramide. Na dnu hodnika nalazi se okomita rupa nakon koje se nalaze utori u zidovima, te su tu pronađeni fragmenti drveta kojim je možda bio obložen pod i strop. U horizontalnom hodniku nalaze se dva proširenja hodnika, možda za čuvanje kamena kojim je kasnije blokiran hodnik.⁸⁴ Na kraju prolaza se nalazi okomiti prolaz koji vodi gore, prema pogrebnoj komori izgrađenoj od granita, dimenzija 5.9 x 2.65 m. Kako bi pogrebna komora izdržala težinu piramide, sagrađena je u obliku nepravilnog svoda slaganjem blokova stepenasto prema unutra dok se blokovi dva suprotna zida ne susretnu na vrhu. Piramida nikada nije korištena kao grobnica već je služila samo kao kenotaf.⁸⁵

Ovaj kompleks je bio unutar zida od kojeg su samo tragovi pronađeni. S južne strane pronađena je malena pomoćna piramida i put koji vodi prema središtu piramide, a s istočne malena kapelica.⁸⁶

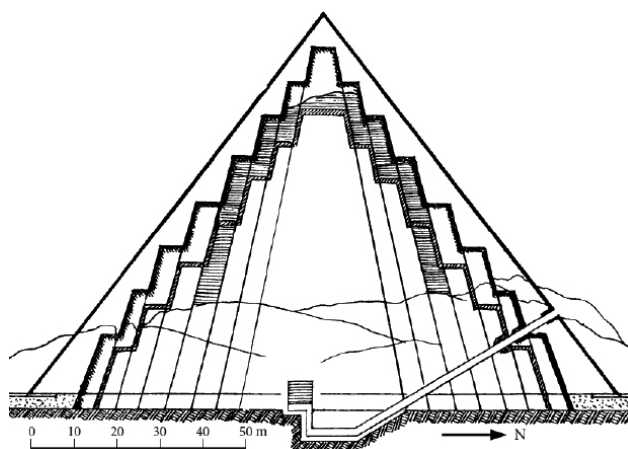
⁸² CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 40.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 97., 99.; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 134.

⁸³ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 98.

⁸⁴ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 98.; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 134.

⁸⁵ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 98.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 20.

⁸⁶ *Isto*, 99., 20.

Slika 8. Piramida u Meidumu sa fazama izgradnje te danas vidljivim ostatkom.

Oko petnaeste godine svoje vladavine, Snefru iz nekog razloga osniva nekropolu u Dahšuru, 40 km sjeverno od Meiduma, gdje gradi „savijenu“ i „crvenu“ piramidu. Savijena piramida ima bazu od 188 m i visinu od 105 m, a ispočetka je zamišljena kao manja piramida. Započeta je gradnja strme piramide pod kutom od oko 60° , što jest manji kut od slojeva ranijih stepenastih piramida, koji su nagnuti oko 75° , ali je zbog nestabilnog tla kut smanjen na $54^\circ 31'$. Gradnja je nastavljena slaganjem kamena u visinu do približno $\frac{2}{3}$ visine kada se, također zbog problema oko stabilnosti, kut smanjuje na $43^\circ 21'$, a slaganje kamena umjesto do tada primjenjivanog naslanjanja na ranije postavljene blokove prelazi na horizontalno slaganje.⁸⁷ Veličina kamena je jedna od novotarija koje uvodi ova piramida, budući da su kameni blokovi jezgre kao i blokovi s vanjske strane veći nego u piramida iz III. dinastije. No kamen je sagan nepažljivo, ostajali su veliki razmaci među blokovima koje su se popunjavale krhotinama. Čak se počeo koristiti gips kao malter, što zbog loše gline, što zbog nestabilnog tla, a što zbog loše postavljanog kamena.⁸⁸

Unutrašnjost piramide je jedinstvena. Ne samo da ima jedan, sjeverni ulaz kako je uobičajeno, već ima i drugi - zapadni. Sjeverni je ulaz postavljen na visinu od oko 12.2 m iznad zemlje, koji se spušta do dvaju viših komora ukopanih u zemlju, u obliku nepravilnog svoda kao u piramidi u Meidumu. Kroz višu od tih dvaju komora, kroz okomiti prolaz ili pak vodoravan prolaz pri vrhu te komore,

⁸⁷ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 43.-44.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 101.-102.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 20.; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 135.

⁸⁸ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 102.

spojena je i treća komora, istog oblika kao prve dvije ali izgrađena unutar piramide, ne ukopana ispod kao prve dvije. U tu komoru vodi zapadni ulaz u piramidu, na kraju čijeg se hodnika nalaze dva proširenja za kamenje kojim se blokira ulaz u komoru. Kao i ona u Meidumu, i ova piramida je samo kenotaf.⁸⁹

Kao i ranije piramide, i ova ima svoj kompleks, s južnom piramidom visine 32.5 m ispred koje je oltar, malenu kapelu sa dvije stele smještenu na istočnoj strani te zid koji okružuje piramidu sa prilazom.⁹⁰

Prva piramida u Dahšuru je pošla krivo te je više puta mijenjan način i kut gradnje. Možda je baš u trenutku kada je drugi put promijenjen kut gradnje, Snefru odlučio izgraditi treću piramidu, danas znanu pod imenom „crvena piramida“. Pretpostavka se čini utemeljenom jer kut izgradnje „crvene piramide“ je isti kutu na „savijenoj piramidi“ nakon posljednje izmjene kuta gradnje, a iznosi $43^{\circ} 22'$.⁹¹ Za razliku od savijene piramide, na kojoj se vide eksperimentiranja i pogriješke, „crvena piramida“ je izgrađena bez promjene plana, bez faza izgradnje i s kutom od $43^{\circ} 22'$ od početka do kraja. Baza je dugačka 220 m, a visina piramide iznosi 105 m. Rainer Stadelmann, koji je vršio iskopavanja na ovom nalazištu, pronašao je natpis na vanjskom kamenom bloku koji svjedoči tridesetoj godini Snefruove vladavine. Tridesetak stepenica iznad, pronađen je četiri godine noviji natpis, na temelju kojega možemo procijeniti koliko je trajala izgradnja piramide. Ova piramida predstavlja prvu pravu piramidu, budući da je ona u Meidumu naknadno dorađena, a „savinuta piramida“ tada još nema dovršen vrh.⁹²

Ulaz u piramidu je standardan, na sjevernom kraju, i spušta se do dvije komore oblika nepravilnog svoda širokih 3.65 m, dugačkih 8.36 m i visokih na najvišem dijelu 12.31 m. Obje su komore unutar piramide, pod komora na visini je tla, stoga je ovo prva piramida kojoj su sve prostorije smještene u piramidi. Druga komora smještena je točno ispod apeksa i vodi u pogrebnu komoru kratkim, povišenim prolazom kako bi se odvratilo pljačkaše grobova. Pogrebna komora je izdignuta od tla, viša od prethodnih dvaju komora kako bi bila dublje u piramidi što je posljedica poistovjećivanja faraona s Horusom, kao i sa Suncem, čije zrake simboliziraju piramide. Dimenzije pogrebne komore su 4.18 x 8.55 m s visinom od 14.67 m. Pogrebni hram je na istočnoj strani i dovršen je na brzinu, možda čak u vrijeme Kufua.⁹³

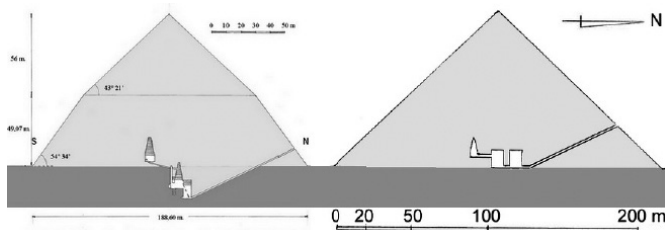
⁸⁹ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 44.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 103.

⁹⁰ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 102.

⁹¹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 104.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom“, 20.

⁹² LEHNER, *The Complete Pyramids*, 104.

⁹³ Isto, 104.-105.

Slika 9. Savijena (lijevo) i crvena (desno) piramida, presjek i usporedba veličina

3.3. IV. dinastija - Kufuova piramida

Sin Snefrua i Heteferes, Snefruov nasljednik, bio je Kufu, poznatiji pod grčkim imenom Keops, punim imenom Hnum-Kufu, što znači „Hnum me štiti“. Kufu je ušao u povijest kao graditelj najveće, najkompleksnije i najpoznatije piramide na svijetu, najstarijeg sagrađenog i jedinog koje još uvijek stoji od sedam svjetskih čuda starog vijeka. S izvornom visinom od 146.6 m (danas je visoka 137.5), do 19. stoljeća je bila najviša svjetska građevina, tj. najviša građevina u razdoblju od skoro 4500 godina. Kufuova velika piramida predstavlja vrhunac piramidalne gradnje, nikada više ne će biti postignuta ta visina i kompleksnost jer će budući graditelji piramida vratiti pogrebnu komoru bliže tlu, dok je Kufuova najbliže sredini građevine od svih pogrebnih komora smještenima u piramide.⁹⁴

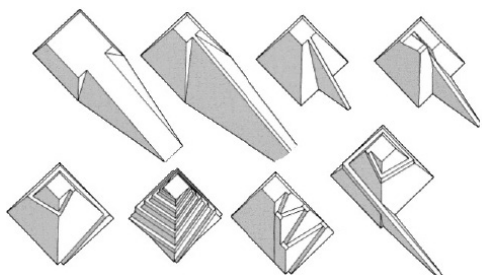
Nije jasno zašto je Kufu otvorio novu nekropolu u Gizi (jugozapadno od današnjeg Kaira), 40 km sjeverno od Dahšura, kao niti zašto nije sagradio piramidu na najvišoj točki na visoravni (što je učinio Kefren, stoga se njegova piramida doima viša iako nije). Možda je Giza odabrana jer je vapnenačka podloga pružala čvrsto tlo za izgradnju ovako masivne građevine. Arhitekt piramide bio je Kufuov vezir i rođak Hemon.⁹⁵

Što zbog veličine, što zbog kompleksnosti izgradnje, ne znamo kako je točno piramida izgrađena. Prvi problem je što ne znamo sa sigurnošću koliko dugo je Kufu vladao. Po torinskoj listi kraljeva, Kufu je vladao 23 godine. Rainer Stadelmann, njemački egiptolog, smatra da je vladao duže. No čak i ako procijenimo da je Kufu vladao 30-32 godine, a da pogrebni kompleks sadrži oko 2.700.000 m³ materijala, to bi značilo kako se moralo postaviti oko 230 m³ dnevno. Broj kamenih blokova je procijenjen na oko 2.300.000 prosječne težine

⁹⁴ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 47.; BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 204.; J. MALEK, “The Old Kingdom (c.2686-2160 BC)”, 88.-89.

⁹⁵ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 47.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 108.; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 137.

2.5 tone, što bi značilo postavljanje oko 210 blokova na dan odnosno jedan blok svake dvije - tri minute u desetsatnom radnom danu. Procjene ipak mogu biti pretjerane jer se prema vrhu blokovi smanjuju te ne znamo veličinu niti kvalitetu blokova u unutrašnjoj jezgri piramide.⁹⁶ Sve to ostavlja prostor za teoretiziranje kako je Kufuova piramida sagrađena; tako imamo raznih kvalitetnih teorija od rampe koja se protezala u dužinu u pustinju, raznih užih i kosih rampi, rampi koje poput spirale omotavaju piramidu, bilo da stoje na stubama vanjskog sloja piramide ili su nagnute jedna na drugu. Svaka od teorija ima svojih problema, na primjer duga, ravna rampa kako bi dovela do vrha piramide morala bi se toliko protegnuti u daljinu da bi u njoj bilo više materijala nego u samoj piramidi.⁹⁷ Herodotova teorija je bila da se kamenje istovremeno podizalo sa sve četiri strane na kratkim drvenim sanjkama, pomoću užadi.⁹⁸ Posljednjih godina, pojavila se i teorija francuskog arhitekta Jean-Pierre Houdina o spiralnoj rampi, ali unutar piramide. Čini se kako Houdinova teorija ne nailazi na velike probleme na koje nailaze teorije o vanjskim rampama te još objašnjava oblik nekih unutarnjih prostorija, poput na primjer velike galerije u blizini pogrebne komore, ali unutarnja spirala još nije pronađena iako mikrogravimetrijska snimanja pokazuju unutarnji spiralni uzorak.⁹⁹

Slika 10. Razna rješenja kako su vanjske rampe za podizanje kamenja mogle izgledati.

Niti jedna teorija o izgradnji piramide nije sa sigurnošću dokazana, ali neke činjenice su ipak sigurne. Baza piramide dugačka je prosječno 230.33 m s odstupanjem od maksimalno 4.4 cm po stranici, visina je 146.6 m, a kut izgradnje zida prema podlozi je $51^{\circ} 50' 40''$ (sličan onome kod „savijene piramide“, gdje je nakon smanjenja kuta sa 60° smanjen na $51^{\circ} 50' 35''$). Odstupanje visine baze je maksimalno 2.1 cm po stranici. Kamen je slagan horizontalno, a kao malter je korišten gips. Kako bi se stepenice nastale slaganjem blokova poravnale, s vanjske

⁹⁶ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 108.

⁹⁷ Isto, 108., 214.-217.

⁹⁸ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 47.

⁹⁹ Bob BRIER & Jean-Pierre HOUDIN, *The Secret of the Great Pyramid*, 4.-183.

strane zida postavljen je sloj bijelog Tura vapnenca (Tura je naziv kamenoloma), no taj sloj nije sačuvan do danas.¹⁰⁰

Što se unutrašnjosti piramide tiče, kompleksnija je od bilo koje druge piramide. Kao i prethodne, Snefruove piramide, i ova ima tri komore koje bismo mogli nazvati pogrebnim komorama, od kojih je jedna glavna. Ulaz u piramidu je na sjevernoj strani, od središnje osi pomaknut 7.29 m prema istoku. Od ulaza vodi hodnik koji se spušta pod kutom od 26° 34' 23" s odstupanjima ne većim od jednog centimetra u smjeru i kutu 30 m pod zemlju u podzemnu komoru, koja je isklesana u čvrstoj stijeni. Na južnom kraju komore nalazi se niski i uski prolaz kojemu se ne zna namjena, možda je trebao voditi u drugu prostoriju. Čini se kako je ova komora ostala nedovršena.¹⁰¹ Druga komora, pogrešno nazvana „kraljičina komora“, nalazi se više, u piramidi. Do te komore vodi prolaz koji počinje na stropu silaznog hodnika koji vodi u podzemnu komoru te se uzdiže i prelazi u horizontalni prolaz koji vodi do kraljičine komore. Komora je dimenzija 5.8 x 5.3 m, visoka 6 m i nalazi se točno na osi istok-zapad te je bila potpuno zatvorena, što znači da je vjerojatno služila kao serdab, prostorija s ka statuom. Na istočnom zidu komore nalazi se 4.7 m visoka, nepravilno svođena udubina koja je vjerojatno sadržavala poveću statu faraona.¹⁰² Na spojnici uzlaznog i horizontalnog prolaza koji vodi u kraljičinu komoru, počinje velika galerija duga 46.7, široka 2.1, a visoka 8.7 metara. Strop je nepravilno svođen kako bi se rasporedila težina. Vjerojatno je služila kao mjesto na kojem je čuvano kamenje do trenutka kada su se njime blokirali prolazi. Velika galerija vodi do pogrebne „kraljeve“ komore, u potpunosti prekrivene crvenim granitom. Iznad komore se nalazi pet manjih granitnih komora sa svrhom raspoređivanja težine, sve iste površine. Jedino najviša komora ima nagnuti strop sačinjen od dva prislonjena kamena, što predstavlja inovaciju, pošto takvo nešto nije ranije izgrađeno. Na zidovima su ispisana imena radnika i ime Hnum-Kufua. Kraljeva komora je dimenzija 10.5 x 5.2 m, a visoka 5.8 metara. Sarkofag je od istog granita kao i komora, a pošto je širi od ulaza u komoru, očito je postavljen unutra za vrijeme gradnje piramide.¹⁰³ Iz kraljeve i kraljičine komore s južne strane vode dva uska prolaza orijentirana na zvijezde Orion, odnosno na sjeverne polarne zvijezde sa sjeverne strane. Istraženi su do 65 m visine gdje su ostatci bakra blokirali put te se ne zna što se krije dalje.¹⁰⁴

¹⁰⁰ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 108-109; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 137.

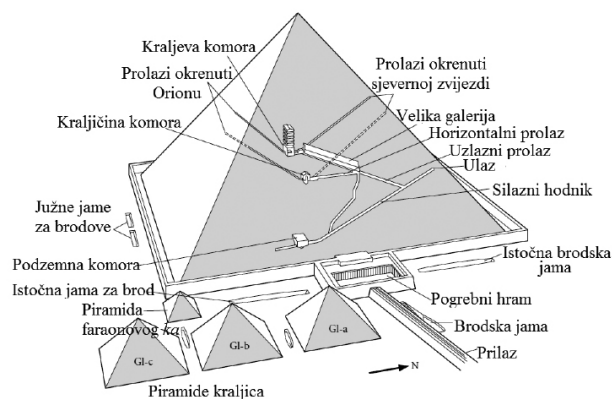
¹⁰¹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 111.-112.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 22.

¹⁰² LEHNER, *The Complete Pyramids*, 111.-112.; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 137.

¹⁰³ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 111.-114.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 22.

¹⁰⁴ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 112.-114.

Piramida je okružena vapnenačkim zidom na čijem je istočnom djelu u sredini pogrebni hram, kojemu vodi prilaz izvana. Izvan zida, oko piramide, pronađene su rupe za brodove koji bi faraona prevezli u podzemni svijet te tri piramide kraljica i još jedna piramida namijenjena faraonovu *ka*. Zapadno od piramide su mastabe visokih dužnosnika, a na istočno mastabe faraonovih rođaka.¹⁰⁵

Slika 11. Presjek Kufuove piramide i raspored građevina piramidalnog kompleksa.

3.4. IV. dinastija - Đedefra, Kefren i Mikerin

Kufuov nasljednik Đedefra ili RaĊedef, nastavio je tradiciju osnivanja novih nekropola te je tako osnovao novu nekropolu osam kilometara sjeverno od Gize u Abu Roašu. Đedefre je kratko vladao i ne zna se puno o njegovoj vladavini osim što je prvi faraon koji je nazvan „sinom Ra“. Danas je malo ostalo od njegove piramide osim dijela jezgre piramide povezane malterom okolo prirodnog brdašca. Piramidu nije sam dovršio, već je to vjerojatno učinio Mikerin. Uokolo su pronađene velike količine granita, što može značiti da je djelomično izgrađena od granita. Način gradnje pogrebne komore je karakterističan za III. dinastiju, odnosno, umjesto da se iz piramide ulaz spušta u podzemlje, ulaz u Đedefrinu piramidu započinje rovom. Što se tiče vanjskog izgleda, baza iznosi 106.2 m, a kut gradnje je bio ili 60°, što bi značilo da je piramida bila stepenasta ili jako strma, ali ima i dokaza kako je bio 48° ili 52°. Tako ne možemo znati točnu visinu piramide, ali vjeruje se kako je iznosila između 57 i 67 m.¹⁰⁶ Unutrašnjost je vrlo jednostavna, ulaz počinje kao rov koji prelazi u hodnik dug 49 m što se spušta na 20 ili više metara u dubinu. Na dnu se nalazi pogrebna komora dimenzija 23 x 10 m. Pogrebni kompleks se sastoji od jedne piramide *ka* na jugozapadu, pogrebnog

¹⁰⁵ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 109.-114.; M. TOMORAD, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom”, 22.

¹⁰⁶ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 50.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 120.-121.

hrama na istoku i jame za brod, okruženima zidom sa prilazom na sjevernoj strani. Pronađena je i sfiga, bilo je to prvi put da se sfiga koristi u kraljevskom ukopu.¹⁰⁷

Sljedeći vladar je bio Kefren, čiji je dolazak na vlast, kao i kod Đedefre, posljedica raznih spletkarenja koje neću sada objašnjavati jer bi bilo potrebno mnogo teksta, no opisano je u knjizi *Encyclopedia of Ancient Egypt*, autorice Margaret Bunson. Kefren je bio Kufuov sin, Đedefrin polubrat, i za lokaciju svoje piramide odabrao je Gizu.¹⁰⁸

Kefrenova piramida je blizu visine Kufuove piramide i visoka je 143.5 m. Baza piramide je znatno kraća od Kufuove i iznosi 215 m, ali visina je dostignuta zahvaljujući većem kutu gradnje piramide, koji iznosi 53° 10'. Piramida ostavlja dojam kako je viša od Kufuove jer se nalazi na tlu oko deset metara višem od Kufuovog. Na vrhu je piramida blago zaokrenuta budući da gradnja nije bila toliko precizna kao kod Kufuove piramide i četiri kuta piramide se ne bi susrela točno na apeksu. S vanjske strane je, kao i kod Kufuove piramide, postavljen sloj bijelog Tura vapnenca, koji je do danas ostao samo pri vrhu. Ispod njega nalaze se standardne stepenice od kamena, no u ovom slučaju vrlo su ugrubo i nepravilno izrezani, a čini se da je takvo kamenje korišteno i dublje u piramidi.¹⁰⁹

Unutrašnjost piramide nije niti izbliza kompleksna kao Kufuova, sličnija je Snefruovoj. Zanimljivost je da ima dva ulaza, oba smještena na sjevernoj strani. Jedan je tipičan za četvrtu dinastiju i počinje na piramidi, na visini od oko 11.54 m od tla, a drugi je ispred piramide i počinje na tlu. Niti ovi ulazi nisu na samoj središnjoj osi sjeverne strane piramide, već su pomaknuti oko 12 m prema istoku. Ideja kako je piramida možda prvotno zamišljena kao veća, što bi i donji ulaz stavilo unutar piramide, odbačena je – već su dva ulaza objašnjena kao neodlučnost između dva načina ulaska.¹¹⁰ Od nižeg ulaza se spušta hodnik visine 1.19 m i nadovezuje se na horizontalni hodnik visine 1.7 m, na početku kojeg se sa zapadne strane nalazi komora dimenzija 10.41 x 3.12 m visine 2.61 m. Ne zna se namjena prostorije, možda je služila kao serdab ili kao spremište. Horizontalni hodnik prelazi u uzlazni hodnik koji nakon što dođe do površine tla prelazi ponovno u horizontalni i na njega se nadovezuje drugi ulaz, koji počinje na piramidi, čiji je silazni hodnik obložen granitom. Horizontalni hodnik vodi ravno u pogrebnu komoru, koja je smještena skoro ispod apeksa piramide, no ipak malo sjevernije. U pogrebnoj komori je sarkofag od crnog granita koji je također vrlo blizu središnje linije istok-zapad i sjever-jug. Strop pogrebne komore je načinjen od dvije kose ploče koje se spajaju na sredini na najvišoj točki u komori, poput kraljičine komore ili najviše komore u Kufuovoj piramidi.¹¹¹

¹⁰⁷ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 120-121; BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 333.

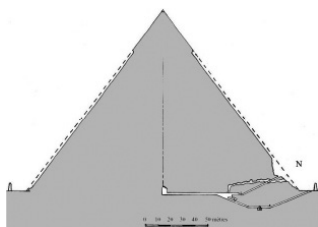
¹⁰⁸ BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 147., 198., 333.

¹⁰⁹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 122.-123.

¹¹⁰ Isto, 123.

¹¹¹ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 53.-54.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 123.-124.

Pogrebni kompleks sastoji se od pogrebnog hrama na istoku, prema kojem vodi put s jugoistoka dug 494.6 m, na čijem se kraju nalazi hram u dolini, velika sfiga, duga 73, a visoka 20 m, i sfingin hram. Južno od piramide smještena je piramida za faraonov *ka*.¹¹²

Slika 12. Presjek Kefrenove piramide.

Kefrenov sin i nasljednik Menkaura (grč. Mikerin) sagradio je posljednju, ujedno i najmanju piramidu u Gizi što predstavlja svega $\frac{1}{10}$ mase Kufuove piramide. Piramida ima nepravilnu bazu dimenzija 102.2 x 104.6 m i visoka je oko 65 m. Ovo smanjenje možemo opravdati time što je, sada kao sin boga Sunca, faraon više pažnje posvetio pogrebnom hramu nego samoj piramidi. To je vidljivo već kod Kefrena, a ta se tradicija nastavila i kasnije; pogrebni hramovi su bivali sve veći, kompleksniji i ukrašeniji, a piramide manje. Gradnja piramide i kompleksa oko nje nije dovršena za Mikerinova života, već je gradnju dovršio njegov sin i nasljednik Šepseskaf. Kut kojim je izgrađena piramida iznosi $51^{\circ} 20' 25''$, što je najblaži kut u Gizi. Gornji dio je tradicionalno pokriven Tura vapnencem, a donji dio piramide, prvih šesnaest stepenica je od crvenog granita i ostao je nepokriven. Čini se kako je prvi plan bio sagraditi manju piramidu, oko 30 m visoku, što vidimo na temelju dva silazna hodnika, od kojih je prvi zablokiran nakon što je piramida proširena.¹¹³

Ulaz u piramidu nalazi se na sjevernom kraju piramide na četiri metra od površine tla. Silazni hodnik dug 31 m se spušta pod kutom od $26^{\circ} 2'$ ispod piramide. Na kraju silaznog hodnika nalazi se komora, dimenzija 3.63 x 3.16, u kojoj se nalazi niz ukrasnih panela i izrezbarena lažna vrata. Ova komora predstavlja prvi čisto dekorativni element još od Đoserove piramide. Iz ove komore vodi ravni hodnik, čiji je početak ukrašen rešetkastim uzorkom, do pravokutne komore, koja je u izvornom planu trebala biti pogrebna komora, ali nakon proširenja piramide postala je samo predsoblje, a dimenzije su joj 14.2 x 3.84 m sa 4.87 m visine. Istočni kraj komore nalazi se ispod apeksa piramide.¹¹⁴ Iz komore vode dva puta, jedan koji je ostao nedovršen i jedan koji se spušta niže, ispod komore, koji vodi u pogrebnu komoru. Prije pogrebne komore, na desnoj strani nalazi se komora sa šest dubokih

¹¹² LEHNER, *The Complete Pyramids*, 124.-126.

¹¹³ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 57.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 134.-135.

¹¹⁴ Isto, 57, 135.

ureza. Slična komora pronađena je u mastabi Šepseskafa i predstavlja preteču tri istočne komore u V. i VI. dinastiji.¹¹⁵ Pogrebna komora nalazi se na kraju hodnika i u potpunosti je obložena granitom, a veličine je 6.59 x 2.62 m sa 3.43 m visine. Njezin strop je u obliku bačvastog svoda, koji je urezan na dvije velike prislonjene granitne ploče. U pogrebnoj komori pronađen je sarkofag od bazalta ukrašen „palace façade“ uzorkom. Poklopca nije bilo, ali su pronađeni fragmenti. Nažalost, sarkofag je potonuo s brodom koji ga je prevezio. U sarkofagu je pronađen drveni kovčeg na kojeg je upisano Mikerinovo ime, no stil kojim je izrađen kovčeg datira u XXVI. dinastiju. U gornjoj komori pronađene su kosti muškarca koje su datirane u kršćansko razdoblje.¹¹⁶

Pogrebni kompleks sastoji se od tri piramide kraljica smještenih južno od piramide, pogrebnog hrama na istoku i prilaza dugog 608 m na kraju kojeg se nalazi hram u dolini.¹¹⁷

Gradnjom Mikerinove piramide dovršen je kompleks piramida u Gizi, koji kao cjelina impresionira nekim zanimljivostima. Na primjer, impresivno je kako su jugoistočni kutovi ovih triju piramida poravnati dijagonalom 43° zakrenutom u odnosu na sjever. Dijagonala prolazi kroz prvu kraljičinu piramidu Kufuove piramide, kroz pogrebni Kefrenov hram i blizu dijagonale prvog kraljičinog groba Mikerinove piramide. Dijagonala završava na jugozapadnom kraju, na brežuljku s kojeg su drevni geodeti mogli određivati poravnanja. Zapadna strana Kufuove piramide blizu je poravnanja s pogrebnim hramom Kefrenove piramide, kao što je i zapadna strana Kefrenove piramide blizu poravnanja s pogrebnim hramom Mikerinove piramide. Južni zid Kefrenove piramide u ravnini je s južnim zidom velike sfinge. Odstupanja u poravnanju su onakva kakva bismo i očekivali kod metode mjerenja dugačkim užadima na kilometar dalekim udaljenostima. Kufuova piramida je gotovo savršeno okrenuta prema sjeveru s odstupanjem od svega 5'. Ova zanimljiva poravnanja navela su ljubitelje piramida da traže još poravnanja, pa je tako Robert Bauval osmislio teoriju o poravnanju piramida s Orionom, koji je simbol Ozirisa. No ako bi se postavila mapa Oriona preko mape Gize i obližnjih piramida, naišli bismo na zvijezde bez odgovarajuće piramide, kao i piramide bez odgovarajućih zvijezda.¹¹⁸

Mikerinov nasljednik Šepseskaf vratio se običaju pokapanja u Sakari, gdje je pokopan u veliku mastabu 99.6 m dugačku, 74.4 m široku i oko 18 m visoku s kutom izgradnje od 70°. Mastaba u cjelini ima sve karakteristike gradnje kao kod piramida, sa sjevernim ulazom, pogrebnim hramom na istoku, ograđena je zidom,

¹¹⁵ Isto, 57.-58.; 135.-136.

¹¹⁶ CLAYTON, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, 58.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 135.-136.; BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 236.-237.

¹¹⁷ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 136.-137.

¹¹⁸ Isto, 106.-107.

a unutra se nalaze tri komore, od kojih je jedna s dubokim urezima, kao u Mikerinovoj piramidi. Čak je i materijal isti, vapnenac, a pogrebna komora je od granita.¹¹⁹

3.5. Piramide V. i VI. dinastije

Userkaf je prvi vladar V. dinastije. Čini se kako je Userkaf potomak druge linije koja počinje sa Kufuom, odnosno Đedefreov potomak preko Đedefreove kćeri Kentkaues, a učvrstio je pravo na tron oženivši Kentkaues, Mikerinovu kćer.¹²⁰ Sagraдио je piramidu u Sakari, sjeveroistočno od Đoserove piramide, a piramida je bila visoka 49 m s vanjskim pokrovom od vapnenca s loše urađenom unutrašnjom jezgrom, tako da se piramida sama urušila. Unutrašnjost je slična Mikerinovoj, s prostorijama ispod zemlje i sjevernim ulazom na piramidi. Promijenjen je raspored pogrebnog kompleksa, kapelicu sa žrtvenikom je odvojio od pogrebnog hrama koji je pomaknut južno, a kapelica je ostala na istoku. Piramida kraljice, piramida *ka*, spremnici i dvorište, sve je smješteno na južnu stranu kompleksa.¹²¹

Sljedeći vladar, Sahure, odabrao je Abusir smješten južno od Gize za svoju nekropolu. Nekropolu je zapravo osnovao Userkaf sagrađivši tamo hram sunca. U Abusiru, poput u Gizi, imamo poravnanje triju piramida u pravcu sjeveroistok-jugozapad, piramida Sahure, Neferirkare i Neferefra. Sahure je imao malu piramidu, 47 m visoku, s unutrašnjom jezgrom u obliku stepenaste piramide, kasnije poravnatom vapnencem. Stepenasta piramida nije građena slojevito kao piramide III. dinastije već horizontalnim slaganjem u visinu. Ovaj tip gradnje će ostati dominantan do sredine XII. dinastije. Izrada je bila vrlo gruba i kamenje je na okupu držao malter, stoga se i ova piramida urušila. Unutrašnjost je jednostavna, s ulazom i pogrebnom komorom ispod središta piramide, a kompleks sadržava sve elemente Unasove piramide osim piramide kraljice i umjesto na jug, sve je okrenuto prema istoku.¹²²

Neferirkare, Sahureov brat i nasljednik imao je stepenastu piramidu u Abusiru koja bi, da je dovršena pretvorba u pravu piramidu, sezala do visine od 72 m. Bilo je planirano da se vanjski dio obloži granitom, ali je samo prvih nekoliko stepenica pokriveno crvenim granitom. Unutrašnjost piramide je jednostavna, s ravnim ulazom sa sjevera i dvije komore, a pogrebni kompleks standardni, orijentiran istočno.¹²³

Šepseskare nije dovršio grobnicu u Abusiru, postavio je samo bazu i početni rov. Neferefrina (Raneferef) piramida u Abusiru također nikada nije dovršena,

¹¹⁹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 139.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 190.

¹²⁰ RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 96.-97., 215.

¹²¹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 140.-141.

¹²² Miroslav VERNER, *Forgotten Pharaohs, Lost Pyramids: Abusir*, Prag, 1994., 68.-74.; LEHNER, *The Complete Pyramids*, 142.-143., 218.

¹²³ Isto, 76.-78., 144.-145.

a pogrebni kompleks je sazidan naknadno, vjerojatno u vrijeme Niuserea, te je sazidan od opeke umjesto od vapnenca. No, takve nedovršene piramide pružaju uvid u način izgradnje piramida ovog vremena.¹²⁴

Niusere je posljednji vladar s piramidom u Abusiru. Piramida je slične veličine poput Sahurine piramide. Građena je stepenastim stilom kao i Sahirina piramida te pokrivena slojem vapnenca izvana. Ulaz počinje na sredini te blago skreće prema istoku. Na kraju hodnika je predsoblje povezano s pogrebnom komorom. Pogrebni kompleks je istočno orijentiran, ponovno se pojavljuje piramida *ka*, koja nije građena od Sahurine vladavine, a prvi put možemo vidjeti nešto što možemo smatrati pretečom egipatskih pilara.¹²⁵

Menkauhorova piramida je izgubljena, a Đedkare se vraća u Sakaru. Jezgra je stepenasta, pokrivena vapnencem. Ovdje se prvi put javlja ulazna kapelica od vapnenca na ulazu, koji je pri tlu. Pogrebni kompleks je standardni, orijentiran istočno, te sadrži piramidu kraljice i dva pilona.¹²⁶

Posljednja piramida V. dinastije je Unasova piramida, smještena južno od Đoserova pogrebnog kompleksa, iznad grobnica II. dinastije. Najmanja je to kraljevska piramida u Starom kraljevstvu, visoka samo 43 m. Ulaz je blizu poda s vidljivim ostatcima ulazne kapelice. Unutrašnjost je jednostavne izrade, ulaz se blago spušta i prelazi u horizontalni hodnik koji vodi do tri spremnika i pogrebne komore. U piramidi se javlja jedna inovacija, naime ovo je prva piramida čija je pogrebna komora ispisana tekstovima piramida. Pogrebni kompleks sadrži piramidu *ka* i kompleksni pogrebni hram.¹²⁷

Prijelaz dinastije nije dokumentiran, ako se uopće dogodio. Jasno je jedino kako je Teti oženio Unasovu kćer Iput, a razni visoki dostojanstvenici koji su služili Unasu, nastavili su služiti i Tetiju.¹²⁸ Od VI. dinastije imamo sačuvane četiri piramide i sve su u Sakari. Način gradnje Tetijeve piramide, kao i piramida njegovih nasljednika Pepija I., Merenrea i Pepija II., slijedi način gradnje V. dinastije sa stepenastom jezgrom prekrivenom vapnencem i tekstovima piramida u pogrebnim komorama. Piramida je visoka 52.5 m, što je standard praćen do kraja dinastije. Ulazna kapelica nalazi se na ulazu u piramidu iz koje se spušta hodnik, koji vodi do predsoblja, komore s tri duboka ureza i pogrebne komore. Pogrebni kompleks je sličan Unasovom.¹²⁹

Userkare je kratko vladao, moguće je da je bio uzurpator, i nije sagradio piramidu.¹³⁰ Pepi I., Tetijev sin, sagradio je piramidu u Južnoj Sakari od koje

¹²⁴ Isto, 79.-85., 146.-148.

¹²⁵ Isto, 80.-81., 148.-149.

¹²⁶ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 153.-154.

¹²⁷ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 154.-155.; BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 323.

¹²⁸ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 156.; RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 202.; BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 402.

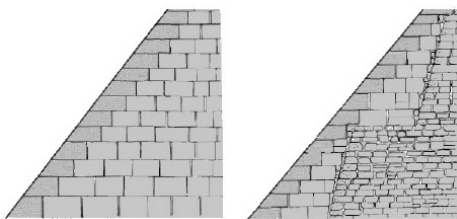
¹²⁹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 156.-157.

¹³⁰ RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 215.

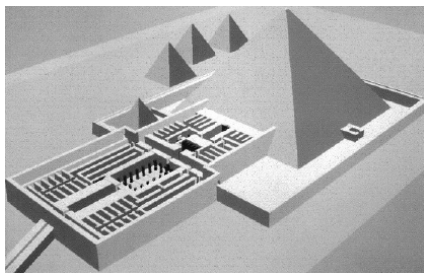
je do danas ostao samo 12 m visok humak. Pogrebni kompleks je standardni. Merenreova piramida do danas je uništena. Ostale su sačuvane samo unutrašnje prostorije, koje prate isti raspored još od Unasove piramide.¹³¹

Piramida Pepija II., možda najdugovječnijeg vladara Egipta, posljednja je piramida izgrađena u Starom kraljevstvu. Gradnja prati standarde prijašnjih vladara u pogledu same piramide, unutrašnjih komora i pogrebnog kompleksa, oko kojega su još postavljene tri piramide kraljica.¹³² Pepijevom smrću na tron dolazi dvoje kratkovječnih vladara, Merenre i kraljica Nitokerti, u čije se postojanje sumnja.¹³³

Krajem VI. dinastije započinje I. međurazdoblje, razdoblje nemira i nestabilnosti koje je trajalo 100-140 godina tijekom kojih se izmijenilo pet dinastija. Bila je to borba za prevlast Memfisa, Herakleopolisa i Tebe. Nestabilnosti su počele još u vrijeme Pepija II., a uzrokovane su raznim prirodnim nepogodama te raspadom socijalnog i političkog uređenja. I. međurazdoblje okončano je tek vojnim pohodima Metunhotepa II. iz XI. dinastije.¹³⁴

Slika 13. Razlika u kamenoj gradnji IV. dinastije (lijevo) i V. i VI. dinastije (desno)

Slika 14. Primjer kompleksnosti gradnje pogrebnog kompleksa V. i VI. dinastije. Na slici rekonstrukcija pogrebnog kompleksa Pepija I.

¹³¹ LEHNER, *The Complete Pyramids*, 160.-161.

¹³² Isto, 161.-163.

¹³³ RICE, *Who 's who in Ancient Egypt*, 110., 140.

¹³⁴ BUNSON, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 120.; BARD, *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, 162.-166.

ZAKLJUČAK

Primarni cilj ovoga rada bio je prikazati razvoj staroegipatske pogrebne arhitekture u Ranodinastijskom razdoblju i razdoblju Starog kraljevstva. Sekundarno postignuće ovoga rada jest ukratko opisana smjena vladara, naročito dinastija te tako s većim ili manjim uspjehom možemo pratiti gotovo neprekinutu kraljevsku lozu od početka I. dinastije do početka ili kraja VI. dinastije.

Prve mastabe imale su dvije svrhe - očuvanje tijela pokojnika, što je potrebno kako bi se osigurao zagrobni život po vjerovanju starih Egipćana, te su ujedno bile i simbol njihova uzvišenog statusa. Razvoj pogrebne arhitekture prati razvoj religije, što vidimo u žrtvovanju i pokapanju vladarevih podanika kako bi ga nastavili služiti u zagrobnom životu u I. dinastiji, kao i kasnijoj gradnji spremnika za razne vladareve potrepštine. Sam vladar je postepeno sve više izjednačavan s božanstvom. Pojava solarnih lađa pored vladarevih grobnica poklapa se s pojavom prvih piramida, koje su simbol sunčevih zraka, što je očiti dokaz rasta utjecaja sunčevog kulta. Piramide su tako služile kao dokaz faraonove božanske naravi i daljnjim rastom utjecaja sunčevog kulta faraon se sve više izjednačava s bogom Sunca, Ra, pa se javlja težnja pokapanja što bliže stvarnom središtu piramide, što je konačno i postignuto u Kufuovoj piramidi, no bilo je kratkog vijeka. Već njegov nasljednik, Đedefre, nazvao se „sinom boga Ra“ i njegovi će nasljednici nastaviti s tom tradicijom, što kao posljedicu ima prebacivanje pažnje s piramide na gradnju sunčevih i pogrebnih hramova. Ipak, piramida ostaje važan simbol Sunca i kao takav ostaje mjesto ukopa vladara. Odustajanje od pokopa u središtu strukture, vjerujem, posljedica je komplicirane izgradnje prostorija koje su tako visoko u piramidi, što bi oduzelo pažnju potrebnu za izgradnju sve prisutnijih, solarnih, i sve kompleksnijih, pogrebnih hramova, potrebnih za slavljenje kulta faraona, pošto je faraon nakon smrti postajao bogom. Umjesto stvarnog središta piramide, vjerojatno su se zadovoljili simboličnim središtem ispod apeksa. Smanjenje piramida dakle nije znak slabljenja utjecaja solarnih božanstava već samo promjene prioriteta.

Egipatske piramide su, kao i mastabe, čija je postepena evolucija omogućila gradnju piramida, možda i najznačajniji iskorak u razvoju ne samo pogrebne, već i arhitekture općenito. Na njima po prvi put susrećemo neke tehnike gradnje i raspoređivanja težine, a svojom pojavom nadahnule su gradnju zigurata u Mezopotamiji, piramida u Nubiji, Indiji, Kini, čak i malenih piramida u Grčkoj i Rimu. U moderno vrijeme piramide ostaju jak uzor te se grade piramidalne građevine od stakla, kao na primjer ulaz u pariški muzej Louvre, razne sportske arene u SAD-u, pa čak i kockarnice poput Luxor kasina u Las Vegasu.

LITERATURA

1. BARD, Kathryn A., „The Emergence of the Egyptian State (c.3200-2686 BC)“, *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York, 2004., 57.-82.
2. BARD, Kathryn A., *An Introduction to the Archeology of Ancient Egypt*, Oxford, 2007.
3. BARNETT, Mary, *Bogovi i mitovi staroga svijeta*, Rijeka, 2000.
4. BAUD, Michael, „The Old Kingdom“, *A Companion To Ancient Egypt*, Oxford, 2010., 63.-80.
5. BESTOCK, Laurel, „The first kings of Egypt: The Abydos evidence“, *Before The Pyramids*, Chicago, 2011., 137.-144.
6. BRIER & HOUDIN, Bob & Jean-Pierre, *The Secret of the Great Pyramid*, New York, 2008.
7. BUNSON, Margaret R., *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York, 2002.
8. CLAYTON, Peter A., *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-By-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, London, 1994.
9. DODSON, Aidan, „Mortuary Architecture and Decorative Systems“, *A Companion to Ancient Egypt*, Oxford, 2010., 804.-826.
10. LEHNER, Mark, *The Complete Pyramids*, London, 1997.
11. MALEK, Jaromir, „The Old Kingdom (c.2686-2160 BC)“, *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York, 2004., 83.-107.
12. MANETHO, William Gillan Waddell, *Aegyptiaca*, Cambridge Mass.-London: Loeb Classical Library series 1940.
13. RICE, Michael, *Who 's who in Ancient Egypt*, London & New York, 1999.
14. RICE, Michael, *Egypt's Making: The origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, London, 2003.
15. SHAW & NICHOLSON, Ian & Paul, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, London, 1995.
16. SPENCER, A., *Brick Architecture in Ancient Egypt*, Warminster, 1979.
17. TOMORAD, Mladen, „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 1., 38/2006, 13.-27.
18. VERNER, Miroslav, *Forgotten Pharaohs, Lost Pyramids: Abusir*, Prag, 1994.
19. WILKINSON, Toby A. H., *Early Dynastic Egypt*, London & New York, 1999.

Popis ilustracija

Slika 1. *Presjek mastabe*. Preuzeto iz TOMORAD 2006., 16.

Slika 2. *Umm el-Qa'ab, raspored i plan kraljevskih grobnica i prikaz podzemnih pogrebnih komora*. Vlastita obrada slike preuzete iz BESTOCK 2011., 139.

Slika 3. *Grobnica 3507, presjek*. Vidljiv je tumul, spremnici te „palace façade“ na vanjskim zidovima. Vlastita obrada slike preuzete iz LEHNER 1997., 80.

Slika 4. *Grobnica 3038, stepenasti tumul i tlocrt mastabe*. Vlastita obrada i kombinirane slike preuzete na: <http://www.touregypt.net/featurestories/firstdynastysaqqara.htm>

Slika 5. *Đoserov pogrebni kompleks*. Vlastita obrada slike preuzete na: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f1/Djoser-Komplex_2.png

Slika 6. *Presjek Đoserove stepenaste piramide sa prikazom prostorija, hodnika i tunela ispod piramide te fazama izgradnje piramide (M1 - M2 - M3 - P1 - P1 - P2)*. Vlastita obrada slike preuzete iz LEHNER 1997., 87.

Slika 7. *Princip gradnje slojeva u Đoserovoj, Sekemketovoj i Khabinoj piramidi*. Vlastita obrada slike preuzete iz LEHNER 1997., 218.

Slika 8. *Piramida u Meidumu sa fazama izgradnje te danas vidljivim ostatkom*. Vlastita obrada slike preuzete na: <http://coollib.com/b/113912/read>

Slika 9. *Savijena (lijevo) i crvena (desno) piramida, presjek i usporedba veličina*. Vlastita obrada i kombiniranje slika preuzetih na: <http://de.wikipedia.org/wiki/Knickpyramide> i http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Red_Pyramid_plan.png

Slika 10. *Razna rješenja kako su vanjske rampe za podizanje kamenja mogle izgledati*. Vlastita obrada slike preuzete iz LEHNER 1997., 216.

Slika 11. *Presjek Kufuove piramide i raspored građevina piramidalnog kompleksa*. Vlastita obrada slike preuzete iz BARD 2007., 138.

Slika 12. *Presjek Kefrenove piramide*. Preuzeto na: http://en.wikipedia.org/wiki/Pyramid_of_Khafre

Slika 13. *Razlika u kamenoj gradnji IV. dinastije (lijevo) i V. i VI. dinastije (desno)*. Vlastita obrada slike preuzete iz LEHNER 1997., 218.

Slika 14. *Primjer kompleksnosti gradnje pogrebnog kompleksa V. i VI. dinastije. Na slici rekonstrukcija pogrebnog kompleksa Pepija I.* Preuzeto iz LEHNER 1997., 157.

ANDREJ MALEK

**The Development of the Pyramidal Structures since Mastabas
up to the Old Kingdom Tombs***Summary*

The primary task of this work is to show the process of funerary architecture in Early Dynastic Period and period of Old Kingdom. Beginning with the first dynasty and Aha's atypical mastaba, I described gradual development of funerary architecture and gradual introduction of various construction elements, such as connecting funeral chamber with subsidiary graves by gradual introduction and increasing of tumulus, introduction of step construction in mastaba, increasing mastabas themselves at the end of second dynasty which led to step pyramids beginning with Djoser. Building of Djoser pyramid is the beginning of tall pyramidal structures which I described in detail and descriptions include the way of building pyramids, layout and methods of construction of interior rooms and there are buildings which make the whole pyramid complex. The pyramids reached their peak at the time of pharaoh Khufu, ruler of the Fourth Dynasty and his pyramid is the biggest building in a time period of almost 4500 years. It is also present the most complex system of interior rooms from all earlier and later pyramids in it. This work also includes the description of Giza as necropolis with incredible alignment of its buildings and as such it encouraged many pyramid enthusiasts to create many theories why and how are they aligned. After the Khufu, beginning with Djedefre, Chephren and Menkaura, the importance of pyramidal structures slowly decreases which is very visible after the Fourth Dynasty. Because of that I described pyramids shortly after the Fifth and Sixth Dynasty because more and more attention was dedicated to construction of the mortuary temples and not so much to pyramids which became even standardized by time. Secondary accomplishment of this work is shortly described replacement of the rulers, especially dynasties so with more or less success we can follow continuing royal lineage from the beginning of First Dynasty till the beginning or end of the Sixth Dynasty.

Keywords: Egypt, mastaba, pyramid, funerary architecture, Early Dynastic Period, Old Kingdom

Recepcija rimskog prava*

Rimsko je pravo, preživjevši kroz germanske zakonike pad Zapadnog Rimskog Carstva, svoj ponovni procvat doživjelo u 11. st. otkrićem cijeloga teksta Digesta. Širi se Europom utječući u znatnoj mjeri na razne grane prava i sudski postupak. U drugoj se fazi recepcije rimsko pravo metodama povjesničara izučava u francuskoj historijskoj školi, nizozemskoj školi prirodnog prava i njemačkoj historijskoj školi. Rad proučava upotrebu rimskog prava od vremena njegova bivanja pozitivnim pravom staroga Rima do postojanja njegovih elemenata u današnjim zakonima. U posljednjem je poglavlju riječ o recepciji rimskog prava u hrvatskim zemljama.

Ključne riječi: recepcija rimskog prava, Bolonjsko sveučilište, srednjovjekovni sudski proces, francuska historijska škola, nizozemska škola prirodnog prava, njemačka historijska škola, recepcija rimskog prava u hrvatskim zemljama

1. Uvod

Modernu su civilizaciju iz temelja oblikovale tri odrednice: grčka filozofija, kršćanska misao i rimsko pravo. Ovaj će se rad baviti recepcijom potonjega. Iako je riječ o temi koja pruža brojne mogućnosti istraživanja, one daleko nadmašuju ograničenja rada ove vrste, stoga ću nastojati u osnovnim crtama prikazati recepciju rimskog prava u Europi: kada se javila potreba za njom, u kojim sve sferama života, načine recepcije i razlike u pojedinim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku. Zaključno će biti riječi o historiografskim školama kojima započinje znanstveno proučavanje rimskog prava.

* Ovaj je rad izrađen za Prvi interdisciplinarni studentski simpozij pod mentorstvom prof. dr. sc. Marka Petraka.

2. Rimsko pravo prije pada Zapadnog Rimskog Carstva

Od sastavljanja Zakonika XII ploča u 5. st. pr. Kr. rimsko se pravo stalno nadograđivalo i poboljšavalo, uvođenjem novih instituta i prilagođavanjem potrebama društva u potpunosti je odgovaralo potrebama zajednice koja ga je koristila. Tu je zajednicu činio gotovo cijeli civilizirani svijet. Zbog obimnosti zakona, sastavljenih od carskih konstitucija i pravničkog prava, pojavila se potreba za zbirkama. Prve su takve zbirke, Codex Gregorianus i Codex Hermogenianus, privatnog karaktera, a služile su civilnom sudovanju i bile sastavljene uglavnom od reskripata (carski odgovori na pravna pitanja, a na koje su se stranke koje su ih uputile mogle pozvati pred sudom). Prva sadrži reskripte od vremena cara Hadrijana do Dioklecijana, a druga Dioklecijanove reskripte iz 293. i 294. godine.¹

Prvu je službenu zbirku carskih konstitucija (ali ne i pravničkog prava) dao sastaviti car Teodozije II.² *Codex Theodosianus* sadrži kronološki poredane konstitucije od opće važnosti, a koje su još bile na snazi, izdane od vremena cara Konstantina do 5. st. (*Codex Theodosianus* je stupio na snagu 438.) upotpunjene odredbama iz Gregorijanovog i Hermogenijanovog kodeksa.³ Taj je zakonik u Istočnom Rimskom Carstvu bio na snazi do proglašenja Justinijanovog zakonika, a na području Zapadnog Rimskog Carstva njegove su se odredbe primjenjivale (uglavnom kroz germanske pravne zbirke, osobito *Lex Romana Visigothorum*) sve do početka recepcije rimskog prava u 12. st.⁴

Caru Justinijanu prvomu je uspjela izrada zakonika koji bi obuhvaćao cjelokupno postojeće pravo. Riječ je o zakoniku *Corpus iuris civilis*, koji se u svom konačnom obliku sastojao od *Kodeksa*, *Digesta*, *Institucija* i *Novela*. Oformljena je komisija koja je imala zadatak sakupiti sve još važeće odredbe ranije spomenutih kodeksa i kasnijih konstitucija i sastaviti osuvremenjeni zbornik carskog prava – *Codex Iustinianus*.⁵ Nedugo po objavljivanju *Codexa* Justinijan nalaže svojem pravniku Tribonijanu okupljanje komisije koja bi sastavila zbirku cjelokupnog pravničkog prava. Ono je okupljeno u 50 knjiga *Digesta* koja najveći autoritet daju rimskim pravnicima iz doba carstva Papinijanu, Ulpijanu, Gaju, Paulu i Modestinu (ovdje treba spomenuti *Lex citationis* Teodozija II, koji dopušta pozivanje pred sudom samo na mišljenja ove petorice pravnika, a ako bi bila proturječna treba se prikloniti Papinijanovu⁶), ali sadrže i djela pravnika iz ranijih razdoblja, najstarija čak iz doba Rimske Republike (primjerice Kvint Mucije Scevola ili Publije

¹ Ante ROMAC, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1981., 55.

² Marijan HORVAT, *Rimsko pravo*, Zagreb, 2008., 86.

³ A. ROMAC, *Rimsko pravo*, 56.

⁴ Isto, 56.

⁵ Isto, 59.

⁶ *Codex Theodosianus* I, 4, 3. (<http://www.thelatinlibrary.com/theodosius.html>, pristupljeno 13. 7. 2014.)

Alfen Var).⁷ Usporedno s *Digestama* sastavljene su i *Institucije* (*Institutiones*), udžbenik za studente prava u velikoj mjeri temeljen na istoimenom Gajevom djelu iz 2. st. Do kraja vladavine Justinijan donosi velik broj novih zakona i reformira pojedine pravne institucije. Te su intervencije okupljene u *Novellae* koje nadopunjuju ili stavljaju izvan snage pojedine odredbe *Kodeksa*, *Digesta* ili *Institucija*.

Corpus iuris civilis stupa na snagu u Istočnom Rimskom Carstvu, ali i u osvojenim zemljama na zapadu, od kojih je svakako najznačajnija Italija. No, ponovno uvedeno rimsko pravo kratkog je trajanja, po upadu Langobarda rimsko pravo zamijenjeno je langobardskim, koje ostaje na snazi.

Još krajem 5. st., nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, germanski su narodi sastavili pravne zbirke za svoje rimske podanike, temeljene na vulgariziranom rimskom pravu, koje su vrijedile na područjima koja su osvojili. To su *Lex Romana Visigothorum* (Vizigotski zakonik za Galiju, korišten u južnoj Francuskoj u srednjem vijeku), *Lex Romana Burgundionum* (za područje Burgundije) i *Edictum Theoderici*⁸, zakonik ostrogotskog kralja Teodorika koji je vrijedio i za Gote i za Rimljane. Germanski narodi u većini slučajeva koriste svoje običajno pravo, dok rimsko pravo postupno izlazi iz upotrebe ili se značajno mijenja u odnosu na svoj izvorni oblik do te mjere da je od pojedine institucije znalo ostati samo rimsko ime, ali potpuno izmijenjenog sadržaja. Samo je kanonsko pravo, temeljeno na rimskom, uspjelo u zapadnoj Europi sačuvati rimsku pravnu tradiciju tijekom srednjeg vijeka.

3. Bolonjsko sveučilište i recepcija rimskog prava

Sredinom 11. st. u Pisi je otkriven cjelokupan tekst *Digesta*, čime su se stvorili prvi uvjeti za recepciju rimskog prava. U to je vrijeme u Bologni djelovao Irnerius, začetnik glosatorske škole, gradski sudac i utemeljitelj Bolonjskog pravnog fakulteta, zbog svojih velikih zasluga za razvitak pravne znanosti nazvan „svjetionikom prava“ (*laterna iuris*). Irneriusovo djelo nastavljaju njegovi učenici, *quattuor doctores* – Martinus, Bulgarus, Iacobus i Hugo.⁹ Oni proučavaju *Codex iuris civilis*, komentiraju tekst i objašnjavaju nejasne pojmove bilješkama između redaka (*glossa interlinearis*) ili na marginama stranica (*glossa marginalis*). Iako izrazito nekritički raspoloženi prema Justinijanovom zakoniku, kojeg smatraju apsolutnim autoritetom i ni na koji ga način ne propituju¹⁰, glosatori tokom 12. st. i prve polovice 13. st. tumače svaku pojedinu odredbu, povezuju one koje se podudaraju i ukazuju na protuslovlja. Time postavljaju temelje za proučavanje, ali i omogućavaju ponovnu praktičnu primjenu rimskog prava. Posljednji glosator, Accursius, sabire

⁷ A. ROMAC, *Rimsko pravo*, 61.

⁸ M. HORVAT, *Rimsko pravo*, 87.

⁹ A. ROMAC, *Rimsko pravo*, 68.

¹⁰ Peter STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, Zagreb, 2007., 56.

sve glose svojih prethodnika u *Glossa magistralis seu ordinaria*¹¹, djelo koje je postalo temelj proučavanja postglosatorske škole na sveučilištima u Bologni, Padovi, Paviji, Pisi i Perugii. Postglosatori ne komentiraju *Corpus iuris civilis* već dotad napisane glose, a njihovo je tumačenje trebalo poslužiti u praktične svrhe. Najznačajniji je predstavnik te škole Bartolus de Sassoferato, koji rješava priepore u mišljenjima glosatora i nastoji naći praktično rješenje svakog pravnog problema. On stvara sustav pravnih pravila primjenjivih u talijanskim gradovima-republikama i tako postavlja temelje međunarodnog privatnog prava. Bartolus predlaže da se u privatnopravnim sporovima primjenjuje pravo onog grada pred čijim se sudom spor vodi, da se kada su u pitanju ugovori primjenjuje pravo onog grada u kojem je ugovor sklopljen neovisno o tome gdje se spor vodi, a ukoliko bi u vezi nekog predmeta svjetovno i kanonsko pravo bili u proturječnosti zalaže se za primjenu metoda kojom bi se izbjegli sukobi.¹²

Postglosatori prvi dovode rimsko pravo u vezu s langobardskim pravom, pozitivnim pravom gradova sjeverne Italije u kojima se tada počela intenzivnije razvijati trgovina, a lokalne pravne zbirke često nisu nudile rješenje novih pravnih problema.¹³ Na području Provanse u upotrebi su bili *Lex Romana Visigotorum* i *Lex Romana Burgundorum*, zahvaljujući kojima su mnoge sastavnice rimskog prava bile dio pravne prakse, a što je značajno olakšalo prihvaćanje novih struja iz Italije.¹⁴

4. Recepcija rimskog prava u Europi: primjeri Francuske, Njemačke i Engleske

Do kraja 12. stoljeća rimsko pravo širi se Francuskom – poučava se u Tolulouseu, Orléansu i Parizu. U Parizu je brzo popularnošću nadmašilo druge studije, uključujući teologiju, te je nakon brojnih pritužbi zabranjeno bulom *Super Speculam* pape Honorija III 1219., a otad se na Sorbonni, sve do 1679. i edikta iz Saint-Germaina Louisa XIV.¹⁵, poučava isključivo kanonsko pravo.¹⁶

Utjecaj rimskog prava na njemačke zemlje u tijesnoj je vezi s jačanjem utjecaja Crkve, odnosno s primjenom kanonskog prava¹⁷, koje je u tim zemljama sve do 16. st. bilo jedini pravni sustav koji bi uključivao elemente rimskog prava. U 16. st. se pod nazivom *usus modernus pandectarum* prožimaju rimsko i običajno

¹¹ Isto, 59.

¹² Isto, 80. – 82.

¹³ M. HORVAT, *Rimsko pravo*, 94.

¹⁴ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 66.

¹⁵ Peter BIRKS (ur.), *The life of the law*, London, 1993., 206.

¹⁶ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 67.

¹⁷ Lujo MARGETIĆ, *Rimsko pravo kao europski fenomen i hrvatska pravna povijest*, Rijeka, 1997., 15.

pravo pri čemu se običajnom pravu priznaje ravnopravan položaj, a time nestaje potreba za dokazivanjem njegove „razumnosti“. ¹⁸ Štoviše, u praksi je prilikom dvojbe običajno pravo imalo prednost pred rimskim. ¹⁹

U Engleskoj se rimsko pravo pojavljuje sredinom 12. st. kada Vacarius, dotad predavač u Bologni, dolazi na poziv canterburyjskog nadbiskupa Teobalda kako bi mu pomogao u brojnim sporovima koje je vodio, mnoge od njih s papinskim legatom. ²⁰ Vacarius ostaje u Engleskoj i počinje poučavati pravo, a za svoje studente sastavlja zbirku s najvažnijim odredbama rimskog prava. Njegova knjižica, zvana *Liber pauperum* (Knjižica za siromašne), koristila se i na Oxfordu, čiji su studenti bili poznati po arogantnom nastupu kojim su krili slabo poznavanje rimskog prava. ²¹ Manja skupina Vacariusovih učenika pratila je događanja u Bologni i bila u toku s novim pravnim tendencijama – oni stvaraju vlastitu pravnu školu i glosama na *Liber pauperum* unaprijeđuju pravo u Engleskoj. ²² Međutim, već u drugoj polovici 12. st. na vlast u Engleskoj dolazi Henrik II., snažan vladar koji je uspio cijeloj zemlji nametnuti svoj kraljevski autoritet, a u domeni prava osnovao Kraljevski sud nadležan za cijelu zemlju i cijelo stanovništvo. ²³ Za taj su sud kraljevske kancelarije sastavljale *writs*, pisane akte koji su navodili činjenice pravnog spora. Odluke kraljevskih sudaca najčešće su se temeljile na običajnom pravu koje suci i dalje razrađuju te ono postupno ostvaruje prevlast. ²⁴ Definitivnu pobjedu engleskog *common law* označio je Mertonski statut iz 1326. kojim kralj Henrik III. zabranjuje recepciju rimskog prava. ²⁵

5. Utjecaj rimskog prava na srednjovjekovni sudski proces

Sve dosad navedeno odnosi se na novine u materijalnom pravu i prijedloge rješenja nekih slučajeva koja različita plemenska prava nisu mogla riješiti na adekvatan način, ali i dalje se sudski proces vodio po načelima lokalnog prava pojedinog grada ili pokrajine, odnosno po kanonskom pravu ukoliko je bila riječ o postupku u kojem je Crkva bila jedna od strana u sporu.

Prve temelje sudskog procesa kakvog poznajemo i danas početkom 12. st. postavlja Bulgarus djelom *Excerpta Legum* ²⁶, u kojem se uglavnom bavi građanskim

¹⁸ Isto, 15.

¹⁹ Isto, 15.

²⁰ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 67.

²¹ Isto, 67.

²² Isto, 68.

²³ Isto, 74.

²⁴ Isto, 74.

²⁵ Hrvatska opća enciklopedija (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52135>, pristupljeno 5. 9. 2014.)

²⁶ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 69.

procesom. Smatra kako se sudski proces tiče triju strana – tužitelja, tuženog i suca, a odvjetnike i svjedoke, za razliku od nekih ranijih autora, ne smatra sudionici procesa.²⁷ Ističe kako teret dokaza leži na tužitelju, a u nedostatku istih predmet se može, kao u ranije vrijeme, riješiti zakletvom.²⁸ Bulgarov učenik Johannes Bassianus začetnik je *Ordo Iudicorum* – literature koja detaljno objašnjava sudski proces, kako on počinje, kako završava, predlaže kako ga izbjeći te daje praktične primjere sastavljanja potrebnih akata.²⁹

Tijekom 12. stoljeća mnogi značajni pravници sastavljaju *Ordines*³⁰ - Otto Papiensis, Guillelmus de Longo Campo, Bencivenne i Eilbertus Bremensis³¹ samo su neki od njih. Oni obično obrađuju iste, za sudski proces najvažnije elemente, čime se proces donekle spontano unificira. *Ordines* se bave podnošenjem tužbe, jamstvima za pojavljivanje pred sudom, posljedicama prevelikih tužbenih zahtjeva, potrebom da se sudi samo na osnovu zahtjeva strana u postupku (a ne po osobnom uvjerenju suca), dokaznim procesom, razlikom između suca i arbitra, nagodbama, prisegama, zastupnicima pred sudom, sredstvima obrane, presudama i žalbama.³²

Svoj vrhunac procesna literatura temeljena na rimskom pravu dosegla je u djelu *Speculum Iudicale* francuskog kanonskog pravnika iz 13. st. Guilelma Durantisa. On u četiri knjige objašnjava tko se smatra sudionikom postupka, tijekom civilnog i kaznenog procesa te daje primjere i upute za sastavljanje procesnih spisa i govora obiju strana.³³ Do Durantisovog vremena donesen je velik broj papinskih dekreta, radi kojih jača autoritet kanonista, a sudski se proces oblikuje pod značajnim utjecajem kanonskog prava te se takav počinje nazivati rimsko – kanonskim procesom.

Općenito gledajući, do kraja 12. st. rimsko pravo postalo je općeprihvaćeno gotovo u cijeloj Europi, a germanski zakoonici izašli su iz upotrebe. Tokom 13. st. rimsko pravo pronalazi svoje mjesto u sudskoj praksi, na njega se pred sudom često poziva, a sama njegova uređenost i sveobuhvatnost čine ga privlačnim mnogim zakonodavcima, osobito onima koji su u rimskom pravu pronalazili dodatnu potporu svojoj vlasti, stoga ne treba čuditi što su mnogi tada doneseni zakoni bili inspirirani načelima rimskog prava.

²⁷ Isto, 69.

²⁸ Isto, 69.

²⁹ Isto, 69.

³⁰ Isto, 69.

³¹ William Warwick BUCKLAND, Hermann KANTOROWICZ, *Studies in the Glossators of the Roman Law: Newly Discovered Writing of the 12th Century*, Amsterdam, 1969., 72.

³² P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 69.

³³ Isto, 69.

6. Rimsko pravo i običajna prava

Kada je rimsko pravo postalo predmet poučavanja na fakultetima i predmet interesa zakonodavaca, nametnulo se pitanje običajnog prava – koje pravo treba poštivati ukoliko su protuslovna? S jedne strane stoji odredba klasičnog pravnika Julijana kako svako pravo počiva na suglasnosti naroda³⁴ pa prema tome svako pravo može ukinuti ono drugo ukoliko više odgovara većini.³⁵ Na njega se donekle nastavlja struja glosatora koja razlikuje općevažeće običajno pravo od onog lokalnog, pri čemu općevažećem pravu daje apsolutnu prednost pred drugim, bilo običajnim, bilo pisanim, zakonom.³⁶ Oni dopuštaju mogućnost ukidanja lokalno važećeg običajnog prava pisanim zakonom, ali samo u slučaju donošenja tog zakona s ciljem ukidanja nekog dotad važećeg običajnog prava.³⁷ Takvo je shvaćanje tipično za Englesku, čiji je i kasniji pravni razvoj išao u smjeru davanja prioriteta običajnom pravu.

S druge strane stoji odredba cara Konstantina po kojoj je običajno pravo na snazi dok god ne proturječi razumu ili pisanom zakonu.³⁸ U tom smjeru ide razmišljanje druge struje glosatora, prema njima svaku običajnu normu može ukinuti bilo koja starija običajna norma ukoliko je to po volji naroda, ali niti jedna običajna norma ne može imati nikakav utjecaj na pisani zakon. Pritom samo zapisivanje ne daje nekom pravu autoritet, već to čini volja naroda koji ga prihvaća.³⁹ Takvo shvaćanje prisutno je u većem dijelu kontinentalne Europe, gdje je utjecaj careva Svetog Rimskog Carstva, ali i utjecaj glosatora koji mu se priklanjaju, bio velik.

Nadalje, 13. st. vrijeme je sastavljanja pravnih zbirki. Najčešće je bila riječ o zapisivanju običajnog prava pri čemu su se pravници služili pojmovima i načelima karakterističnima za rimsko pravo kako bi sistematizirali zakone, ne odričući im pritom pravovaljanost nego ih formom prilagođavajući jednom potpunom i uređenom pravnom sustavu. Na taj je način rimsko pravo postaje pozitivno pravo većeg dijela Europe. Gotovo na samom kraju recepcije, krajem 15. i početkom 16. st., prihvaćeno je u njemačkim zemljama – carevima Svetog Rimskog Carstva je ideja apsolutne carske vlasti utemeljene u pravu⁴⁰ bila vrlo privlačna. Pored toga,

³⁴ „Codex iuris civilis“, *Digesta* 1.3.32.1. (<http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml>, pristupljeno 13. 7. 2014.)

³⁵ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 73.

³⁶ *Isto*, 73.

³⁷ *Isto*, 73.

³⁸ „Codex iuris civilis“, *Codex* 8.52.2. (<http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>, pristupljeno 13. 7. 2014.)

³⁹ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 73.

⁴⁰ „Codex iuris civilis“, *Digesta* 1.3.31., 1.4.1. (<http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml>, pristupljeno 13. 7. 2014.)

pravo koje prihvaćaju svi podanici moglo je poslužiti kao snažna poveznica⁴¹, a na najosnovnijoj razini pomoću rimskog prava mogla se urediti snažna država i maksimalno smanjiti partikularističke težnje pojedinih državnica Carstva.

7. Izučavanje rimskog prava u drugoj fazi recepcije

Druga faza recepcije rimskog prava usko je povezana s razvojem nacionalnih država, a obilježile su je tri škole: francuska historijska škola (škola elegantne jurisprudencije), nizozemska škola prirodnog prava i njemačka historijska škola (pandektistička škola). Izučavanje rimskog prava u ovoj fazi recepcije započela je u 16. stoljeću francuska historijska škola. Riječ je o školi koja istražuje povijest pravnih vrela, zakonodavstva, sudstva, državnog uređenja i društvenih odnosa. Škola razlikuje povijest zakona i instituta, odnosno povijest izgradnje prava od povijesti pravnih instituta koji su prethodili i utjecali na donošenje nekog zakona. Riječ je o školi koja, udaljavajući se od prakse, metodama povjesničara izučava povijest rimskog prava.⁴²

U 17. stoljeću nizozemski pravnik Hugo Grotius postavlja temelje teorije prirodnog prava i utemeljuje školu prirodnog prava. Ta je škola zastupala mišljenje kako uz pozitivno pravo postoji i prirodno pravo, vječno i nepromjenjivo pravo koje svim ljudima jamči slobodu, jednakost, privatno vlasništvo i ostala prava za koja će se zalagati i revolucije. Utjecaj ove škole bio je jak u Francuskoj i nekim njemačkim državicama koje su, pristajući uz naučavanje o prirodnom pravu, početkom 19. stoljeća rimsko pravo zamijenile novodonesenim građanskim zakonima.⁴³

Poslije oslobođenja od Napoleona, njemački pravnik Karl Friedrich von Savigny postavlja temelje njemačke historijske škole. Ona smatra kako je pravo, kao i jezik, kultura i povijest, produkt duha određenog naroda pod čijim bi se utjecajem trebalo spontano razvijati.⁴⁴ Istovremeno, škola se u značajnoj mjeri posvećuje proučavanju pravne povijesti, osobito izvora rimskog prava.⁴⁵ Vrijeme je to u kojem rimsko pravo postupno prestaje biti pozitivno pravo diljem Europe te raste zanimanje za njegovim izučavanjem sa znanstvenog gledišta, pri čemu mnogi slijede rad njemačke historijske pravne škole.

Kada su uvedeni moderni građanski zakoni, a rimsko pravo potpuno istisnuto kao pozitivno pravo moderna romanistička škola započinje metodom povjesničara proučavati rimsko pravo⁴⁶, njegov razvoj, formu, postulate, općenito sve elemente koji su ga činili onim što jest.

⁴¹ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 96.

⁴² A. ROMAC, *Rimsko pravo*, 69.

⁴³ M. HORVAT, *Rimsko pravo*, 96.

⁴⁴ *Isto*, 97.

⁴⁵ *Isto*, 97.

⁴⁶ *Isto*, 98.

8. Recepcija rimskog prava u hrvatskim zemljama

Do recepcije rimskog prava u hrvatskim zemljama dolazi kad i u ostatku Europe, prvenstveno zahvaljujući pravnicima koji su se tokom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka sa studija u Italiji vraćali u dalmatinske gradove.⁴⁷ Riječ je o prostorima koji su bili dijelom Rimskog, kasnije i Bizantskog Carstva, dakle u razdoblju antike i ranog srednjeg vijeka pod utjecajem rimskog prava, prava čije su se norme u smanjenom opsegu i ponekad izmijenjenom sadržaju zadržale te postale dijelom gradskih statuta u razdoblju njihove kodifikacije, u 13. i 14. stoljeću.

Moglo bi se raspravljati o utjecaju rimskog prava na sjeverna hrvatska područja posredstvom Tripartita Istvána Verbóczyja, koji je i sam nastojao pronaći tragove uporabe rimskog prava na području ugarsko-hrvatske državne zajednice u 11. i 12. st. Ovo je pitanje razjasnio akademik Lujo Margetić objasnivši kako može bitno pronalaženje elemenata rimskog prava u pravnim spomenicima ovih prostora treba zahvaliti posredstvu franačkog *Lex Baiuvariorum* te kako je najčešće riječ samo o primjeni rimske pravne terminologije čiji je sadržaj pogrešno shvaćan.⁴⁸ Do stvarnog prihvaćanja rimske pravne tradicije na sjeveru dolazi uvođenjem austrijskog Općeg građanskog zakonika (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*) 1811., a isti je zakonik u cijelosti ostao u Hrvatskoj na snazi nakon raspada Austro-Ugarske kao Opći građanski zakonik sve do kraja Drugoga svjetskog rata, a kao supsidijarno pravo i do današnjih dana.⁴⁹

Na elementima rimskog prava temelji se hrvatski Ustav (spomenimo samo odredbe o jednakosti svih pred zakonom, nužnost suglasnosti nižih propisa s višima, zabranu retroaktivnosti zakona, zabranu ponovnog suđenja za djelo koje je već pravomoćno presuđeno, pravo na privatno vlasništvo, pravo nasljeđivanja i pravo slobodnog udruživanja⁵⁰), ali i brojni drugi zakoni (među kojima su najviše instituta rimskog prava preuzeli Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima i Zakon o obveznim odnosima⁵¹) u skladu sa Zakonom o načinu primjene pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1991. od 31. prosinca 1991. koji predviđa primjenu starijih pravnih propisa ukoliko postoji pravna praznina kojoj bi stariji zakon odgovarao, uz uvjet da nije protivan Ustavu i zakonima RH i da se primjenjivao do 31. prosinca 1991.⁵²

⁴⁷ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 172.

⁴⁸ L. MARGETIĆ, *Rimsko pravo kao europski fenomen*, 16.

⁴⁹ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 172.

⁵⁰ Marko PETRAK, „Rimska pravna tradicija i hrvatska pravna kultura“ u: STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 73.-74.

⁵¹ P. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 175, 177.

⁵² Marko PETRAK, „Rimsko pravo kao pozitivno pravo u Republici Hrvatskoj“, *Hrvatska pravna revija*, godina VI, Zagreb, 2006.); „Zakon o načinu primjene pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1991.“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 73., 31. XII. 1991.

ZAKLJUČAK

Rimsko se pravo razvijalo usporedno s Rimom, od lokalnog prava male zajednice u Laciju postalo je pravo koje je na vrhuncu Rimskog Carstva povezivalo gotovo cijeli civilizirani svijet. Zadržalo se u pravnim zbirkama germanskih naroda poslije raspada Zapadnog Rimskog Carstva te je tako, ali i putem kanonskog prava, našlo svoje mjesto u većini pravnih sustava ranosrednjovjekovne Europe. Otkrićem cijelog teksta *Digesta* u 11. st. u Pisi rimsko pravo doživljava ponovni procvat, glosatorska škola ga pojašnjava i osuvremenjuje, a postglosatori ga uvode u pravnu praksu. Recipirano se rimsko pravo brzo širi Europom i potiskuje razna lokalna prava, a osobito je dobro bilo prihvaćeno na području Italije, južne Francuske i Svetog Rimskog Carstva. S druge je strane na sjeveru Francuske i u Engleskoj bilo i formalno zabranjeno. Tokom novog vijeka s razvojem nacionalnih država razvijaju se i pravne škole koje Justinijanovom zakoniku pristupaju s bitno većom dozom kritičnosti no što su to činili glosatori; francuska historijska škola ga proučava „s udaljenosti“, metodama povjesničara; nizozemska škola privatnog prava ga se u određenoj mjeri odriče i pristaje, kako joj i ime govori, uz opće, vječno i nepromjenjivo prirodno pravo; a njemačka historijska škola u postnapoleonskom razdoblju u rimskom pravu nalazi potvrdu teze o duhu naroda pod čijim se utjecajem razvija svaki aspekt kulture, pa i pravo. Početak 19. st. kraj je, ali i vrhunac razdoblja recepcije rimskog prava, to je vrijeme stvaranja kodifikacija koje se u mnogim svojim elementima priklanjaju rimskim pravnim normama. Na kodifikacijama se, pak, temelji većina europskih pravnih sustava, koristeći se tako i danas tekovinama rimskog prava.

LITERATURA

1. BIRKS, Peter (ur.), *The life of the law*, London: Hambledon Press, 1993.
2. BRUNDAGE, James Arthur, *The Medieval Origins of the Legal Profession*, Chicago: The University of Chicago Press, 2008.
3. BUCKLAND, William Warwick, KANTOROWICZ, Hermann, *Studies in the Glossators of the Roman Law: Newly Discovered Writing of the 12th Century*, Amsterdam: Scientia Verlag, 1969.
4. Codex iuris civilis (<http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>, pristupljeno 13. 7. 2014.)
5. Codex Theodosianus (<http://www.thelatinlibrary.com/theodosius.html>, pristupljeno 13. 7. 2014.)
6. HORVAT, Marijan, *Rimsko pravo*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.
7. Hrvatska opća enciklopedija (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52135>, pristupljeno 5. 9. 2014.)
8. „Zakon o načinu primjene pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941.“, *Narodne novine*, br. 73/91
9. MARGETIĆ, Lujo, *Rimsko pravo kao europski fenomen i hrvatska pravna povijest*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1997.
10. MARGETIĆ, Lujo, *Antika i srednji vijek*, Zagreb-Rijeka: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za bizantologiju – Vitagraf – Pravni fakultet sveučilišta u Rijeci.
11. PETRAK, Marko, „Rimsko pravo kao pozitivno pravo u Republici Hrvatskoj“, *Hrvatska pravna revija*, godina VI, Zagreb: Inženjerski biro, 2006.
12. ROMAC, Ante, *Rimsko pravo*, Zagreb: Biblioteka udžbenici i skripta, 1981.

PETRA BABIĆ

Reception of Roman law

Summary

Discovery of the whole text of Digestae in Pisa in the 11th century enabled reception of the Roman law through Europe. Jurists of the Bologna University, glossators, explain and modernise its postulates. Next generation – post glossators introduced Roman law in the legal practice. Second phase of the reception culminated in the work of French school of elegant jurisprudence, Dutch school of Natural law and German Historical School. Reception of the Roman law reached its end, but also its peak, in the time of codification in the 19th century. Vast number of modern laws and statutes are based on some Roman law postulates, thus passing on its tradition to modern times.

Keywords: Reception of Roman law, Bologna University, medieval court process, School of elegant jurisprudence, School of Natural law, German Historical School, reception of the Roman law in Croatian lands

JOSIP PAPAK
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

CEZAR U GALIJI

U ovom se radu autor bavi odnosima između galskih plemena i Rimljana pod vodstvom Gaja Julija Cezara u doba kasne Republike. Nakon što je Cezar preuzeo upravljanje rimskim provincijama Cisalpinskom i Narbonskom Galijom, traži pobjede za širenje svoje moći i utjecaja na galska plemena. Cezarova je namjera proslaviti se kao vojskovođa i skupiti dovoljno plijena za otplatu svojih dugova u Rimu. Dolazi do serije ratova s Galima, Belgima, Germanima i Britima te ustanaka pojedinih plemena u želji za oslobođanjem od Rimljana. Cezar u svom pohodu pokazuje izvanredne diplomatske i strateške vrline, ali i surovost prema Galima koji mu otkazu poslušnost. Rad završava s analizom vjerodostojnosti Cezarovih „Komentara o Galskom ratu“ i izvanrednoj propagandi koju je Cezar koristio za povećanje moći u ugleda u samome Rimu.

Ključne riječi: Cezar, Galija, Germani, Belgi, Rimska Republika, Galski ratovi, osvajanje.

1. Uvod

Rimljani i Gali imali su dugu i krvavu povijest koja je kulminirala pojavom Gaja Julija Cezara na političkoj sceni. Taj briljantni vojskovođa, državnik i pisac svojim je pohodom protiv Gala zauvijek promijenio povijest i ostao upisan kao jedan od najvećih ličnosti Rimske Države. Malo tko je to mogao predvidjeti kad mu je Senat dodijelio upravu nad Galijom. Galski ratovi, serija vojnih pohoda protiv različitih plemena, trajali su od 58. do 51. g. pr. Kr. Kroz to je vrijeme Cezar postigao veliku slavu i moć, a njegova ambicija nije imala presedana u tadašnjoj Rimskoj Republici. Najvažniji izvor o ratu predstavlja spis koji je Cezar napisao pod naslovom *Komentari o Galskom ratu* (lat. *Commentarii de bello Gallico*). Njegovi *Komentari* nam ne donose samo iscrpno opisanu vojnu taktiku koju je primjenjivao, nego i određena geografska i kulturno-politička opažanja koja nam uvelike pomažu dočarati tadašnje prilike. Djelo je zapravo skup pisama koje je Cezar slao Senatu kako bi ih obavještavao te proširio svoju slavu i ugled. Treba imati u vidu da su događaji predstavljeni iz Cezarova kuta i da nema drugih

povijesnih djela koja mogu poslužiti kao izvor. Objektivnost je velika, ali poneki dijelovi upitne su vjerodostojnosti, vjerojatno pretjerani radi davanja većeg značaja vlastitim uspjesima.

2. Gaj Julije Cezar

U ovome je radu namjera bila osvrnuti se na Cezarove pohode u Galiji, jer oni predstavljaju svojevrsnu prekretnicu u povijesti Rima. Cezarov uspjeh pokrenuti će lavinu građanskih ratova koja će u konačnici rezultirati novim društveno-političkim uređenjem države. Nakon Galskih ratova, više ništa neće biti isto za Rim.

Julije Cezar rodом je iz patricijske obitelji Julijevaca za koje legenda kaže da potječu od samoga Eneje, trojanskog junaka. Rodio se 13. srpnja 101 g. pr. Kr. Malo je toga poznato o njegovom djetinjstvu. Otac istoga imena umire dok je Cezar bio mlad pa odgoj preuzima njegova majka Aurelija. Kao nećak slavnog Gaja Marija¹ našao se unutar političkih previranja između optimata i populara. To ga dovodi u sukob s optimatima i njihovim vođom Kornelijem Sulom². Često se u svojim političkim govorima suprotstavljao Suli i oligarhiji u Senatu. Zbog toga je jedva izbjegao proskripciju pobjegavši u Malu Aziju. Iako formalno pomilovan, nije se vraćao u Italiju do Suline smrti.

„Poznata je činjenica da je Sula na tolika i uporna navaljivanja svojih najboljih prijatelja i najuglednijih ljudi, ipak na kraju udovoljio njihovoj molbi i tom prilikom svečano izjavio, bilo onako nasumce, ili u nekom nadahnuću: *Neka im bude. Eto im ga, samo neka znaju da će taj, za koga se sada toliko zalažu, biti jednom na propast optimata, jer se u Cezaru krije mnogo Marija.*“³

¹ Rođen 157 g. pr. Kr. u selu Reate kod Arpinuma. Rano se istaknuo kao izvrstan vojskovođa. Žena mu je bila aristokratskog podrijetla, a to mu je otvorilo vrata bogatoj političkoj karijeri. Pobjedio je slavnog Jogurtu, zatim Teutonce 102. g. pr. Kr. kod grada Aquae Sextie i Cimbri 101. g. pr. Kr. kod grada Vercellae. Bio je član populara. U građanskom je ratu pokušao smijeniti Sulu i oduzeti mu zapovjedništvo u ratu s Mitridatom. Sula se vratio u Rim i prisilio ga na bijeg. Marije se istaknuo kao vrstan vojskovođa i veliki reformator rimske vojske. Opremio je sve vojnike jednako, na trošak države, te tako stvorio snažnu vojsku odanu svojem zapovjedniku. Umro je 86. g. pr. Kr. prije nego je dobio sedmi konzulat. Petar LISIČAR, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb 1971., 348-349; *Povijest svijeta*, sv. 4, Jutarnji list, Zagreb 2007., 36-45.

² Lucije Kornelije Sula rođen je 138. g. pr. Kr. u Rimu u patricijskoj obitelji. Ratovao je s Marijem protiv Jogurte u Numidiji. Godine 92. g. pr. Kr. ratovao je na istoku protiv Mitridata, kojeg je nakon dugog rata i pokorio. Marije mu je pokušao oduzeti zapovjedništvo u ratu s Mitridatom, međutim uspio mu se oduprijeti i nakon što se vratio u Rim i preuzeo vlast, pokrenuo je žestok progon Marijevaca. Konačan udarac zadao im je 82. g. pr. Kr. porazivši ih kod Kolinskih vrata. Dobio je diktaturu, okrutno proskripcijama progonio političke protivnike i započeo formiranje države u oligarhiju. Iz politike se povukao 79. g. pr. Kr., a sljedeće godine je umro u Kumama. *Povijest svijeta*, sv. 4, 43.

³ Gaj Svetonije TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, Dereta, Beograd 1936., 5.

Prigodom jedne posjete otoku Rodu zarobili su ga gusari, ali je oslobođen nakon isplate otkupnine od 50 talenta.

„Veoma brzo Cezar spremi flotu i smjesta se daje za njima u potjeru. Pohvata ih i kazni smrću, kako im je, dok je bio zarobljen, češće puta zaprijetio u šali.“⁴

Godine 67. pr. Kr. stao je na stranu Pompeja u njegovoj borbi sa senatorima kako bi ovaj dobio zapovjedništvo na Istoku. Postaje edilom 65. g. pr. Kr. kada vraća spomenike Gaja Marija koje je Sula uklonio. Godine 63. g. pr. Kr. postaje Pontifex Maximus, sljedeće godine proprator u Hispaniji, a konzulom je izabran 59. g. pr. Kr.

O Cezaru su kružile brojne priče, od gubljenja nevinosti s kraljem Bitinije - Nikomedom, do toga da je teško podnosio svoju ćelavost. Kažu da je zbog toga najsretniji bio kad je dobio odlikovanje da uvijek može nositi lovorov vijenac na glavi. Ženio se tri puta. Imao je brojne ljubavnice poput Servilijeve žene Postumije, Krasove⁵ Tertule, Pompejeve Mucije, među kojima su se našle i kraljice poput Eunoje, žene maurskoga kralja Boguda te egipatske Kleopatre.⁶

Njegov strelovit uspon u državnoj službi velikim je djelom uvjetovan stvaranjem tajnog trijumvirata sa Pompejom i Krasom, tako da zaključujemo da je Cezarov instinkt, koji je imao u politici, neosporiv. Treba reći da je politička klima toga doba bila veoma nestabilna. Konstantan sukob Senata i Narodne skupštine, odnosno populara i optimata, doveo je do golemog raskola i općeg kaosa u upravljanju golemom državom. Kada se vratio iz Hispanije, postigavši vojne uspjehe protiv Kantabara, pomogao je Pompeju. Čim je izabran za konzula, pogurao je agrarni zakon koji je Pompejevim veteranima dodijelio zemlju. Svoj konzulat je morao platiti odricanjem hispanskog trijumfa i zajedničkim konzulatom sa suparnikom i predstavnikom oligarhije Kalpurnijem Bibulom. Jedni od njegovih najžešćih protivnika bili su Katon i Lukul, koji su svim snagama nastojali spriječiti Cezarovo napredovanje.⁷

Neke od njegovih reformi su: objava zapisnika sjednica skupština i Senata, reorganizacija raspodjele pšenice, ukinuće obveze tumačenja znamenja na skupštinama. Prema prijedlogu Lucija Vatinija dobio je upravu nad Cisalpinskom

⁴ Ibid, 6.

⁵ Marko Licinije Kras (115. - 53. g. pr. Kr.) u svoje je vrijeme slovio za najbogatijeg Rimljanina. Iznimno bogatstvo stekao je zahvaljujući konfiskacijama dobara u vrijeme Sulinih proskripcija. 72. g. pr. Kr. dobiva od Senata zapovjedništvo u ratu protiv Spartaka, kojeg pobjeđuje godinu dana kasnije. Podržao je Cezarov uspon na vlast otplaćujući njegove ogromne dugove. Zajedno s Pompejem, Cezar i Kras postižu dogovor i stvaraju Prvi trijumvirat 60. g. pr. Kr. koji je potrajao do Krasove smrti. Dobio je konzulat 55. g. pr. Kr. i zapovjedništvo u pohodu protiv Parta. Kras je tražio vojni uspjeh kako bi dostigao vojnu slavu Cezara i Pompeja. Nakon početnih uspjeha, rimska je vojska bila teško poražena kod Kare, a Kras je na prijevaru ubijen. Legenda kaže da su mu Parti izlili zlato niz grlo zbog njegove pohlepnosti za novcem. *Povijest svijeta*, sv. 4, 64.

⁶ G. S. TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, 8-9.

⁷ *Povijest svijeta*, sv. 4, 101.

Galijom i Ilirikom, a ubrzo i Narbonskom Galijom. Prije svog odlaska u Galiju, oženio se Kalpurnijom, kćerkom Lucija Kalpurnija Pizona⁸, kako bi si osigurao političko mjesto u Rimu.

3. Rimska vojska u doba Cezara

Ustroj rimske vojske se kroz određena razdoblja mijenjao i prilagođavao vremenu. U doba kraljevstva i rane rimske republike, legija se sastojala od tri tisuće ljudi. Dijelila se prema opremi na *hastate* (kopljaši, mladi i neiskusni), *princeps* (zrele dobi, jednaki po opremi *hastatima*), *triarii* (najstariji, veterani s boljom opremom) i *velites* (lakonaoružani vojnici, najčešće saveznici). Imovinsko stanje svakog rimskog građanina određivalo je njegovu ulogu i opremu u vojsci. Tako su si imućniji Rimljani mogli priuštiti konja i bolje oklope, dok si je običan građanin mogao priuštiti tek osnovnu zaštitu kao što je kaciga.⁹

„Vrlo temeljite reforme u vojsci proveo je rimski vojskovođa Gaj Marije, nakon čega je dotadašnja rimska vojska sastavljena od građanske milicije pretvorena u potpuno profesionalnu vojsku, odanu samo svojim zapovjednicima. Vojnici su sklapali ugovor s državom o vojnoj službi. Država ih je naoružavala, opremala i davala plaću, a osim toga imali su pravo na dio ratnog plijena. Ujednačena je proizvodnja oružja i opreme pa su svi vojnici izgledali kao jedan. Izgledom su od vojnika znatno odstupali jedino časnici, stjegonoše i trubači kako bi se odmah mogli prepoznati u metežu bitke. Tako je stvorena vojska koja je bila odana onome tko ju vodi, a koja je nudila mogućnost stjecanja velike časti i imetka.“¹⁰

Glavna jedinica rimske vojske je legija. Sastojala se od deset kohorti; jedna kohorta od tri manipula, a manipul od dvije centurije. Legija je imala oko 6.000 vojnika, ali je u Cezarovo doba taj broj bio od 3.000 do 3.600 vojnika zbog toga što Cezar „prorijeđene“ legije nije dopunjavao, nego je stvarao nove. U vrijeme Cezara u vojni se sustav sve više priključuje konjaništvo od saveznika i svaka se legija imenuje brojem i imenom. Legije nemaju zastava, nego samo bojne znakove. Znak za cijelu legiju jest srebrni orao, kasnije zlatni. Pričvršćen je na visokoj motki i nalazi se u prvoj kohorti. Nosi ga orlonoša, a njega biraju centurioni među najboljim borcima. Orlovi se nalaze u taboru blizu zapovjednikova šatora. To je mjesto sveto. U Cezarovo doba u legijama većinom službuju siromašniji rimski građani, a potkraj Republike službuju i slobodnjaci, štoviše i robovi. U vrijeme građanskih ratova vojska se za legije navaćila po provincijama među stranim narodima. Novačenje određuje Senat ili upravitelj provincije, dok samim novačenjem rukovodi vojnički

⁸ Rimski senator, op.a.

⁹ *Povijest svijeta*, sv. 4, 374.-378.

¹⁰ Marinko OGOREC, „Suvremeni vojnički činovi“ (http://www.v2.hrvatski-vojnik.hr/hrvatski-vojnik/4092012/cinovi_3_1.asp)

legat. Novaci prisežu na vjernost, a služe između 16 - 20 godina. Godišnja im je plaća 120 denara, a centurionima dvaput više. Cezar je svojim vojnicima udvostručio plaću. Osim toga, vojskovođa je dijelio darove i dopuštao vojnicima da plijene neprijatelja. Odlikovanja su se sastojala od metalnih narukvica, ogrlica i vijenaca. Kada bi se cijeli odred odlikovao, onda bi njegov bojni znak dobio odličje. Oružje legionarskog vojnika sastojalo se od mača, koplja, kacige, štita i oklopa. Pod oklopom je rimski vojnik nosio vunenu košulju, a preko njega kabanicu koju bi zakopčavao na desnom ramenu. Na nogama nosi čizme. Hrani se pšenicom, rjeđe mesom, a u oskudici druge hrane grahom. Svakih 15 dana vojnik bi dobivao 17 mjerica žita. Sam bi mljeo to žito žrvnjem i onda ispekao kruh. Isluženi vojnik dobiva novčanu nagradu ili neki skromni posjed.¹¹

Nema nikakve dvojbe da su reforme Gaja Marija bile vrlo učinkovite i daleko-sežne jer su u vojnom pogledu učinile rimsku vojsku najboljom vojskom antičkog svijeta koja je odnosila pobjede i nad višestruko brojnijim, ali slabije organiziranim protivnicima. Cezarove legije će to više puta demonstrirati u Galskim ratovima.

4. Pozadina sukoba

„Cjelokupna je Galija podijeljena na tri dijela. U jednom stanuju Belgi u drugom Akvitani, a u trećem oni što se na svom jeziku nazivaju Kelti, dok ih mi nazivamo Gali. Svi se oni međusobno razlikuju jezikom, uredbama i zakonima. Rijeka Garumna dijeli Gale od Akvitana, a Matrona i Sekvana od Belga. Najhrabriji su Belgi zato što su najudaljeniji od načina života i obrazovanosti rimske provincije. K njima trgovci rijetko dolaze, a i ne uvoze onu robu što bi mogla čovjeka uputiti na lagodan život. Oni su gotovo susjedi Germana koji stanuju s one strane Rajne pa s njima vode neprekidne ratove.“¹²

U Cezarovo vrijeme kraljevsku vlast u Galiji zamijenila je aristokratska vladavina. Tu nalazimo popriličan broj različitih, razjedinjenih plemena od kojih su neki bili i u savezništvu s Rimom (Heduanci). Bez obzira na razjedinjenost, Rimljani su imali određeno strahopoštovanje prema Galima. Razlog tomu leži u Cimbrijskom ratu (113. – 101. g. pr. Kr.), gdje su dva germanska plemena, Cimbri i Teutonci, opustošili Galiju i sjevernu Italiju prije nego što su uz krajnje napore, nakon nekoliko krvavih bitaka¹³, konačno poraženi od strane Gaja Marija.

U dogovoru s ostalim članovima prvog trijumvirata, 59. g. pr. Kr. Cezar postaje prokonzul Cisalpinske Galije (lat. *Gallia Cisalpina*, današnja sjeverna Italija) i Ilirika (lat. *Illyricum*, današnji prostor Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Crne Gore). Ubrzo iznenadno umire Metelus Celer, prokonzul Narbonske Galije (lat. *Gallia*

¹¹ Gaj Julije CEZAR, *Moji ratovi*, Zora, Zagreb 1972, 542-543.

¹² Ibid, 7.

¹³ *Povijest svijeta*, sv. 4, 45.

Narbonensis, današnja Provansa), te je i ta provincija dodijeljena Cezaru. Mandat nad tim provincijama produžen mu je na pet godina, što je bila novost u to doba jer je uobičajeno trajanje prokonzulskog mandata bilo godinu dana. Cezar je imao na raspolaganju četiri legije (VII., VIII., IX., X.), no, imao je ovlasti mobilizirati dodatne legije i pomoćne trupe, ako je to smatrao potrebnim. Njegova ambicija bila je iskoristiti upravljanje nad provincijama kako bi sebe izvukao iz novčanih dugova u koje je zapao za vrijeme svog konzulovanja Rimom, kad je ogromne svote novaca davao plebsu.¹⁴

5. Početak rata – pohod protiv Helvećana

Zemlja koju su nastanjivali Helvećani nije bila velika.

„Držali su da je njihova zemlja, koja se prostirala u dužinu 240.000 a u širinu 180.000 koraka, prema mnoštvu stanovnika i njihovoj slavi koju su izborili junaštvom u ratovima, za njih pretijesna.“¹⁵

61. g. pr. Kr. Helvećani pod vodstvom Orgetoriga započinju planiranje i pripreme za masovnu migraciju prema jugozapadu. Razlozi za migraciju su dvojni. Cezar spominje Orgetorigovu ambiciju da zavlada Galijom¹⁶, ali vjerojatniji razlog leži u uznemiravanju od strane germanskih plemena i nemogućnosti širenja na okolne zemlje zbog svog brdsko-planinskog područja. Orgetorig ubrzo pogiba, ali Helvećani ostaju pri prvotnom planu migracije.

„Kad su držali da su za tu seobu spremni, zapalili su sve svoje gradove, njih dvanaest na broju, pa oko četiri stotine sela i imanja na osamljenim mjestima, onda sve zalihe žita osim onih koje su namjeravali ponijeti. To su učinili zbog toga da bi bili spremniji izvirgavati se opasnostima, kad ne bude više nade u povratak.“¹⁷

Bila su samo dva puta kojima su mogli krenuti iz svoje zemlje. Teži i opasniji put je vodio kroz zemlju Sekvana, dok je drugi put prolazio kroz područje pod vlašću Rima. Zbog toga su se 58. g. pr. Kr. obratili Cezaru kao tamošnjem rimskom upravitelju, jer su željeli prijeći preko Narbonske Galije¹⁸. Međutim, Cezar je ovo odbio i dao izgraditi zid koji bi Helvećane spriječio u njihovom naumu. Helvećani, u nemogućnosti da probiju Cezarovu obranu, odluče zaobići ovaj zid, pa i rimsku provinciju Narbonsku Galiju te krenuti zemljom Sekvana do zemlje Heduanaca. Narod Heduanaca inače je nekoliko godina prije, točnije 63. g. pr. Kr., bio teško poražen od strane Sekvana i Arverna uz pomoć Ariovista (poglavar Sueba), stoga

¹⁴ Nic FIELDS, *Julius Caesar: The background, strategies, tactics and battlefield experiences of the greatest commanders of history*, Osprey Publishing, Oxford 2010., 9.

¹⁵ G. J. CEZAR, *Moji ratovi*, 8.

¹⁶ Ibid, 8.

¹⁷ Ibid, 9.

¹⁸ Ibid, 12.

nisu imali vojsku kojom bi se mogli obraniti od pustošenja Helvećana. Međutim, Heduanici su od davnina bili saveznici Rimljana.¹⁹ Na njihove molbe za pomoć, Cezar je okupio svoje legije, uzevši i dvije novoformirane legije iz Italije i sustigao Helvećane kod mjesta Bibrakta gdje ih je teško porazio i natjerao na povratak u njihovu zemlju koju su opustošili prije odlaska. Od 368.000 ljudi, što Helvećana, što njihovih saveznika, preživjelih je bilo svega 110.000.²⁰

6. Pohod protiv Sueba

Prethodno spomenute 63. g. pr. Kr. Ariovist, poglavar Sueba i kralj Germana, pomaže Sekvanima i Arvernima protiv Heduanaca u bitci kod Magetobrigete, a za uzvrat od Sekvana 61. g. pr. Kr. dobiva dopuštenje da nastani jednu trećinu njihove zemlje svojim plemenom. 120.000 Sueba ubrzo nasele taj dio zemlje. Ubrzo potom, pridružuju im se 24.000 Haruda, zbog kojih Ariovist traži od Sekvana dodatnu zemlju.²¹ Takve prilike zabrinule su Rim²², ali i slobodna galska plemena, jer ukoliko Germani dobiju čvrsto uporište u zemlji Sekvana ništa ih neće spriječiti da u velikom broju prijeđu Rajnu te potom osvoje cijelu Galiju.

Ubrzo nakon Cezarove pobjede nad Helvećanima, većina galskih plemena poslala je poslanike i poglavice kako bi čestitali Cezaru. Divicijak, poglavar Heduanaca i glasnogovornik galskog izaslanstva, izrazio je zabrinutost²³ zbog Ariovistovog osvajanja i prikupljanja taoća (običaj u tadašnje vrijeme u svrhu osiguranja). Divicijak zatraži Cezarovu intervenciju.

„Ukoliko nam ne pomogne Cezar i rimski narod, morat će svi Gali isto ono učiniti što su već uradili Helvećani, tj. napustiti svoje domove, tražiti drugi kraj za svoje kuće, i to daleko od Germana te okušati sreću pa dogodilo se što se mora dogoditi.“²⁴

Ne samo da je Cezar imao odgovornost zaštititi svoje saveznike Heduanace, nego je i Divicijakov prijedlog predstavljao priliku za proširenje granica Rima, jačanje utjecaja među ostalim galskim plemenima te Cezaru možda i najvažnije, neprikosnovenu odanost svojih legija.

Senat je 59. g. pr. Kr. proglasio Ariovista „kraljem i prijateljem rimskog naroda“, stoga Cezar nije mogao proglasiti rat Suebima. Umjesto toga, Cezar je poslao izaslanike Ariovistu sa zahtjevom da ne smije više preseljavati svoje podanike preko rijeke Rajne u Galiju, potom da vrati sve taoce što su mu ih predali Heduanici

¹⁹ Ibid, 11.

²⁰ Ibid, 19-20.

²¹ Ibid, 21.

²² Ibid, 21-22.

²³ Ibid, 21.

²⁴ Ibid, 21.

te se obveže na mir sa okolnim plemenima. U suprotnom, Cezar će osvetiti sve nepravde nanesene Heduncima.²⁵ U odgovoru Ariovist uvjerava Cezara²⁶ da će heduanski taoci biti sigurni sve dok oni budu nastavili plaćati godišnji danak, no zauzima stav da su i on i Rimljani osvajači te da Rim nema nadležnost nad njegovim postupcima. Cezar ubrzo saznaje da su Ariovistovi saveznici Harudi započeli napad na Hedunce te da stanovništvo stotinu općina²⁷ Sueba ubrzo namjerava prijeći Rajnu. S tim informacijama Cezar dobiva opravdanje koje mu je bilo potrebno za rat protiv Ariovista.

Čim su Cezara obavijestili o Ariovistovim planovima o zauzimanju Vesoncija, najvećeg grada Sekvana, krene on sa žurnim maršom prema tom gradu. U Cezarovoj je vojsci bilo časnika koji su poziciju stekli političkim vezama te nisu imali nikakvog vojnog iskustva, stoga je moral pred sukob s fizički nadmoćnijim neprijateljem bio nizak²⁸. Da bi stao na kraj panici koja je zavládala njegovim vojnicima, Cezar je izazvao centurione svih centurija tako što je rekao da će on sam poći na Ariovista, ali siguran je da će jedino njegova X. legija poći s njim i biti mu tjelesna straža.

„Ta je legija bila prava Cezarova miljenica, a u nju se zbog njena junaštva i najviše pouzdavao.“²⁹

Zbog svog ponosa koji je bio doveden u pitanje, ostale legije bezuvjetno pristanu uz svog zapovjednika te Cezar dobije discipliniranu, gotovo neustrašivu vojsku pred bitku s Ariovistom.

Mjesto odlučujuće bitke nije izrijekom spomenuto, ali Cezar napominje da je udaljenost od rijeke Rajne oko 24 km. U žestokoj bitci, Rimljani odnose pobjedu zahvaljujući mladom Publiju Krasu³⁰, koji u presudnom trenutku naređuje pričuvnim postrojbama napad na desno krilo Sueba. Kao rezultat toga, germanska linija nije izdržala pritisak te započinje paničan bijeg. U nastaloj panici Suebi, progonjeni rimskom konjicom, bježe sve do Rajne. Većina od 120.000 Ariovistovih vojnika pogiba, dok ostatak zajedno s Ariovistom bježi preko Rajne.³¹ Cezar ostavlja svoju pobjedničku vojsku na zimovanju u zemlji Sekvana, dok on odlazi nazad u Narbonsku Galiju zbog administrativnih poslova.

²⁵ Ibid, 23.

²⁶ Ibid, 23.

²⁷ Ibid, 24.

²⁸ Ibid, 24.

²⁹ Ibid, 26.

³⁰ Sin Marka Licinija Krasa. U ratu protiv Parta pogiba zajedno s ocem u bitci kod Harana. 53. g. pr. Kr. (op.a.)

³¹ G. J. CEZAR, *Moji ratovi*, 32.

7. Pohod protiv Belga

Cezar ponovno intervenira 57 g. pr. Kr. u sukobu unutar Galije. Maršira protiv Belga, koji su nastanjivali područje omeđeno današnjom Belgijom, a to Cezar navodi kao jednu trećinu cijele Galije. Na rat protiv Rima ih navode pojedini Gali te strah da će Cezar nakon osvajanja Galije napasti i njihovu zemlju. Cezar detaljno opisuje vojsku koju planiraju podići plemena Belga. Belovaci 60.000 vojnika, Suesioni 50.000, Nervi 50.000, Atrebatii 15.000, Ambiji 10.000, Morini, 25.000, Menapii 7.000, Kaleti 10.000, Veliokasi 10.000, Veromandi 10.000, Atuati 19.000, te Kondri, Eburoni, Cerosi i Kemani (zajedničkim imenom Germani) 40.000 vojnika.³² Ukupno 306.000 boraca. Ono što se krije iza te brojke jest razjedinjenost pojedinih plemena. Vojska tvorena od toliko različitih plemena nije bila organizirana i učinkovita poput jedinstvene rimske vojske.

Cezar je užurbanim maršom došao na granice zemlje Belovaka gdje se našao u pat poziciji s vojskom Belovaka i Suesiona. Naređuje Divicijaku da napadne s Heduncima zemlju Belovaka. Belgi, uvidjevši da su ih Heduncii napali s leđa te da mobilizacija u pojedinim plemenima traje presporo, odlučuju napustiti pat poziciju s Cezarom te se povući u obranu svojih domova. No, povlačenje je neorganizirano i Cezarova konjica ih uhvati u bijegu.

„Svi su oni navalili na posljednje neprijateljske čete, progonili ih tisuće i tisuće koraka i posjekli veliko mnoštvo ljudi na bijegu.“³³

„Ubijali su koliko su mogli sve do sunčeva zalaska. U suton su prestali s klanjem i onda se povratili u tabor, kako im je bilo zapovjedbano.“³⁴

Sutradan su Belovaci i Suesioni zatražili mir. Cezar je potom krenuo na Nerve, jedino preostalo pleme koje je predstavljalo opasnost. Njegova vojska je doživjela iznenadni napad u krvavoj bitci kod Sabisa, ali je vještinom, hrabrošću i znanjem Cezarova vojska ostvarila pobjedu. Cezar priznaje gubitak svih svojih stjegonoša, dok je većina njegovih centuriona poginula ili ranjena. On sam je bio prisiljen uzeti štit i osobno sokoliti svoje legije kojima je prijetilo opkoljavanje i sigurna pogibelj.³⁵ Čvrstina i umijeće X. legije te brz dolazak pojačanja omogućilo je pregrupiranje Cezarovih snaga te potom okruživanje Nerva, nakon što su ih saveznička plemena Atrebatii i Viromandi napustili i dali se u bijeg. Gotovo 60.000 Nerva izgubilo je život.³⁶ Prema preživjelim je Cezar bio milostiv te je čak naredio njihovim susjedima da ih ne smiju napadati.

Preostala plemena se ubrzo predaju na milost Cezaru, svi osim Atuatuka koji ismijavaju Rimljane zbog niskog rasta. Oni bivaju dobro utvrđeni u njihovom

³² Ibid, 36.

³³ Ibid, 40.

³⁴ Ibid, 40.

³⁵ Ibid, 45.

³⁶ Ibid, 46.

glavnom gradu, ali se predaju nakon što vide opsadne sprave. Cezar naloži da Atuatuke predaju sve oružje koje imaju, ali oni prekrše dogovor o miru tako što jednu trećinu svog oružja sakriju te pokušaju razbiti opsadu iznenadnim noćnim napadom. Atuatuke bivaju poraženi, a Cezar prodaje 53.000 ljudi u roblje.³⁷ Poslije ovih događaja se umirila sva Galija. Nakon što su vijesti o uspjehu protiv Belga stigle u Rim, određeno je da se slavi zahvalnica 15 dana³⁸, što nitko do tada nije doživio.

8. Pohod protiv Veneta i Germana

Veneti, pomorsko pleme na zapadnoj obali Galije, 56. g. pr. Kr. započeli su pobunu protiv Rima.

„Ugled države Veneta u onim krajevima uzduž cijeloga primorja na Atlanskom oceanu bio je najznačajniji, jer su imali veliku mornaricu, a na svojim su brodovima znali ploviti i u Britaniju.“³⁹

Kršeci među najvažnijim tradicijama⁴⁰ onog doba, Veneti uhvate i zatoče rimske izaslanike poslane da prikupe žito za rimsku vojsku. Njihovim su ugledom bila zavedena i druga plemena u susjedstvu. Ovo razbjesni Cezara koji žurno krene ususret svojoj vojsci te naredi podizanje rimske mornarice na Atlanskom oceanu. Veneti, zbog svog velikog iskustva na moru, isprva zadaju probleme Cezaru. No, Rimljani se konsolidiraju te na kraju ipak pobjeđuju u pomorskoj bitci. Cezar, želeći napraviti primjer od Veneta zbog kršenja običaja diplomacije zatvaranjem izaslanika, smakne čitav njihov sabor, dok ostale proda u roblje.⁴¹

„Naredne zime, a to je bila godina za vrijeme konzulovanja Gneja Pompeja i Marka Krasa, prešli su germanski narodi Usipeti i Tenkteri u velikom mnoštvu preko rijeke Rajne nedaleko od mora u koje se ulijeva ta rijeka. Uzrok je prijelaza bio što su ih Suebi više godina uznemiravali, zatim ih ratom plašili, a dotle nisu mogli obrađivati svoja polja. Pleme Sueba najratobornije je i najbrojnije germansko pleme.“⁴²

Cezar ubrzo stiže sa svojom vojskom u zemlju Menapa (današnja Nizozemska). Pri dogovorima o privremenom primirju, Germani iznenada napadnu Rimljane te im nanose gubitke, no u konačnosti bivaju odbijeni. Cezar to uzme za veliku izdaju i odluči prekinuti daljnje pregovore s Germanima. Sljedećeg dana, Germani pošalju velik broj svojih poglavara i starješina na pregovore s Cezarom. Cezar ih

³⁷ Ibid, 48.

³⁸ Ibid, 48.

³⁹ Ibid, 54.

⁴⁰ Ibid, 54.

⁴¹ Ibid, 58.

⁴² Ibid, 65.

zarobi u iščekivanju novog napada. Time sam krši diplomatsku tradiciju zbog koje je prethodno porobio čitavo pleme Veneta.⁴³ Potom napada i poražava preostale Germane koji su u nepovoljnom položaju zbog nedostatka svog vodstva koje je Cezar prethodno zarobio. Kao demonstraciju sile, konstruira čvrsti drveni most u nevjerojatnom roku od 10 dana te prelazi rijeku Rajnu u Germaniju. Cezarova želja je pokazati germanskim plemenima svu veličinu rimske vojske tako da spriječi sve češće germanske provale u Galiju. To mu polazi za rukom, jer ubrzo sva priobalna plemena pošalju taoce Cezaru uz obećanje mira.

9. Invazija Britanije

Do prve rimske invazije na Britaniju dolazi 55. g. pr. Kr. Cezar je okupio 80 transportnih brodova, dovoljnih za prijevoz dvije legije (VII. i X.). Iako se rimsko pješništvo uspješno iskrcalo na engleskoj obali, dodatnih 18 brodova, koji su prevozili konjicu, ne uspijeva doći na zadano odredište, ostavljajući Cezara u nepovoljnom položaju. Prva britanska invazija gotovo završi potpunom katastrofom kad oluja zahvati njegovo brodovlje te potom Britani napadnu njegovu pješadiju s bojnim kolima. Cezarova vojska se do tada nije sukobila s bojnim kolima⁴⁴ te je panika bila obuzela njegove vojnike. No, ipak Britani ne uspijevaju poraziti Cezarove trupe i povlače se uz teške gubitke. Obećaju Cezaru darove i taoce u zamjenu za mir, ali samo su dvije države zapravo poslale taoce.⁴⁵ Ubrzo potom, obnovljeno rimsko brodovlje stiže u pomoć Cezaru te se on odlučuje povući natrag na kontinent.

Sljedeće se ljeto 54. g. pr. Kr. Cezar vraća u Britaniju nakon što je proveo cijelu zimu pripremajući se za invaziju. Ne želeći ništa prepustiti slučaju, dao je sagraditi 600 brodova dovoljnih za prijevoz pet legija i 2.000 konjanika. Ponovno dolazi do teškoća pri iskrcavanju. Cezar navodi da je u olujama izgubljeno 40 brodova⁴⁶, no vjerojatno je preuveličao brojku kako bi njegov daljnji uspjeh bio što veći. Uspješno je porazio moćne Britane pod vodstvom Kasivelauna te ih prisilio da plaćaju danak Rimu. Neki izvori⁴⁷ iz drugog stoljeća navode kako je Cezar u svojim redovima imao jednog teško oklopljenog slona kojeg je koristio za zastrašivanje protivnika. Sama po sebi, ekspedicija nije imala trajan učinak jer se Cezar povukao u jesen iste godine kako bi prezimio u Galiji, ne ostavivši niti jednog rimskog vojnika u Britaniji. Glavna svrha pohoda jest vjerojatno bilo da se pokaže Galskim plemenima da Cezar može i nemoguće te ih tako razuvjeri od daljnjih borbi protiv njega. To mu nije pošlo za rukom jer upravo nakon

⁴³ Ibid, 65.

⁴⁴ Ibid, 75.

⁴⁵ Ibid, 80.

⁴⁶ Ibid, 86.

⁴⁷ POLYAENUS, *Strategems*, sv. 8, Ares Pub, London 1994., 5.

povratka iz Britanije dolazi do najvećih pobuna u Galiji. Bez obzira na to, Cezar je svome imenu dodao još jednu sjajnu pobjedu koju je itekako znao iskoristiti u propagandne svrhe, pogotovo kod kuće u Rimu.

10. Ambiorigova pobuna

Nezadovoljstvo među pokorenim Galima je ubrzano raslo zbog sveopće rimske prisutnosti te Cezarovog ponašanja kao gospodara Galije. Manji ustanci su pratili Cezara od početka ratovanja 58. g. pr. Kr., ali niti jedan do tad se nije mogao usporediti sa velikim ustankom u zimu s 54. na 53. g. pr. Kr. Malo pleme Eburona, koji su spominjani u kampanji protiv Belga iako nisu izravno sudjelovali u sukobu, nakon poraza većih plemena Belga preuzimaju primat u otporu Rimljanima među tim narodom. Pod vodstvom Ambioriga, Eburoni u potpunosti unište petnaest rimskih kohorta pod vodstvom legata Kvinta Titurija Sabina i Lucija Aurunkuleja Kote. Do te pobjede Ambiorig dolazi lukavstvom. Uvjerio je spomenute legate da on nipošto ne započinje pobunu protiv Cezara, jer ga sam nikako ne može pobijediti, već da je morao napasti zimovnik zbog ogromne germanske vojske koja je prešla Rajnu te se zaputila u njegovu zemlju.

„Ja opominjem i zaklinjem Titurija da mi ukaže gostoprimstvo pa da se pobrine za svoj spas i spas svojih vojnika, jer je jaka četa Germana najamnika već prešla Rajnu. Ona će za dva dana biti ovdje. Na vama je da izvedete svoje vojnike iz zimovnika, a da to ne opaze susjedi pa da ih odvedete Ciceronu⁴⁸ ili Labijenu od kojih je jedan od vas daleko otprilike pedeset tisuća koraka, a drugi nešto više. Ja vam obećavam i svojom zakletvom potvrđujem da će im prolaz kroz moju zemlju biti siguran. Dok to radim, ja se brinem za svoju državu, jer ću se na taj način riješiti zimovnika i ujedno ću uzvratiti Cezaru za sve njegove usluge.“⁴⁹ Nakon dugo vijećanja, legati ipak odluče izvesti vojsku iz zimovnika te se uputiti Labijenu. Čim su napustili zimovnik Germani ih uhvate u zasjedu. Nekoliko vojnika se uspjele vratiti u zimovnik gdje su u bezizlaznoj situaciji izvršili samoubojstvo.⁵⁰ Veoma malen broj našao je spas u bijegu. Bitka je značajna zato jer će Germani sličnu taktiku upotrijebiti i u Teutoboruškoj šumi⁵¹ 9. g. po. Kr.

⁴⁸ Brat poznatog državnika Marka Tulija Cicerona, op.a.

⁴⁹ G. J. CEZAR, *Moji ratovi*, 93.

⁵⁰ Ibid, 97.

⁵¹ U bitci kod Teutoburške šume (Schlacht im Teutoburger Wald) Germani su 9. godine nanijeli težak poraz Rimljanima, iznenadivši ih iz zasjede. U bitci su uništene tri rimske legije (XVII., XVIII. i XIX.) koje se nisu obnavljale. Taj poraz je označio kraj rimskih ambicija da svoj teritorij prošire na desnu obalu Rajne (teritorij poznat kao Magna Germania). Cilj Rimljana bio je smanjiti granice svog carstva uspostavljajući ih na liniji Elba-Dunav. U ovoj zasjedi poginuo je i prokonzul Publije Var koji je zapovijedao rimskom vojskom. Saznavši za težak poraz, car August navodno je uzviknuo: „Vare, Vare, legiones rede“ (hrv. „Vare, Vare, vrati mi moje legije“).

Kad su se vijesti o porazu rimske vojske proćule, pobuna se rasplamsa na cijelu Galiju. Gali odmah potom napadnu još dva rimska zimovnika, no Cezar ih brzom reakcijom spašava od sigurne pogibelji. Za to se vrijeme ogromna vojska Gala poćinje skupljati pred Labijenovim taborom. Iako brojćano inferiorniji, Labijen narećuje svojim ćetama napad na Gale tj. na njihovog poglavara Indutiomara, jer je ispravno pretpostavljao da će se Gali raspršiti ako im ubije zapovjednika. Napad uspijeva te se preostale ćete razidu.

„Poslije toga dogaćaja Cezar je upravljao nešto mirnijom Galijom.“⁵²

Prije obraćuna s Eburonima, Cezar je prvo napao Amborigove saveznike, prisiljavajući ih na obećanje da neće pomoći plemenu koje je uništilo Kotu i Sabina. S vojskom od pet legija poharao je zemlje Nerva, Suesona, Travera i Menapa te postigao željeni rezultat. Nakon toga Cezar izgradi most preko Rajne i krene na drugi pohod u Germaniju kako bi kaznio germanska plemena koja su pružala pomoć Amborigu. Naposljetku Amborig biva poražen bez pravog okršaja s Cezarom. Pleme Eburona postalo je povijest. Cezarova osveta bila je genocid cijelog plemena.⁵³ Amborig je, mećutim, nestao u Germaniji bez traga. Cezar je potom ostavio vojsku u Galiji i otišao u Italiju.

11. Vercingetoriksova pobuna

Eburonska pobuna prvi je oćiti rimski poraz u Galiji koji pridonosi širenju osjećaja zajedništva kod Gala i njihovu revolucionarnom otporu protiv rimske vladavine. Cezaru je trebalo gotovo godinu dana da ponovno zadobije kontrolu nad Galijom i pacificira tamošnja plemena. No, nemir meću galskim plemenima je i dalje bio prisutan.

Pobuna koju je vodio Vercingetoriks poćela je poćetkom 52. g. pr. Kr. dok je Cezar obavljao sudbene skupšćine u Italiji. Prvaci Galije sastajali su se u šumovitim i zabitnim mjestima kako bi iskazivali svoje ogorćenje Rimom i dogovarali pobunu.

„Izjavili su da je bolje poginuti u boju nego živjeti kad ne mogu ponovno ostvariti staru slavu i slobodu koju su im preći bili dali u bašćinu“⁵⁴

Vjerujući da će Cezar biti ometen previranjem u Rimu nakon smrti Publija Klodija, Karnuti, pod vodstvom Kotuata i Konkonetoduma naprave prvi potez. Na juriš osvoje Kenab i pobiju sve rimske graćane koji su se tu nastanili iz trgovaćkih razloga.

Galska su plemena shvatila da samo ujedinjena mogu izboriti nezavisnost od Rima.⁵⁵ Vijeće galske skupšćine proglasilo je Vercingetoriksa, pripadnika plemena

⁵² G. J. CEZAR, *Moji ratovi*, 107.

⁵³ Ibid, 123-127.

⁵⁴ Ibid, 129.

⁵⁵ Ibid, 129-131.

Arverna, zapovjednikom ujedinjene galske vojske. Skupivši vojsku ujedinjenu protiv Rima, uspio je ondje gdje nijedan galski vođa prije njega nije uspio. Njegov autoritet, nametnut kroz oštru disciplinu, bio je toliko velik da je uspijevaao zadržati moral Gala čak i nakon nekoliko neuspjeha. Vercingetoriks odmah pokuša izolirati rimske postrojbe u njihovim obližnjim zimovnicima. Da bi to spriječio, Cezar je po snijegom zavijenim planinskim prijevojima doveo svježe snage i ponovo osvojio Kenab. Tada Gali prelaze na novu strategiju spaljene zemlje. Umjesto sukoba s bolje opremljenim i odlično uvježbanim rimskim legijama na otvorenom polju, Vercingetoriks je odlučio napasti razvučene rimske opskrbne crte, pritom paleći polja i gradove ispred rimske vojske.

Tek pošto je nakon ogorčene borbe za Avarik Cezar uspio 52. pr. Kr. osvojiti ovaj strateški važan grad, rimska vojska mogla je ponovo prijeći u ofenzivu. Nakon pada grada Cezarovi vojnici počinu strašan pokolj kao odmazdu zbog ubijenih rimskih građana u Kenabi. Cezar navodi da se od 40.000 stanovnika spasilo osam stotina.⁵⁶ Potom dolazi do bitke kod Gergovije gdje Cezar umjesto očekivane pobjede doživi težak poraz. Nakon te bitke i preostala su se galska plemena pridružila pobuni, uključujući i Hedunce, do tada rimske saveznike. U ovakvoj je situaciji do punog izraza došao Cezarov vojnički genij. Umjesto povući se i Galiju prepustiti njejoj sudbini, Cezar kreće u protunapad i u bitci kod današnjeg Dijona na Armankonu porazio je Vercingetoriksa. Tada galski vođa čini svoju fatalnu grešku, odluči se povući u grad Aleziju.

U bitci kod Alezije (rujan, 52. g. pr. Kr.), Cezar je izgradio utvrdu oko grada kako bi ga opkolio. Međutim, prije nego što je opkop bio dovršen, Vercingetoriks je uspio poslati svoje konjanike u pomoć.

„Vercingetoriks je namjeravao da noću pošalje dalje čitavo konjaništvo prije nego što Rimljani posvršavaju gradnju svih utvrda. Na odlasku je naredio zapovjednicima konjaništva da svaki od njih krene u svoju zemlju pa onda sve one koji su sposobni za oružje pozovu i da dignu ustanak.“⁵⁷

Cezar potom gradi još jedan vanjski opkop protiv očekivane galske vojske koja će stići u pomoć. Prema Cezaru, Gali su okupili vojsku od 8.000 konjanika i 250.000 pješaka te puni samopouzdanja krenuli u pobjedu prema Aleziji.

„Nitko među njima nije ni začas posumnjao da bi netko mogao odoljeti tolikom organiziranom mnoštvu, osobito u dvostrukoj bici kad provale njihovi iz grada, a oni se budu pojavili s tolikim konjaničkim i pješačkim četama.“⁵⁸

Vercingetoriks se nalazio u Aleziji sa 80.000 vojnika, ali nije imao nikakve komunikacije s galskom vojskom izvana. Nakon dva dana neuspješnih napada s obje strane na utvrđene opkope, moral Gala je pao. Međutim, napadi su otkrili

⁵⁶ Ibid, 140.

⁵⁷ Ibid, 161.

⁵⁸ Ibid, 164.

slabu točku u utvrdama. Treći dan je Verkasivelaun iz plemena Arverna poveo 60.000 ljudi u konačni napad koncentrirajući sve snage na mjesto gdje je utvrda bila najslabija. Cezarove snage su bile na rubu kolapsa i sveopćeg uništenja kad je Cezar okupio oko sebe 40 kohorti te ih poveo u gotovo suicidalan napad na neprijatelje iza leđa.

„Tad je nastala zaglušna vika na jednoj i drugoj strani, a ovoj se je pridružila ona što je odjekivala s nasipa i svih ostalih utvrda. Naši su borci odustali od borbe kopljima pa su istrgli mačeve i njima se počeli boriti. Odjednom se otraga pojavilo konjaništvo, a njemu su se istodobno približile kohorte. Tad su neprijatelji počeli bježati a njima su se u susret ispriječili naši konjanici. Zato je nastao velik pokolj.“⁵⁹

Pobjeda je bila potpuna. Sutradan se Vercingetoriks predao. Prema Plutarhu, Vercingetoriks se predao na dramatičan način, jašući njegovog lijepog konja do Cezarovog kampa, skidajući svoj oklop i sjedajući pred noge Cezara, gdje je ostao nepomično dok nije odveden.⁶⁰ Cezar opisuje Vercingetoriksovu predaju znatno skromnije. Vercingetoriks je boravio u zatvoru sljedećih šest godina čekajući da bude pokazan na Cezarovu trijumfu. Kao što je nalagala tradicija za takve zarobljenike i protivnike Rima, na kraju Cezarove trijumfalne povorke, koja je bila odgođena zbog građanskog rata između Cezara i Pompeja, 46. g. pr. Kr. vjerojatno je ritualno zadavljen.⁶¹

12. Posljedice Galskih ratova

Neuspjeh Gala kod Alezije okončao je njihov opći i organizirani otpor protiv Rimljana, iako su pojedina plemena pružala manji otpor do 51. g. pr. Kr. S Cezarovom pobjedom nad kombiniranim galskim snagama počela je rimska dominacija nad Galijom, koja će potrajati 500 godina. Za Cezara, uspjeh kod Alezije bio je golemi osobni uspjeh, kako u vojnom tako i u političkom smislu. Sa druge strane, poslije odlaska Vercingetoriksa Gali više nisu imali središnju figuru koja bi mogla nametnuti se kao ratni vođa. Galska plemena, umorna od rata, koja je Cezar pridobio slatkorječivim obećanjima i bogatim darovima, odlučila su prihvatiti rimsku vlast. Desetkovano stanovništvo Galije brzo je romanizirano, a Galija je postala jedna od najznačajnijih rimskih provincija u kojoj se galo-rimska kultura očuvala i poslije pada Zapadnog Rimskog Carstva u 5. st. po Kr.

Cezar je u Galiji postigao nevjerovatne uspjehe, iako se pacifikacija te pokrajine oduljila više nego što je bilo očekivano. Međutim, pretvaranje Galije u rimsku provinciju znatno je pomoglo Cezaru u dobivanju velikih financijskih sredstava i stjecanje vjerne i iskusne vojske. U međuvremenu je u ratu s Partima poginuo Kras,

⁵⁹ Ibid, 169.

⁶⁰ Kate GILLIVER, *Caesar's Gallic Wars*, Osprey Publishing, London 2002., 57.

⁶¹ Ibid, 80-81.

a Pompej se sve više politički odvajao od Cezara. Senat staje uz Pompeja i počinje činiti sve u svojoj moći kako bi umanjio Cezarovu važnost. Cezaru je tako naredio da raspusti vojsku i vrati se u Rim. Nametnuo mu je *senatus consultum ultimum* koji je on protumačio kao onesposobljavanje njegove vlasti, a to je uistinu i bio. Proglašen je državnim neprijateljem, a on 10. siječnja izjavljuje „*Alea iacta est*“ („Kocka je bačena“) i prelazi Rubikon s vojskom, što nitko do tada nije učinio te započinje građanski rat sa svojim bivšim suradnikom i mentorom Pompejom.⁶²

Pompej se odmah povukao u Grčku kako bi imao vremena prikupiti legije sa istoka, a Cezar je za to vrijeme zaplijenio državnu blagajnu. U Hispaniji je pokorio Pompejeve pristaše. Sa samim Pompejom se sukobljava kod Farsala u Tesaliji i tjera ga na bijeg. Pompej se povlači u Egipat gdje biva ubijen od strane tadašnjeg vladara Ptolomeja XIII. Cezar se u Egiptu upliće u dinastičke sukobe i na prijestolje postavlja Kleopatru, a potom odlazi u Aziju gdje je u bitci kod Zele porazio Farnaka II., sina Mitridata IV. Godine 47. g. pr. Kr. vraća se u Italiju i gasi pobunu koja je nastala u X. legiji zbog neisplaćenih plaća. Preostale Pompejeve čete pobijedio je 46. g. pr. Kr. kod Tapsa, a u Utici je prisilio na samoubojstvo Jubu i Katona. Vratio se u Rim i proslavio četvorostuki trijumf (nad Galijom, Egiptom, Farnakom i nad Jubom). U Hispaniji je 45. g. pr. Kr. kod Munde porazio Gneja Pompeja, sina Pompeja Velikog.

Vratio se u Rim kao apsolutni pobjednik. Dodijelio si je doživotnu diktaturu 44. g. pr. Kr. Dobio je ovlasti imenovanja konzula i mnogih drugih magistara. Prvi je govorio u Senatu i sjedio je na pozlaćenom kurulskom stolcu. Nosio je purpurni plašt i lovorov vijenac na glavi. Također je dobio titulu Oca domovine. Reforme koje je proveo nisu se mijenjale. Reformirao je kalendar kako bi se lunarna godina izjednačila sa solarnom. Otvorio je niz javnih knjižnica te probio kanal kroz Korint. Smanjio je broj ljudi koji su imali pravo na besplatno žito, povećao plaće legionarima. Veteranima koji su dobili zemlju od države je zabranio njihovu prodaju kako veliki zemljoposjednici ne bi proširili svoje posjede. Nezadovoljstvo se ipak širilo među senatorima. Sve manje se podnosilo Cezarovo brzo djelovanje i novine koje je uvodio i ubrzo dolazi do planiranja urote. Urota je započela u vrijeme kad je Cezar raspustio svoju tjelesnu pratnju. Glavni urotnici su bili Kasije Longin i Marko Junije Brut. Dana 15. ožujka 44. g. pr. Kr., na Martovske ide, izboden je u Senatu. Senatori su mu dolazili s namjerom predaje zamolbe, međutim počeli su ga, jedan za drugim, ubadati noževima kako se ne bi znalo tko mu je od njih zadao smrtonosni ubod. Cezar se opirao, ali je prestao uočivši među urotnicima Bruta.⁶³

Urotnici su kasnije bili proganjani od članova novog trijumvirata: Oktavijana, Marka Antonija i Lepida. Svrha atentata, sprječavanje diktature i apsolutne vlasti

⁶² *Povijest svijeta*, sv. 4., 113.

⁶³ *Ibid*, 120-126.

jedne osobe, nije ostvarena, već samo odgođena. Oktavijan 13 godina kasnije postaje Princeps, prvi među jednakima i s time započinje novo doba u Rimskoj povijesti.

13. Cezar i politički marketing

„Julije Cezar je bio vrstan general, no bilo je u Rimu još sjajnih generala. Bio je vrlo spretan, pa i beskrupulozan, čak i sklon podmićivanju, no to nije bilo nešto novo. Ono što je istinski inovativno i jedinstveno u Cezarovoj osobi bijaše to da je cijelog života koristio tehnike koje su pomagale izgradnji njegova ugleda i istodobno mu pomagale iskoristiti konflikte tadašnjeg Rima u osvajanju vlasti. Uspijevao je pridobiti obožavanje puka i pokoriti Senat, a da ga velik dio patricija nije doživljavao kao pripadnika protivničkog tabora. Ta sposobnost je bila ključ kojim je, bar privremeno, osigurao pristanak Senata na njegovu apsolutnu vlast.“⁶⁴

Cezar je od samoga početka političke karijere stvarao sliku o sebi kao čovjeku iz naroda koji će učiniti sve za puk i malog čovjeka protiv bogatog i moćnog plemstva.

„Koliko je Cezar želio biti blizak puku, odnosno upoznat sa stajalištima najšire javnosti, pa i najnižih staleža, govori i podatak da je sve dok nije bio izabran za Pontifexa Maximusa živio u najozloglašnijem i najsiromašnijem kvartu Rima zvanom Subura.⁶⁵ Naravno, to je bila i svojevrsna poruka puku da je on jedan od njih, prvi slučaj namjernog izbora mjesta stanovanja kao jasne političke poruke.“⁶⁶

Cezar je, šaljući izvješća iz Galije, uspio u pridobivanju puka, a možda i važnije, uplašio Senat svojim pričama o nepobjedivosti. To se najbolje vidjelo pri prelasku Rubikona kad je većina senatora pobjegla iz Rima zajedno sa Pompejom. Kroz svih sedam knjiga koje čine *Galske Ratove*, Cezar je stvorio sliku o sebi kao nepobjedivog i hrabrog vojskovođe, a opet milostivog i lojalnog državnika koji brine za puk i rimsku republiku.

„Zapisi iz Galije služe kako bi rimskoj publici skrenuli pozornost na njegove ratne uspjehe, a kako bi povećao vjerodostojnost onoga o čemu je pisao, uveo je i novu tehniku pisanja o sebi u trećem licu. Izvješća u trećem licu stvaraju dojam nepristranosti i objektivnosti. Cezar, naizgled objektivistički opisujući političke prilike, dramatične ratne događaje i etnografsko-geografske činjenice, promiče sliku o sebi koju želi. Naravno, sve to čini na vrlo vješt način, i njegovu političku promidžbenu namjeru suvremenicima nije bilo lako prozreti.“⁶⁷

⁶⁴ Predrag HARAMIJA, „Gaj Julije Cezar, majstor političkog marketinga. Politička promidžba nekoć i danas.“ (<http://hrcak.srce.hr/55492>), 171.

⁶⁵ G. S. TRANKVIL, *Dvanaest rimskih careva*, 6.

⁶⁶ Predrag HARAMIJA, „Gaj Julije Cezar, majstor političkog marketinga. Politička promidžba nekoć i danas.“ (<http://hrcak.srce.hr/55492>), 157.

⁶⁷ Predrag HARAMIJA, „Gaj Julije Cezar, majstor političkog marketinga. Politička promidžba nekoć i danas.“ (<http://hrcak.srce.hr/55492>), 161.

Ukoliko pogledamo Galske ratove iz perspektive da je cijeli pohod Cezaru samo bio sredstvo u zadobivanju vlasti u Rimu, dobivamo sasvim drugačiju sliku. Sliku koju nažalost, u nedostatku drugih izvora, ne možemo upotpuniti sa potpunom sigurnošću. Činjenica je da je Cezar sve prilike, pa tako i pohod u Galiji, iskoristio na najbolji mogući način za vlastitu promociju i uspjeh, i po tome je zasigurno prvi pravi stručnjak u političkom marketingu.

ZAKLJUČAK

Galski ratovi su bili svojevrsna prekretnica u povijesti Rimske Republike jer pohodi protiv galskih plemena nisu bili odobreni od strane Senata. Rimski senat nikad nije službeno objavio rat galskim plemenima, što dovodi do određenog presedana koji će ambiciozni generali zloupotrebljavati u budućnosti. Cezar je svoje pohode pravdao preventivnim mjerama zaštite rimskih provincija kojima je bio upravitelj. Prava svrha pohoda je naravno bila u moći i novcu. Cezara je prije odlaska u Galiju iz dugova u koje je zapao kupnjom žita i organiziranjem igara za plebejce izvlačio Kras, ali nakon osvajanja Galije, Cezar je postao najmoćnija osoba u Republici. To ga dovodi u sukob sa Senatom i Pompejom ta naposljetku do krvavog građanskog rata iz kojeg će izaći kao pobjednik. Cezar je na tlu Galije stvorio vjernu i discipliniranu vojsku s kojom se u kasnijim ratovima istaknuo i koja ga je vjerno pratila u svaki kutak Mediterana. Praksa koju je uveo Gaj Marije, a Cezar usavršio, lojalnost legionara svojem vojskovođi umjesto Senatu u Rimu, dovesti će do stvaranja Rimskog Carstva, ali će mu i uzrokovati nerješive probleme. Cezarovi pohodi ostavili su Galiju opustošenom i iznemoglom: prema Plutarhu, preko milijun mrtvih i još toliko odvedenih u roblje. Sve do španjolskog osvajanja Južne Amerike nije se dogodila veća ljudska i socijalna katastrofa. No, to nije spriječilo Cezara da zauzme svoje mjesto u povijesti kao jedan od najvećih državnika. Njegovo ime je postalo toliko veliko, da je zapravo sinonim za vrhovnog vladara, moćnijeg i uzvišenijeg od kralja; cezar, car, tzar, kaiser, czar su nazivi vladara čiji je korijen u riječi Caesar, a sve je počelo u Galiji.

LITERATURA

Knjige:

1. CEZAR, Gaj Julije, *Moji ratovi*, Zora, Zagreb 1972.
2. FIELDS, Nic, *Julius Caesar: The background, strategies, tactics and battlefield experiences of the greatest commanders of history*, Osprey Publishing, Oxford 2010.
3. GILLIVER, Kate, *Caesar's Gallic Wars*, Routledge, Oxford 2005.
4. GRIMAL, Pierre, *Rimska civilizacija*, Jugoslavija, Beograd 1964.
5. LISIČAR, Petar, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb 1971.
6. *Povijest svijeta*, sv. 4, Jutarnji list, Zagreb 2007.
7. RODGERS, Nigel, *Ancient Rome*, Herman House, London 2008.
8. ŠKILJAN, Dubravko, *Leksikon antičkih autora*, Matica hrvatska, Zagreb 1996.
9. TRANKVIL, Gaj Svetonije, *Dvanaest rimskih careva*, Dereta, Beograd 1936.

Internetski izvori:

1. HARAMIJA, Predrag „Gaj Julije Cezar, majstor političkog marketinga. Politička promidžba nekoć i danas.“ (<http://hrcak.srce.hr/55492>)
2. POLYAENUS, „Stratagems“ (<http://www.attalus.org/translate/polyaenus8A.html>)
3. PLUTARH, „Parallel Lives“ (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Caesar*.html)
4. OGOREC, Marinko, „Suvremeni vojnički činovi“ (http://www.v2.hrvatski-vojn timer.hr/hrvatski-vojn timer/4092012/cinovi_3_1.asp)

JOSIP PAPAK

Caesar in Gaul

Summary

Julius Caesar entered Gaul to contain the barbarian threat, but reason for further conquest is found in Caesar's ambition for personal glory, wealth, and power. After a string of military victories against the Germanic tribes Belgae and Britons, he took Gaul with force and made from it a Roman province. In these conquests, he showed remarkable skills in diplomacy and strategic warfare, and formed a reputation that followed him to this day. He extended the Roman Republic's territory and replenished Roman supply of slaves by bringing in the captives from Gaul. In the eyes of the Roman people, his successes in Gaul came to eclipse the reputation of his co-consul, Gaius Pompey Magnus. A war of great profit and glory for Caesar, this conflict made him extremely popular with the people of Rome, though less so with the senators, who saw him gathering power to himself in a series of events that ultimately lead to his ascension to Dictator.

Keywords: Julius Caesar, Gaul, conquest, Roman Republic, ambition

Bitka kod Sekigahare

Japan je tijekom 16. stoljeća samo nominalno bio pod carskom vlašću, dok je stvarna vlast bila podijeljena između nekolicine velikaša, što je uzrokovalo nestabilnost u zemlji. Nakon smrti najmoćnijeg od njih, Toyotomija Hideyoshija, zemlja je podijeljena između onih odanih njegovom nasljedniku i onih koji podržavaju Tokugawu Ieyasua, čovjeka koji ima sredstva da konačno dovrši ujedinjenje Japana. Sukob je riješen bitkom kod Sekigahare 1600. godine, jednom od najpoznatijih bitaka japanske povijesti. Ovaj rad donosi uvid u te događaje i pojašnjava sam tijek bitke, vojnu opremu koja je sudionicima bila na raspolaganju te posljedice koje je Sekigahara imala po japansko društvo.

Ključne riječi: Sekigahara, feudalni Japan, bitka, samuraji, Toyotomi Hideyoshi, šogunat, Tokugawa Ieyasu, Sengoku period

1. Uvod

Proučavanje povijesti u Hrvatskoj uglavnom podrazumijeva povijest zapadnog svijeta, dok se azijski i afrički kontinent većim dijelom zanemaruju. Stoga niti ne čudi što o povijesti Japana ne znamo mnogo ili znamo vrlo malo, uglavnom vezano uz njegovu ulogu u Drugom svjetskom ratu, a i to nam je često nerazumljivo. Naime, riječ je o zemlji koja se razvijala na vrlo specifičan način, posjedujući kulturu i sustav vrijednosti koji ni danas „zapadnjacima» nije blizak niti shvatljiv.

Tema je ovoga rada bitka kod Sekigahare koja se održala 21. listopada 1600. godine, a pobjedu je odnio velikaš Tokugawa Ieyasu koji će time dovršiti ujedinjenje Japana te uspostaviti šogunat koji će vladati zemljom narednih 250 godina. Ova bitka jedna je od najvažnijih i najproučavanijih bitaka u japanskoj povijesti pa stoga iznenađuje da se u zapadnoj literaturi ona gotovo i ne spominje. Iako broj sudionika ove bitke varira ovisno o izvoru (navodi se brojka i od 250,000 vojnika iako je to vjerojatno pretjerano), ostaje činjenica da je to bilo jedno od najvećih okupljanja samuraja na jednom mjestu te prekretnica u japanskoj povijesti.

U prvom dijelu rada nastoji se ukratko opisati prilike koje su vladale u Japanu krajem 16. stoljeća, kao i uzroke bitke kod Sekigahare. Treće poglavlje odnosi se

na povod te sam tijek bitke, dok četvrto poglavlje objašnjava ishod i posljedice ovog sukoba.

2. Politička situacija u Japanu u drugoj polovici 16. stoljeća

Japan je u 16. stoljeću bio vrlo nesigurno mjesto za život zbog vrlo kompleksne i nestabilne političke situacije. Iako se japansko društvo (naizgled slično kao i zapadno) dijelilo na plemstvo, vojsku, svećenstvo i seljake, ovi su slojevi često bili isprepleteni te su se vodile neprestane bitke za prevlast. Japan je bio feudalna zemlja u kojem su *samuraji* (ratnici) bili vazali velikaša koji su se nazivali *daimyo*, a oni su pak bili vazali šogunu (generalu, vrhovnom vladaru). Car je najčešće bio simbolička figura s iznimnom sakralnom važnošću, dok je stvarna politička vlast bila u rukama šoguna. Tu je funkciju dobivao onaj *daimyo* koji je bio najbogatiji, odnosno imao najveću vojsku i poštovanje ostalih velikaša, ali i krvnu povezanost s legendarnim Minamoto klanom.¹

Razdoblje japanske povijesti 1568.-1603. godine naziva se Momoyama, a karakteriziraju ga tri ličnosti koje su pokušale (a naposljetku i uspjele) ujediniti sve japanske pokrajine. To su Oda Nobunaga, Toyotomi Hideyoshi i Tokugawa Ieyasu. Potonji je svoj napredak započeo još kao mladić pod vodstvom Nobunage, a nakon njegovog ubojstva želio je okupiti vojsku te pod izlikom osвете za Nobunagino ubojstvo zapravo doći na vlast. No, preduhitrio ga je Hideyoshi pa Ieyasu nije preostalo drugo nego prihvatiti nastalu situaciju i strpljivo čekati svoju priliku. Upuštao se u borbe s drugim velikašima, osvajajući njihove zemlje i polagano postajavši jedan od najbogatijih *daimyoo* u zemlji. Unatoč povremenim provokacijama i neslaganjima sa Hideyoshijem, priznavao ga je za vrhovnog vladara i tako opstao na vrhu političke scene.²

Nakon Hideyoshijeve smrti 1598. godine, prijetila je opasnost da zemlja utone u potpuni kaos jer je kao nasljednik ostao njegov petogodišnji sin Hideyori. No, prije smrti, Hideyoshi je odredio peteročlano Namjesničko vijeće koje je trebalo imati ulogu regenta do nasljednikove punoljetnosti. Članovi vijeća bili su Tokugawa Ieyasu, Maeda Toshiie, Mori Terumoto, Ukita Hideie i Uesugi Kagekatsu, a kao najmoćniji *daimyo*, Ieyasu je dobio najveće ovlasti i brigu o nasljedniku.³ No osim

¹ Šoguna je proglašavao sam car, pod uvjetom da velikaš ima dokaz da potječe od Minamoto klana. Naime, Yoritomo Minamoto je 1185. godine pobijedio u borbi za vlast i postao prvi šogun sa nasljednom vlašću (prema *The Cambridge History of Japan, Volume 4: Early Modern Japan*. Cambridge, 1991., 143)

² Razdoblje japanske povijesti od oko 1467. do 1603. godine naziva se *Sengoku period* ili „vrijeme ratujućih država”, a obilježeno je nestabilnošću i političkim i dr. previranjima. Posljednja faza tih sukoba dobila je ime *Azuchi - Momoyama*, a ona završava upravo bitkom kod Sekigahare i uspostavom šogunata (prema: http://en.wikipedia.org/wiki/Sengoku_period)

³ FRANK MCLYNN, *Junaci i zločinci: kako su razmišljali najveći ratnici u povijesti*, Zagreb, 2009., 239.

petorice regenata, Hideyoshi je osnovao i vijeće petorice povjerenika koji su trebali biti administrativni upravitelji. U stvarnosti su i oni bili suparnici regentima u borbi za vlast, a najmoćniji među njima bio je Ishida Mitsunari. Postavilo se pitanje krize u zemlji: hoće li ostali *daimyoi* prihvatiti odabrane namjesnike ili će podržati Ieyasu (kao najmoćnijeg *daimyoo*) u borbi za vlast. Odmah je došlo do velike podjele među velikašima: unatoč velikoj odanosti prema klanu Toyotomi (nasljednik Hideyori), mnogi su *daimyoi* smatrali da će u slučaju sukoba pobijediti Ieyasu i da se bolje prikloniti njemu. Neki su se od velikaša priklonili Ieyasuu samo zbog prijezira prema njegovom glavnom protivniku, spomenutom Ishidi Mitsunariju, koji je bio poznat kao spletkar i osoran čovjek koji je svojim ponašanjem uvrijedio mnoge.⁴

No i druga je strana (lojalisti, tzv. zapadna strana) imala brojne pristaše koji su tradicionalno bili vezani za klan Toyotomi ili bi izgubili mnogo ako Ieyasu odnese pobjedu. Unatoč prividnom slaganju, obje su strane započele pripreme za sukob te lobiranje za svoju stranu, a čekao se samo pravi povod i vojnom sukobu.

Slika 1: politička karta Japana u Momoyama periodu⁵

⁴ Isto, 239 - 240.

⁵ izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/Azuchi-Momoyama_period

3. Bitka kod Sekigahare

3.1. Uzroci i povod sukoba

Ubrzo nakon Hideyoshijeve smrti, Ieyasu se preselio u njegov dvorac Fushimi, čime je dao do znanja kakve su mu namjere. To je uzbunilo ostale regente koji su to proglasili uzurpacijom, ali nisu započeli rat iako su pokušali nekoliko (neuspješnih) atentata. No ubrzo je došlo do nove prilike kada je jedan od regenata, Uesugi Kagekatsu, počeo okupljati vojsku kako bi se suprotstavio Ieyasuu, koji je zatražio da se Kagekatsu obrati izravno caru i objasni svoje postupke. Na Mitsunarijev poticaj, Namjesničko je vijeće poduprla Kagekatsua i optužilo Ieyasua u 13 točaka, prvenstveno zbog zauzimanja dvorca Fushimi i uzurpacije vlasti. Ieyasu je krenuo na sjever zemlje kako bi se obračunao sa Kagekatsuom, no saznao je da Mitsunari okuplja svoju vojsku pa se odlučio sukobiti s njim, a Kagekatsua prepustiti suradnicima.

Prije sukoba Ieyasu je pokušao diplomacijom i podmićivanjem pridobiti neodlučne *daimyoe* na svoju stranu. Najvažnije je bilo pridobiti na svoju stranu Kobayakawu Hideakija, nećaka i posinka pokojnog vladara koji je zapovjedao nad 15,000 ljudi. Hideaki je odlučio prividno ostati na strani zapada, ali i obećao da će promijeniti strane kad to bude najprikladnije.⁶

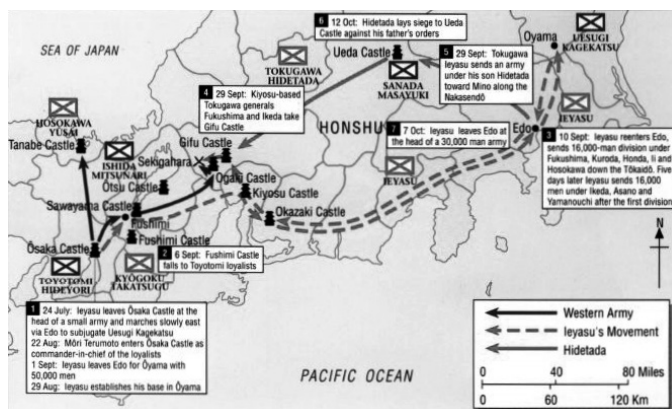
Drugi potencijalni suradnici bili su pripadnici klana Mori koji su razmišljali o prelasku na drugu stranu isključivo zbog prijezira prema Ishidi Mitsunariju. Naime, on je bio spretan činovnik, ali nije imao previše vojnog iskustva ni sposobnosti, što ga nije spriječilo da se proglasi vrhovnim zapovjednikom zapadne strane. Najsposobnija osoba za tu poziciju bila bi upravo iz klana Mori, Terumoto, no on je ostao u pozadini upravo Mitsunarijevom odlukom, što je bila velika uvreda.⁷

Ieyasu je imao sjedište u gradu Edo (istok zemlje) te je krenuo ususret Mitsunarijevim snagama na zapadu. No shvativši da bi to bilo pogibeljno, odlučio se vratiti u Edo i tamo dovesti vojsku u red. Na povratku je zastao u dvorcu Fushima kojime je sada upravljao njegov prijatelj Torii Mototada jer su bili uvjereni da će to biti prva meta napada zapadne vojske (kraj srpnja 1600.). To se i dogodilo mjesec dana kasnije, nakon desetodnevne opsade dvorca, no unatoč velikom gubitku i pogibiji Mototade, zapadna vojska je zadržana uz gubitak od 3,000 ljudi. Ovim potezom postalo je jasno da je vojni sukob neizbježan i da će se odlučujuće bitke voditi na zapadnom dijelu otoka Honshu. Naime, zapadna se vojska počela okupljati kod dvorca Ogaki koji se nalazi između utvrda Gifu i Kiyosu. Tko stekne nadzor nad

⁶ Kobayakawa Hideaki se često navodi kao presudni faktor koji je doveo Ieyasua do pobjede, a uzrok njegove izdaje je prijezir koji je osjećao prema Ishidi Mitsunariju. Naime, tijekom Korejskog rata, Mitsunari je vladaru ocrnio Hideakija kao nesposobnoga zbog čega je on osramoćen i vraćen s bojišta kući. Upravo je Ieyasu nagovorio vladara (Hideyoshija) na pomirbu i založio se za Hideakija kod njega, što mladić nije zaboravio.

⁷ F. MCLYNN, *Junaci i zločinci*, 240 - 244.

tim utvrdama, nadzirat će i glavne ceste te omogućiti vojsci da krene na gradove Osaku i Kyoto.⁸

Slika 2: početne operacije i kretanja zapadne i istočne vojske⁹

Zapadni su saveznici dakle držali dvorac Ogaki, no Ieyasuova (istočna) vojska zauzela je dvorce s njegove obje strane, Gifu i Kiyosu. Kako bi imao osigurano za- lede dok se kreće prema zapadu, Ieyasu je poslao sina Hidetadu da s vojskom od 36,000 ljudi krene iz Edoa na sjeverozapad. Njihova je zadaća bila „pročešljati” unutrašnjost otoka Honshu i zatim se pridružiti Ieyasuu kod dvorca Ogaki. Međutim, Hidetada je bio željan slave i očevog odobravanja pa je pokušao zauzeti dvorac Ueda, no opsada je bila neuspješna. Osim toga, predugo je trajala pa se Hidetada nikad nije pridružio očevim snagama - stigao je na bojišnicu kada je sve već bilo gotovo.

Zapadne snage također nisu bile jedinstvene: iako je glavnina vojske pod Mitsunarijevim vodstvom bila kod Ogakija, dio se vojnih snaga zadržao opsjedajući dvorce naklonjene Ieyasuu. Posebno je bila teška borba za dvorac Otsu kojeg je opsjedalo 15,000 zapadnih snaga. Utvrda je pala tek 21. listopada, kada je bilo prekasno da se te snage priključe i odigraju bitniju ulogu u bitci kod Sekigahare.

3.2. Ustroj vojske i naoružanje

Obje vojske, zapadna i istočna, bile su naizgled slične, čak su i brojčano bile gotovo ravnopravne. Stručnjaci procjenjuju da je u bitci sudjelovalo između 170,000 i 200,000 ljudi: zapadna je vojska brojala (ugrubo) 82,000 ljudi, a istočna gotovo 89,000 vojnika. Obje su vojske bile dobro izvežbane, opremljene i disciplinirane.¹⁰

⁸ Isto, 245.

⁹ izvor: A. J. BRYANT, *Sekigahara 1600.*, 39.

¹⁰ A. J. BRYANT, *Sekigahara 1600*, 25.

Zapovjedna struktura nije bila tipična u današnjem smislu te riječi. Naime, svaki *daimyo* je imao svoje trupe kojima je zapovijedao te ih opremao, a broj vojnika ovisio je o bogatstvu samog velikaša, što nalazimo i u europskom feudalnom sustavu. Njih možemo smatrati generalima, ispod kojih su bili časnici - njihovi vazali ili članovi obitelji koji su, primjerice u Ieyasuovom slučaju, ujedno bili vođe svojih klanova pa ih se može smatrati „generalima ispod generala”.¹¹ Ovakav ustroj vojske u kombinaciji sa velikim egom generala mogao je lako dovesti do problema, primjerice da jedan od generala odbije izvršiti zapovijed glavnog generala. Ovo je bio veliki problem japanske vojske u ovom periodu: bez obzira kako su dobro planovi napravljeni, ovisili su o onima kojima je bila važnija osobna reputacija i čast nego generalni ishod.¹²

Jedinice su bile opremljene ovisno o željama i mogućnostima *daimyooa*: neki su velikaši naručivali jednake oklope i opremu za svoje vojnike kako bi im podigli moral, dok su drugi (siromašniji) koristili što im je bilo pri ruci, čak i skidali opremu s mrtvih vojnika. Najobičniji vojnici (*ashigaru*) koji su činili većinu vojske, imali su najjednostavniju opremu. Njihova ratna oprema sastojala se od odijela načinjenog od pločica koje su međusobno bile povezane pancirkom, a moglo se lako smotati ili pak od odijela koje je štitilo samo prednju stranu, ali ne i zadnju. Bolje rangirani vojnici imali su kacigu i odijela s metalnim dodacima koji su služili kao štitnici, primjerice na rukavima, nogama i bedrima. Ono što je specifično za japansku ratnu opremu, bilo je njeno pretjerano ukrašavanje bojama i znakovljem pripadajućih *daimyooa*. Jedan od najpoznatijih dodataka je *sashimono*, dugački stijeg koji se nosio pričvršćen na leđima vojnika, a njegova je svrha bila brzo prepoznavanje neprijatelja tijekom borbe.

Primarno oružje kojim su se koristili bio je *yari*, neka vrsta koplja koju je koristila i konjica. Moglo je biti različite duljine, no nije bilo namijenjeno bacanju već se njime borilo. Drugo oružje koje su koristili bili su mačevi koje su uvijek nosili u paru: dugi mač zvani *tachi* ili *katana* te kraći mač *wakizashi*, a neki su nosili i bodeže koji su se najčešće koristili za odrubljivanje glava.¹³ Luk i strijela uglavnom više nisu bili u upotrebi te su se smatrali zastarjelim oružjem. Njihovo mjesto zauzela je arkebuza koju su Japanci igrom slučaja preuzeli od Portugalaca 1542. godine. Do 1600. već se proizvodila na domaćem tlu u ogromnim količinama, a svaki klan je posjedovao

¹¹ Isto, 24 - 25.

¹² Isto, 27.

¹³ U Japanu je postojala tradicija odrubljivanja neprijateljevih glava kako bi se prebrojili mrtvi, a glave poraženih zapovjednika ili velikaša donosile bi se pred pobjedničkog generala. Postojala je posebna ceremonija: glave bi se prije izlaganja oprale i uredile te se provodila neka vrsta gatanja iz njihovog položaja i izgleda. Primjerice, ako je mrtvi general imao otvorene oči, to bi za pobjedničkog generala bio nesretan znak jer bi to značilo da je on (iako poražen) zapravo odnio moralnu pobjedu (prema: A. J. BRYANT, *Sekigahara 1600.*, 33, 77.)

od nekoliko desetaka pa do i nekoliko stotina arkebuza.¹⁴ Japanci su koristili i razne topove, najčešće prilikom opsada, no iskorišteni su i u bitci kod Sekigahare.

3.3. Tijek bitke kod Sekigahare

Ieyasu je 20. listopada nakon dugog marša stigao u selo Akasaka, koje se nalazilo samo 5 kilometara od dvorca Ogaki i zapadne vojske. Tamo je postavio svoj kamp kojeg su manje jedinice Mitsunarijeve vojske brzo napale u nekoliko navrata, ali uspio se obraniti. Bilo je očito da su Ieyasu i njegovi vojnici umorni od dugog puta pa su generali predložili Mitsunariju noćni napad na istočne snage. Na svoju štetu, Mitsunari i njegovi savjetnici zaključili su kako je to kukavički potez kojeg slabija vojska inače poduzima protiv brojčano nadmoćnijeg neprijatelja. Stoga su prijedlog odbili i umjesto toga odlučili smjestiti vojsku u obližnju dolinu Sekigahara koja je bila prirodna bojišnica, okružena planinama s tri strane.

Odlučili su se za klasičan pristup iz kineskih ratnih tekstova, koji se naziva Ždralova krila jer izgleda poput ptičjih krila koja se sklapaju nad plijenom. To je bila vrlo jednostavna strategija koja bi vjerojatno uspjela da nije bilo neodlučnih *daimyō* i prebjega u Mitsunarijevim redovima.¹⁵ Plan je bio natjerati Ieyasua da uđe u klopku: nizina je, naime, bila okružena planinom Matsuo na jugu, Tengu na istoku te Sasao na sjeveru. Glavnina snaga bi čvrsto držala položaje, a kada bi Ieyasu ušao u klopku, s juga bi njegova leđa napao klan Mori pa bi ostao potpuno okružen. Nakon toga, u određenom trenutku, Mitsunari bi zapalio signalne vatre nakon čega bi klan Mori odsjekao istočnoj vojsci smjer povlačenja, a Koboyakawa Hideaki se spustio s brda sa svojom vojskom i napao neprijateljevo lijevo krilo. Ni jedan razuman vojskovođa ne bi ušao u tako očitu zamku, no Mitsunari nije znao da je Hideaki pregovarao s Ieyasuom i obećao mu da će prijeći na njegovu stranu. Osim toga, vođe klana Mori kojima je Mitsunari dodijelio tako važnu ulogu, još uvijek nisu bile odlučile na čijoj će se strani doista boriti.

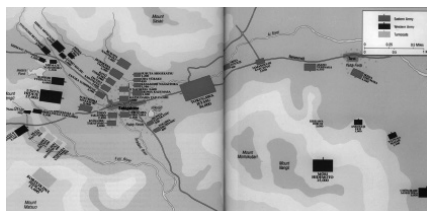
Na večer (oko 19 sati) 20. listopada 1600. je godine Mitsunari naredio premještanje zapadne vojske u nizinu kod Sekigahare. Počela je padati kiša koja je ubrzo prerasla u nevrijeme te je vidljivost bila vrlo otežana, zbog čega su se vojni redovi međusobno sudarali, što je pridonosilo općoj napetosti. Mitsunarijevi su odredi stigli u nizinu oko 1 sat iza ponoći te su smjestili zapovjedni šator na obronke planine Matsuo. Mitsunari je naredio da se iskopa obrambeni jarak i dva reda palisada, dok su saveznički odredi i dalje pristizali. Formacija je bila uspostavljena oko 4.30 sati, a kiša koja je cijelo vrijeme padala, sada se pretvorila u gustu maglu.

Ieyasu je bio obaviješten o njihovom kretanju nešto prije ponoći i čim je shvatio njihove namjere, pokrenuo je svoju vojsku. Išao je direktnijim putem prema

¹⁴ A. J. BRYANT, *Sekigahara 1600*, 33.

¹⁵ F. MCLYNN, *Junaci i zločinci*, 248.

nizini nego Mitsunari pa je stigao tamo u približno vrijeme kao i Mitsunarijeve snage. Njegovo je sjedište bilo u podnožju planine Nangu, dok se većina vojske raspodjelila duž dvije ceste koje su vodile prema gradovima. Dio istočnih snaga otišao je na poziciju između dva brda, preko puta Mitsunarijevih barikada.¹⁶

Slika 3: raspored suparničkih snaga uoči same bitke¹⁷

Magla koja je ispunjavala dolinu konačno se podigla oko 8 sati ujutro te su vojske krenule u juriš. Prvi redovi suparničkih vojski bili su zapravo relativno blizu, ta se udaljenost mogla pretrčati u nekoliko minuta. Dok su prvi redovi istočne vojske jurišali na neprijatelje, imali su potporu strijelaca s arkebuzama pa se u prvi tren činilo da je istočna vojska uspješnija. Mitsunari je kao protuodgovor dovukao pet topova koji su pucali prema njima, iako nisu mogli nanijeti stvarnu štetu, no služili su kao psihološki napad.¹⁸

Najžešće borbe vodile su se u sredini pa je Mitsunari poslao poruku pripadnicima Mori klana da dođu kao pojačanje, no oni su ostali nepomični, kao što je Ieyasu i priželjkivao. Mori klan nije bio jedini koji je bio neodlučan: i nekoliko drugih *daimyō*a odlučilo je ne poslati svoje jedinice u pomoć Mitsunariju, uvrijeđeni njegovim prethodnim postupcima. Ni dva sata nakon bitke nitko nije došao do prevlasti, a fronta se premještala s jednog mjesta na drugo. Bitka je izgledala kao da će se raspasti na pet-šest zasebnih sukoba, ali zapadne je snage održavalo odlično držanje Ukite Hideija i snaga desno od njega. Očito je bilo vrijeme da Mitsunari zapali signalne vatre i naredi završni udar.¹⁹ Zapalio je vatre koje su trebale signalizirati Hideakiju i njegovim ljudima da se trebaju spustiti s brda i udariti Ieyasuov bok, međutim Hideaki se nije pokrenuo, kao ni pripadnici klana Mori. Ieyasu je bio zadovoljan razvojem događaja, no počeo se brinuti kada se Hideaki nije pokrenuo, čak niti u njegovu korist, kako je bio obećao. Svjestan da ne može pobijediti bez Hideakijeve pomoći, Ieyasu se odlučio na odvažan čin: naredio je strijelcima da prekinu paljbu prema zapadnim snagama i usmjere vatru prema planini Matsuo,

¹⁶ A.J. BRYANT, *Sekigahara 1600.*, 51 - 55.

¹⁷ izvor: A.J. BRYANT, *Sekigahara 1600.*, 58-59.

¹⁸ A.J. BRYANT, *Sekigahara 1600.*, 61.

¹⁹ F. MCLYNN, *Junaci i zločinci*, 254.

gdje se nalazio neodlučni Hideaki. Prisiljen na akciju, Hideaki je odlučio pristati uz Ieyasua te je naredio napad na desno krilo zapadne vojske.²⁰

Ovim potezom situacija je išla očigledno u korist Ieyasuove istočne vojske. Neodlučni su se *daimyoi* raspršili, a poražena zapadna vojska započela je povlačenje. Može se reći da je bitku odlučio Hideakijev prelazak na suprotnu stranu, no zapravo je odlučujući faktor bilo i nesudjelovanje klana Mori i drugih u bitci, čime je zapadna vojska izgubila oko 25,000 boraca.²¹

4. Ishod bitke i njezine posljedice

Bitka je bila gotova do 14 sati, kada su zapadne snage započele masovno povlačenje u planine. Većina njih je pobjegla, uključujući Mitsunarija Ishidu i njegove generale, no s njima se Ieyasu obračunao kasnije. Nakon bitke, uslijedilo je ceremonijalno pregledavanje neprijateljskih glava te dijeljenje komplimenata generalima. Među njima je bio i Koboyakawa Hideaki, koji je pao ničice pred Ieyasua i zamolio ga za oprost za prijašnje radnje koje su išle na Ieyasuovu štetu. Ieyasu mu je taj oprost i udijelio, dok se isto ne može reći za pripadnike klana Mori. Naime, Ieyasu je bio osoba koja bi mogla oprostiti napade na sebe, pa čak i atentate koje su pokušali. No nije mogao prijeći preko manjka reakcije, tj. njihovo nesudjelovanje u bitci.²² Ieyasu je jednostavno ignorirao sve prethodne dogovore koje je imao s klanom Mori, a to je bio samo mali dio promjena koje će uslijediti.

Naime, nakon bitke kod Sekigahare, Ieyasu je imao poziciju i vojnu snagu da napadne dvorac u Osaki u kojem su se nalazili nasljednik Toyotomi klana, Hideyori, i njegova majka. No, bio je svjestan da je sjećanje na Hideyoshija bilo još vrlo živo, čak i među njegovim pristašama u nedavnom sukobu. Osim toga, imao je samo nekolicinu saveznika u zapadnim pokrajinama pa je bilo očito da je pametnije izbjeći novi rat kako ne bi otvorio pitanje odanosti pojedinih klanova. Stoga je odgodio završni sukob s Hideyoshijevim nasljednikom, no on se ipak dogodio u periodu 1614.-1615. godine, a Ieyasu je opet izašao kao pobjednik.²³

Iskoristio je pobjedu kod Sekigahare kako bi učinio drastične promjene u razmještaju *daimyoa* i njihovih posjeda. Poraženima je imovina bila zaplijenjena ili značajno reducirana, a 43 su *daimyoa* premještena s jedne lokacije na drugu te stvoreni novi *daimyoi*. Sve to dovelo je do najvećeg transfera zemljišnog posjeda u japanskoj povijesti te učvršćivanja Ieyasua kao najmoćnije osobe u zemlji. No, stvarna vlast mu je pripala tek porazom Toyotomija Hideyorija 1615. godine, kada je ustanovljen šogunat Tokugawa koji je potrajao sve do 1868. godine.

²⁰ Isto, 255.

²¹ Isto, 256.

²² A.J. BRYANT, *Sekigahara 1600.*, 79.

²³ *The Cambridge History of Japan, Volume 4: Early Modern Japan*. Cambridge, 1991., 144.

ZAKLJUČAK

Tokugawa Ieyasu smatra se pripadnikom velike trojice koja su ujedinila Japan, uz Odu Nobunagu i Toyotomija Hideyoshija. Svoju je karijeru postupno gradio kao mladić, učeći od Nobunage, a zatim i Hideyoshija. Neki ga autori smatraju velikim vojskovođom, dok se na drugim mjestima spominje kao imitator tuđih ideja i osoba koja zapravo izbjegava rat. Na temelju različitih izvora, stječe se dojam da su obje strane djelomično u pravu. Naime, Ieyasu je bio za početak vješt i inteligentan političar, koji je promatrao svoje suvremenike i primjenjivao njihove dobre ideje, a izbjegavao one loše. Čini se da je rat smatrao nužnim zlom koje će ga koštati prvenstveno života njegovih vojnika pa je stoga pokušavao doći do željenog cilja svim mogućim sredstvima prije nego što krene u vojni napad. No, kada je bilo očito da je sukob jedino rješenje, skupio bi vojsku i nemilosrdno se obračunao s neprijateljem.

Bez obzira na njegove kvalitete kao ratnika, ostaje činjenica da je bitka kod Sekigahare bila prekretnica u japanskoj povijesti. Tu je bitku Ieyasu dobio možda više zbog diplomacije, spletkarenja i izdaje pripadnika Mitsunarijevih snaga, nego zaista velikom vojnom vještinom. No ta je bitka bila najveće sučeljavanje samuraja u japanskoj povijesti te epilog politički kompleksne borbe za vlast, koja je čak dobila vlastiti naziv – Sengoku period. U sklopu Sekigahara kampanje, opsjedani su i osvajani brojni dvorci na obje strane, gdje je Ieyasu mogao pokazati svoje vještine koje su (prema nekima) izostale na samom vojnom polju kod Sekigahare.

U svakom slučaju, ova je bitka vrijedna izučavanja jer pruža uvid u kompleksno japansko društvo te drukčije poimanje vojnih vještina i časti nego na Zapadu. Na njenom se primjeru može vidjeti postupni prijelaz na vatreno oružje kojeg su upravo Europljani slučajno otkrili Japanu. No unatoč njegovoj širokoj primjeni, tradicionalna oružja poput mačeva još su imala središnje mjesto u japanskoj vojsci i društvu, a čini se da je tu sklonost prema tradiciji Japan zadržao sve do danas.

LITERATURA

1. BRYANT, Anthony J., *Sekigahara 1600. - The final struggle for power*, Oxford, 1995.
2. MCLYNN, Frank , *Junaci i zločinci: kako su razmišljali najveći ratnici u povijesti*, Zagreb, 2009., 230 - 305.
3. PASARIĆ, Božidar, *Kratka povijest Japana*, Zagreb, 2010. 158 - 159.
4. *The Cambridge History of Japan, Volume 4: Early Modern Japan*. Cambridge, 1991., 144 -145.

Monika Jukić

Battle of Sekigahara

Summary

During the 16th century, Japan was only nominally under the imperial authority, while the actual power was divided between several noblemen, causing instability in the country. After the death of the most powerful of them, Toyotomi Hideyoshi, the country was divided between those loyal to his successor and those who support Tokugawa Ieyasu, the man who has the means to finally complete the unification of Japan. The conflict was resolved by the Battle of Sekigahara in 1600, one of the most famous battles in Japanese history. This article provides insight into these events and explains the course of the battle, military equipment that was available to the participants and the effects that the Sekigahara had on Japanese society.

Key words: Sekigahara, feudal Japan, battle, samurai, Toyotomi Hideyoshi, shogunate, Tokugawa Ieyasu, Sengoku period

Konstituiranje konfesionalne slike Bosne u prva dva stoljeća osmanske vladavine

Autorica u radu analizira što je i na koji način utjecalo na pad broja katolika u Bosni. Prikazuje kakvu su ulogu imali određeni faktori u pojedinim razdobljima u izmjeni broja konfesionalnih pripadnika triju religija. Osim toga, opisuje intenzitet i ekstenzitet islamizacije, ali i značaj sukoba pravoslavaca i katolika za osmanske vlasti. Nadalje, u radu se ispituje uloga franjevacu u očuvanju katoličanstva u Bosni kao i posljedice smjerova migracija nakon Bečkog rata.

Ključne riječi: osmanska osvajanja, Crkva bosanska, islamizacija, urbanizacija, franjevci, konfesija, demografske promjene, migracije

1. Uvod

Svjedoci smo da se u javnosti često koristi izraz „multikulturalnost“. Osim toga, i Europska unija, nadnacionalna institucija dvadeset i osam europskih zemalja, promovira geslo „Ujedinjeni u različitosti“. O toj političkoj ideji napisane su brojne studije, ali se na primjeru nekih država uočavaju poteškoće u njezinoj primjeni. Jedna od zemalja koju čine tri konfesije, tri različite kulture, tri različite nacije, jest Bosna i Hercegovina.¹

¹ Trima vjerskim zajednicama koje su najzastupljenije u Bosni i Hercegovini - muslimanima, pravoslavnima i katolicima - i koje se po svojem sastavu danas u visokoj mjeri podudaraju s trima konstitutivnim narodima – Bošnjacima, Srbima i Hrvatima – može se pridodati još jednu, koja je duboko ukorijenjena u povijesti Bosne i Hercegovine – onu židovsku. Premda se danas ionako malobrojne Židove u statistikama najčešće ubraja u kategoriju „ostalih“, onih koji ne pripadaju nijednom od konstitutivnih naroda, valja ih, barem usputno, izdvojiti kao četvrti autohtoni kulturni, vjerski i etnički bosanskohercegovački element. U podjeli europskih Židova na Sefarde i Aškenaze, prvi su u Bosnu i Hercegovinu, još prije više od pola tisućljeća, bježeći pred španjolskom i portugalskom inkvizicijom na teritorije u sastavu Osmanskog carstva, došli sefardski Židovi. Sefardi su bili posebno brojni u Sarajevu koje je postalo jedan od njihovih glavnih centara u Europi. Prvi Aškenazi došli su iz Ugarske u 16. stoljeću, a i kasnije nakon što je 1878. godine BiH okupirala Austro-Ugarska. Položaj koji su imali u Osmanskom carstvu Židovima je omogućavao izgradnju sinagoga i trgovanje, dakle ono što im je trebalo za pristojan život. Premda su danas vrlo malobrojni, a do Drugog svjetskog rata bilo ih je više

U ovome radu posvetit će se pažnja početnoj fazi zajedničkog i isprepletenog života triju konfesija na području današnje Bosne i Hercegovine, u sklopu zajedničkog suživota u Osmanskom Carstvu. Pokušat će se objasniti porijeklo danas najbrojnije zajednice, zajednice bosanskih muslimana. Uz porijeklo, pokušat će se analizom hrvatskih, srpskih i bošnjačkih autora te analizom pojedinih izvora kao što su defteri, ljetopisi, kronike franjevačkih samostana i sl., predložiti u kojoj fazi dolazi do izmjene konfesionalne slike Bosne kao i okolnosti nastanka te promjene.² Valja odmah napomenuti kako određene brojke ipak treba uzeti s rezervom je, ako danas popisi stanovništva nisu potpuno vjerodostojni, teško je povjerovati da su to bili prije otprilike pola tisućljeća (bez obzira koliko su se vlasti trudile popisati sve porezne obveznike). Islamizacija Bosne svakako je vrlo zanimljivo područje istraživanja o kojemu, kao i o svim temama, postoje različita stajališta. Ta pojava nimalo ne začuđuje, i dodatno je naglašena zbog oprečnih polazišta sa kojih kreću pripadnici pojedinih nacionalnih historiografija kada raspravljaju o toj temi. Tako na primjer pojedini srpski historiografi napominju kako je islamska zajednica u Bosni zapravo potekla od islamiziranih Srba-pravoslavaca. Naravno, postoje i u Hrvatskoj oni koji svojataju bosanske muslimane. Velik broj starijih povjesničara (i ostalih) koji su se bavili spomenutom temom, a pripadnici su dviju spomenutih nacija, islamizaciju uglavnom prikazuju kao proces koji je bio pojedinačan i prisilan. Subjektivan, i znanstveno

od deset tisuća, po Bosni i Hercegovini sačuvani su važni materijalni dokazi njihovog posebnog mjesta u povijesti Bosne i Hercegovine. Usp: Muhamed NEZIROVIĆ, „Bosanski Sefardi“, *Duh Bosne*, 3/2008, br. 1.

- ² O ovoj temi više vidi u: Savfet Beg BAŠAGIĆ-REDŽEPAGIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463.-1850.)*, Sarajevo 1990.; Mehmedalija BOJIĆ, *Historija Bosne i Bošnjaka, 7-20 vijek*, Sarajevo 2001.; Džemal ČEHAJIĆ, *Derviški redovi u jugoslavenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1986.; Evlija ČELEBIJA, *Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1996.; Mustafa ĆEMAN, *Ahdnama – povelja bosanskim Franjevcima*, Sarajevo 1993.; Sima ĆIRKOVIĆ, „Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463.“, *IG 3* (1954), 123.-131.; Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličko naroda u Bugarскоj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni 1623./1624.“, *Starine JAZU*, 39 (1938) 1.-48.; Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999.; Milenko S. FILIPOVIĆ, „Stari srpski zapisi i natpisi iz severoistočne Bosne“, *Spomenik SAN*, 99 N. S. 1 (1950) 65.-95.; Nedim FILIPOVIĆ, „Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni“, *Radovi Filozofskog fakulteta Sarajevo 3* (1956) 63.-75.; Muhamed HADŽIHAHIĆ, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990.; Julijan JELENIĆ, *Izvori za kulturnu povjest bosanskoi franjevacu*, Sarajevo 1913.; Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982.; Martin NEDIĆ, *Stanje redodržave Bosne Srebrene. Poslije pada Kraljevstva bosanskoga pak do okupacije, Đakovo 1884.*; Vladislav SKARIĆ, „Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni“, *GZM*, 30 (1918), 219.-265.; Aleksandar SOLOVJEV, „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“, *GID 1* (1949) 42.-79.; Hazim ŠABANOVIĆ, „Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda“, *POF 1* (1950), 117.-149.; Olga ZIROJEVIĆ, *Islamizacija na južnoslavenskom prostoru, Priboj 2003.*; Behija ZLATAR, „O nekim muslimanskim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću“, *PIS 14-15* (1978), 81.-139.

vrlo lako osporiv je i pristup nekih Bošnjaka koji zastupaju mišljenje da je islamska zajednica na području Bosne postojala već u 7. stoljeću³ što bi značilo i prije samih Slavena. Bitno je napomenuti, ako je i bilo muslimana, bio ih je jako malen broj i to uglavnom trgovaca te se ne može govoriti o postojanju neke veće zajednice kao što je ona u 16. stoljeću. Neki bošnjački autori (što povjesničari, što publicisti) islamizaciju prikazuju kao masovan i dobrovoljan proces. Ovoga puta istina je, također, negdje između.

Sadržaj ovog rada prikazat će najčešće teorije koje se javljaju oko pojedinih tema. U prvom dijelu rada donijet će se kratak osvrt na osmansko osvajanje Bosne i Hercegovine te na pitanja kao što su: jesu li pripadnici srednjovjekovne „Crkve bosanske“ svojevrijedno prešli na islam ili je njihov broj bio već uvelike umanjen na početku osmanske vladavine u Bosni, jesu li društveni položaj i želja za pobitkom imala toliko utjecaj koji im se najčešće pripisuje u većem dijelu literature, postoji li veza između srednjovjekovnih institucija Bosanskog Kraljevstva i osmanske Bosne te u kojoj mjeri, ako postoji? U drugom dijelu rada pozornost će se posvetiti ulozi bosanskih franjevaca u očuvanju broja katolika. Treći dio obuhvatit će pregled najčešćih razloga sve većeg broja prevjeravanja u 16. stoljeću. Posljednje poglavlje sadržavat će opis prilika 17. stoljeća, kada masovne migracije dovode do znatne izmjene konfesionalne slike Bosne.

2. Osvajanje Bosne i diskontinuitet srednjovjekovnih institucija

Kao ključna za pad Bosne redovito se uzima 1463. godina. Te godine palo je Jajce. Međutim, prvi upadi Osmanlija događaju se već krajem 14. stoljeća.⁴ Nakon što je Mehmed II. Osvajač osvojio dio područja današnje Srbije, započeo je sa osvajanjem istočne Bosne. Na tom području nalazili su se brojni rudarski gradovi u kojemu su većinsko stanovništvo činili katolici. Prema Dominiku Mandiću⁵, u Bosni je tada živjelo otprilike 850.000 do 900.000 ljudi. Od toga je bilo oko 35.000 Srba i 30.000 Vlaha, pravoslavaca. Po njegovim navodima, Hrvata katolika bilo je oko 750.000. Uz spomenute, ovaj franjevac spominje i pripadnike „Crkve

³ Edin URJAN KUKAVICA, *Islam na Balkanu*, Zagreb 2012., str. 279.

⁴ Srećko Matko Džaja navodi kako se prvi upad Osmanlija u Bosnu dogodio 1386., zatim su slijedili upadi 1388., 1392. i 1398. godine. Godine 1414. Osmanlije dolaze na poziv Hrvoja Vukčića Hrvatinića te počinju iskorištavati neslogu i velikaško prepucavanje. Džaja navodi i kako je najkasnije 1428. bosanski kralj postao porezni obveznik Osmanskog Carstva, a oko 1450. osnovano je i *Bosansko kraljište*. Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 21., o Bosanskom kraljištu više vidi u: Hazim ŠABANOVIĆ, *Kraljište Isa-bega Isakovića, zbirni katastarski popis iz 1455.*, Sarajevo 1964.

⁵ Dominik Mandić bio je hrvatski crkveni povjesničar, franjevac. Rođen je 1889., umro 1973.

bosanske“.⁶ Njihov broj procijenjen je na oko 85.000.⁷ Godine 1463. osnovan je Bosanski sandžak.⁸ Sedam godina kasnije osnovan je Hercegovački sandžak.⁹ O potpadanju Bosanskog kraljevstva pod Osmanlije, nastale su dvije teorije, temeljene na kronici Tursan-bega, i na izvješću tadašnjeg papinog legata u Bosni, Nikole Modruškog. Bosanski proturski krugovi svoju tezu zasnivaju na kronici Tursan-bega po kojemu su kralja Stjepana Tomaševića ubili njegov brat i sin na što je kraljeva udovica pozvala sultana da joj pomogne s obzirom na to da su bosanski kralj i sultan bili u prijateljskom odnosu. Ovom teorijom htjela se stvoriti slika o osmanskim osvajačima kao „osloboditeljima“.¹⁰ Stvarni razlog dolaska Osmanlija u Bosnu ležao je u činjenici da je Stjepan Tomašević odbio sultanu platiti porez koji su bosanski kraljevi bili dužni plaćati još od kraja dvadesetih godina 15. stoljeća.¹¹ S druge strane, izvješće Nikole Modruškog opisuje netom pokršteno „bogumile“ kao izdajnike. Ta je teorija neodrživa jer, osim što se ne pojavljuje ni u jednom drugom izvješću ondašnjih suvremenika, bosanski patareni protjerani su prije 1463. godine u Hum, današnju Hercegovinu. Srećko Matko Džaja piše na temelju podatka Marijana Šunjića¹², da je 1466. godine *gost Radin* za sebe i sljedbenike svoje crkve potražio utočište na mletačkom području.¹³ U pojedinim spisima pojavljuje se izraz „potur“. Njegovo značenje uglavnom se tumači kao „polumusliman“ tj. kršćanin koji je iz nekog razloga prešao na islam, ali samo nominalno. Ovu riječ pojedinci su dovodili u vezu sa riječju „pataren“, ali ta mogućnost se odbacuje s obzirom na to da se riječ „pataren“ nikada nije upotrebljavala u Bosni nego su je koristili Dubrovčani i papinska kurija kako bi

⁶ „Crkva bosanska“ svakako je jedna od tema o kojoj bi se moglo puno pisati. Neki je smatraju heretičnom, neki raskolničkom (šizmatičnom). Najvjerojatnijom se čini teorija po kojoj se smatra ogrankom univerzalne zajednice, a koja je zbog slabih veza i protoka ideja nesvjesno upala u šizmu. Hijerarhija „Crkve bosanske“ (djed, gost, hiža) poklapa se sa redovničkom hijerarhijom. U radu će se pripadnici ove „Crkve“ spominjati samo u kontekstu teorije da su bosanski muslimani zapravo islamizirani „bogumili“. O ovoj tematici više vidi u: Pejo ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska u 15. stoljeću*, Sarajevo 2005.; Srećko Matko DŽAJA, Dubravko LOVRENOVIĆ, „Crkva bosanska“, *Svjetlo riječi*; Franjo RAČKI, *Bogumili i patareni*, Zagreb 2003.; Franjo ŠANJEK, *Bosansko - humski (hercegovački) krstjani i katarsko - dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.; Jaroslav ŠIDAK, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

⁷ Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982., 173.

⁸ Franz BABINGER Franz, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953., 131.-141.

⁹ Oba sandžaka, sa još nekim obližnjima, pripadala su do 1580. godine ejaletu Rumelija. Tada je osnovan ejalet/pašaluk/beglerbegluk Bosna.

¹⁰ Pavao ANĐELIĆ, Petar PEJČINOVIĆ, Muhamed HADŽIJAHIĆ, Vojislav MAKSIMOVIĆ, *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija: Starija književnost*, Sarajevo 1974., 98.-100.

¹¹ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 25.

¹² Franjevac, apostolski vikar u Bosni. Rodio se 1798., umro 1860.

¹³ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 26.-27.

njome označili pripadnike spomenute „Crkve bosanske“¹⁴. S druge strane, jedino Bosanci¹⁵ i Osmanlije koriste riječ „potur“. Paul Rycaut¹⁶ 1668. godine pisao je kako se na početku 17. stoljeća u Osmanskom carstvu pojavio ultraortodokсни islamski pokret. On navodi kako su bosanski poturi dio te sekte te kako se groze slika i križeva što se dovodi u svezu sa „bogumilima“.¹⁷ Najraniji pisani izvor u kojem se spominju poturi jest onaj iz 1539. godine, a označava sve muslimane u Bosni. Tursko-slavenski¹⁸ rječnik iz 1631. godine prevodi riječ „potur“ kao „seljanin“.¹⁹ Ovaj izraz dovodi do pitanja, je li socijalni status bio glavni čimbenik konverzije? Ivan Franjo Jukić, bosanski franjevac 19. stoljeća i Ćiro Truhelka pomogli su uvržavanju teorije koja zagovara tezu da je bosansko srednjovjekovno plemstvo masovno prelazilo na islam ne bi li sačuvao svoje posjede i položaj.²⁰ Tek tridesetih godina 20. stoljeća ta je teorija opovrgnuta zahvaljujući Vasi Čubriloviću.²¹ Plemstvo je, prema zagovornicima Jukićeve teorije, zadržalo svoje posjede i bilo oslobođeno dažbina, ali to nije točno jer su posjedi pretvoreni u timare (feudalna lena). Spahije²² su mogli biti i kršćanskog porijekla, štoviše, popis vojnih obveznika u Bosanskom sandžaku prije bitke kod Mohača navodi čak 15% kršćanskih spahija. Velepahije su bili muslimanskog porijekla i nijedan od njih ne navodi se kao „novi musliman“, što znači da bosanski srednjovjekovni zemljoposjednici nisu mogli naslijediti svoje veleposjede već su oni dijeljeni na manje posjede i davani u zamjenu za vojničku službu, neovisno jesu li vojnici bili kršćani ili muslimani. Kršćanski zemljoposjednici i dalje su imali iste porezne obveze kao i ostali kršćani, nisu oslobođeni nameta. Neki srednjovjekovni bosanski veleposjednici u neznatnom broju ipak su prešli u redove osmanske aristokracije. O nižem plemstvu po dolasku Osmanlija pisao je Nikola Modruški koji kaže kako je „cjelokupno plemstvo odvedeno u Aziju“, dok kroničar Laonic Chalcocandyl u 19. stoljeću izvještava da je sultan nakon osvajanja „dio stanovništva ostavljao u gradu, dio davao kao roblje svojim zapovjednicima,

¹⁴ Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990., 91.-92.

¹⁵ Za potrebe rada, ovaj izraz odnosi se isključivo na teritorijalnu pripadnost.

¹⁶ Engleski diplomat i povjesničar. Rodio se 1629., umro 1700. godine. O njegovoj tezi vidi u: Paul RYCAUT, *The present state of the Ottoman Empire*, New York 1971.

¹⁷ „Bogumili“ su odbacivali materijalne stvari smatrajući da je sve materijalno izvor zla, a sve ono što je dobro je duhovno; tezu o bosanskim muslimanima kao islamiziranim „bogumilima“ zastupao je i Solovjev: Aleksandar SOLOVJEV, „Engleski izvještaj XVII. vijeka o bosanskim Poturima“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1952., br. 4., 101.-109.

¹⁸ Tursko-hrvatski ili srpski - nema potrebe ulaziti u dublje jezične analize za ovaj rad.

¹⁹ Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990., 90.-91.

²⁰ Ivan Frano JUKIĆ (Slavoljub Bošnjak), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Sarajevo 1973., 142.-143.; Ćiro TRUHELKA, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915., 124.

²¹ Vaso ČUBRILOVIĆ, „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“, *Jugoslavenski historijski časopis 1-4*, Beograd 1935.

²² Feudalni posjednici koji zemlju nisu mogli nasljeđivati već su je posjedovali sve dok su bili u stanju dobro ratovati i pomagati osmanskim vlastima da šire i učvršćuju svoju vlast.

a dio slao u Aziju“.²³ Seljaštvo je u većem broju počelo tek kasnije prelaziti na islam, a što ih je ponukalo na to bit će objašnjeno dalje u radu.

Dolaskom Osmanlija došlo je do diskontinuiteta. Naime, nestalo je Bosansko kraljevstvo i Bosna je postala dio Osmanskog Carstva. Uskoro je iščezla i „Crkva bosanska“ koja je već za dolaska Osmanlija imala smanjen broj pripadnika i koju su „franjevci odvratili od krivovjerja“.²⁴ Dio tih „bogumila“ je, kao što je navedeno, migrirao. Uz to, prestalo je postojati srednjovjekovno bosansko plemstvo što se jasno može vidjeti u osmanskim defterima koji se još uvijek uzimaju kao najpouzdaniji izvor za proučavanje ove tematike i ovog razdoblja.²⁵

3. Uloga franjevac u očuvanju katoličanstva

Prije dolaska Osmanlija, na području Bosne²⁶ katolici su činili većinsko stanovništvo. Da bi se jasnije shvatila uloga koju su imali franjevci, potrebno je ukratko objasniti stanje katoličke Crkve u Bosni koje je vladalo prije potpadanja pod Osmansko Carstvo.

U 12. stoljeću pojavilo se tzv. „krivovjerje“. Papa je prvo uz pomoć dominikanaca pokušao iskorijeniti tu pojavu, ali kako su oni bili povezani s Ugrima koji u narodu nisu bili dobro prihvaćeni, rad nije urodio plodom. Također, za održavanje njihovog reda bila je nužna crkvena hijerarhija koja tada u Bosni nije ustanovljena. Uz to, dio zasluga koji im se i mogao pripisati, uništili su Tatari. Bosanski biskup do dvadesetih godina 13. stoljeća bio je podređen dubrovačkom nadbiskupu, međutim papa ga je 1247. podredio nadbiskupu u Kaloči, u Ugarskoj. Oko sredine 13. stoljeća sam bosanski biskup prešao je u Đakovo te od tada u Bosni počinje problem koji će eskalirati u narednim stoljećima, sukobima između franjevačkih redovnika i njihovih provincijala naspram svjetovnih svećenika i biskupa.²⁷ Franjevci su svojim koliko-toliko uzornim ponašanjem (zavjet siromaštva, nekonzumiranje alkohola i sl.) kao i brzim učenjem jezika postali sve bliži bosanskom puku. O njihovom

²³ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 34.

²⁴ Franjo ŠANJEK, *Bosansko - humski (hercegovački) krstjani i katarsko - dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975., 129.

²⁵ Osmanske katastarske knjige koje su služile za popisivanje poreznih obveznika. Na temelju njih može se donekle iščitati brojnost članova različitih etničkih i vjerskih zajednica.

²⁶ Kada se govori o području Bosne u 12. stoljeću misli se na područje koje je na jugu ograničeno Ivan-planinom, na zapadu rijekom Sanom, na sjeveru obroncima bosanskih planina (Posavina, Pounje i zapadni dijelovi Bosne pripadali su Hrvatskom kraljevstvu, a današnja Hercegovina nalazila se dijelom u Srpskom, dijelom u Hrvatskom kraljevstvu). Istočnu granicu činila je rijeka Drina Od 13. do 15. stoljeća dolazi do proširenja granica i to sjeverno do rijeke Save i južno na zapadne krajeve i Hum.

²⁷ O ovome više u: Srećko Matko DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783.-1813.)*, Zagreb 1971.

uspjehu svjedoči uvelike smanjen broj *krstjana* u osmanskim defterima 15. i 16. stoljeća, ali i franjevački samostani iz predosmanskog doba i to: 11 franjevačkih samostana u Sjevernoj Bosni,²⁸ 10 franjevačkih samostana Srednje Bosne,²⁹ 14 samostana Zapadne Bosne i 4 samostana Zapadne Hercegovine. Od tih ukupno 39 samostana, krajem 16. stoljeća na cijelom području Bosne nalazi se samo 10 samostana.³⁰ Na samom početku osmanske vladavine i u defterima sa kraja 15. i početka 16. stoljeća pojavljuje se znatno manji broj crkava i samostana od spomenutih 39, a uzroci tome vjerojatno su uništenje velikog broja crkava i samostana ili prenamjena u džamije, kupališta ili slično.³¹ Istraživanje otežava i činjenica da nisu svi franjevački samostani popisivani u poreznim knjigama jer su franjevcima bile osigurane porezne povlastice u prvim godinama osmanske vladavine.³² Te povlastice, ali i slobodu kretanja crkvenim osobama, zaštitu od pokušaja oporezivanja koje su im htjeli nametnuti pravoslavni patrijarsi i metropoliti kao i nesmetano prakticiranje vjere i političko i vjersko pravo koje im je dodijeljeno kao predstavnicima katolika u Bosni, franjevci su dobili još 1462. u Srebrenici, odnosno 1463. u Fojnici. Navedene privilegije zapisane su u obliku *ahdname* čiji je tekst na hrvatskom jeziku prenio Dominik Mandić.³³ Ispravu su bosanski franjevci izborili na vrlo sličan način kao i katolici u području Galata, nakon osmanskog osvajanja Carigrada. Pred osmanske vlasti, sa zamolbom da se katolicima u Bosni osigura zaštita u prakticiranju vjere, izišao je Anđeo Zvizdović. On je nedaleko od fojničkog samostana, u taboru sultana Mehmeda II. Osvajača, dobio zatraženu ispravu koja je u jednom od kasnijih požara izgorila, ali nam je poznata putem prijepisa. Da nije riječ o krivotvorini jasno se može vidjeti u kasnijim osmanskim spisima gdje se spominju prava dana 1463. godine.³⁴ U zamjenu za *ahdnamu*, franjevci su osmanskim vlastima trebali osigurati lojalnost katoličkih podanika. Na temelju ove isprave, franjevci su u kasnijim godinama opravdavali svojevrsnu neposlušnost bosanskim biskupima. Biskupi su od strane osmanskih vlasti doživljavani kao špijuni Mlečana, pape ili pak Austrije, što je često i znao biti slučaj. Koliko god se ovo uvažavanje druge vjeroispovijesti doimalo kao

²⁸ Desanka KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978., 281.-297.

²⁹ Ambrozije BENIKOVIĆ, *Tuzlansko područje negda i sada: S posebnim osvrtom na vjerske prilike*, Županja-Đakovo 1971., 80.-110.

³⁰ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 160.-163.

³¹ Andrej ANDREJEVIĆ, "Pretvaranje crkava u džamije", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, 12, 111, Novi Sad 1976.

³² Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 161.

³³ Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest BiH*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982., 150.-151.

³⁴ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 179.-180.

velikodušan čin samog sultana, on je to učinio, kao i u drugim dijelovima svoga Carstva, prvenstveno kako bi svoje podanike zadržao na teritoriju, dajući im prividnu autonomiju u vjerskim stvarima. Kao jedna od institucija kojom se Osmansko Carstvo htjelo prikazati „liberalnim“ po pitanju prihvaćanja drugih jest i sustav mileta. Kroz taj sustav „nevjernici“³⁵ su dobili neku vrstu autonomije. Takva organizacija koja promovira pokušaj mirne integracije nemuslimanskih naroda bila je također u službi osmanske politike. Vlastima nije odgovarala nasilna asimilacija kojom bi im otvorili mogućnost da se pobune i poremete im planove daljnjeg osvajanja.³⁶ S obzirom na veličinu Carstva, to se pokazalo kao jako dobro osmišljen plan. U srednjovjekovnoj Bosni značajnu ulogu imali su stanovnici rudarskih gradova. Oni su činili katolički srednji stalež koji se uspio održati sve do kraja 17. stoljeća. Osmanlije su im dolaskom na bosanski teritorij priznale povlaštenu položaj ne bi li na taj način spriječili odljev „tehničke stručne snage“. Iz tog srednjeg staleža koji se najčvršće odupro procesu islamizacije potekao je najveći broj bosanskih franjevac u 17. stoljeću.³⁷ Ipak, najznačajnija prevjeravanja događala su se u 16. stoljeću. Već početkom 16. stoljeća započela su paljenja samostana, prestala se poštivati *ahdnama*, a nakon neuspjelih pohoda na Beč 1529. i 1532. godine, lokalni osmanski begovi i spahije bili su dodatno razjareni na katolike te ih ugnjetavali usprkos sultanskim zabranama koji su putem fermana potvrđivali zaštitu katolika. Sredinom dvadesetih godina 16. stoljeća uništeni su samostani u Konjicu, Visokom, Kraljevoj Sutjesci.³⁸ Osim sa navedenim problemima, franjevci su se susretali i sa financijskim opterećenjima. Jedno od tih bila je i *krvarina* - novčana naknada koju su franjevci bili dužni plaćati ukoliko bi se na području pod njihovom jurisdikcijom pronašao leš. Čest je bio slučaj da je već mrtvo tijelo donijeto u blizinu samostana te je na taj način izazvana dužnost plaćanja ove vrste opterećenja. Jedno od najvećih opterećenja bilo je i plaćanje *džulusa* koji je uveden početkom 17. stoljeća, a plaćao se svaki puta kada bi se promijenio sultan ili kasnije vezir. Kako je izmjena vezira u kasnijim stoljećima bila sve češća, to je ova vrsta nameta postajala sve težom, a vrhunac je dosegla u 18. stoljeću. Redovnici su spahijama bili dužni plaćati *tapiju*, prijepis zemljišta u samostansko vlasništvo nakon smrti franjevca na čije je ime glasio posjed. Samostani su uglavnom rađeni od trošnih materijala poput drveta, te je za svaku obnovu bilo potrebno ishoditi dozvolu. Dozvole su se

³⁵ Osmanske vlasti društvo su dijelile na vjernike-muslimane, i nevjernike, čijoj su grupi pripadali pripadnici bilo koje druge vjeroispovijesti koja nije islam.

³⁶ Nebojša ŠAVIJA-VALHA, „Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine“, *Migracijske i etničke teme* 25 (2009), 1-2, 58.-60.

³⁷ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 167.-170.

³⁸ Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982., 198.-199.

dobivale nakon što bi se platila naknada za njih.³⁹ Oko novca, franjevci su se sukobljavali i sa pravoslavnim svećenicima koji su ih pokušavali podrediti sebi te od katoličkog življa iznuditi davanja. Pravoslavni episkopi osmanskim su vlastima pokušavali prikazati pravoslavnu i katoličku crkvu kao jednu te za sebe osigurati pravo vodstva i „zaštite“.⁴⁰ Ta međukonfesionalna borba istočnog i zapadnog kršćanstva, posebice na području Bosne gdje su se te dvije konfesije doticale i prožimale, započela je i prije dolaska Osmanlija koji su tu situaciju znali iskoristiti. Nemogućnost kompromisa i stalni sukobi često su rezultirali rješavanjem sporova pred šerijatskim sudom. Pravoslavni predstavnici pozivali bi se na *berate* kojima su im zajamčena vjerska prava, a franjevci na *ahdnamu* i *fermane* kojima je ona kasnije potvrđivana. Kako je korupcija bila česta pojava i u ono doba, sukobi su donosili znatan priljev novca u osmansku blagajnu, a siromašili kršćane. Katoličkim svećenicima, franjevcima, situacija je bila još i teža s obzirom na to da su oni od svojih vjernika dobivali dobrovoljne priloge i tako ovisili o njihovoj dobroj volji i mogućnostima, dok su pravoslavni vjernici imali obvezna davanja crkvi.⁴¹

Još jedna od zadaća koju su imali franjevci bila je pastorizacija i dušobrižništvo. Kako je već navedeno, franjevci su imali poprilično mali broj samostana i crkava u 16. i 17. stoljeću, a nerijetko su imali problema i s održavanjem euharistijskih slavlja. S obzirom na to da je brojnost katoličkog puka bila još uvijek relativno velika, duhovni su oci misna slavlja održavali na otvorenom i to s improviziranim, pomičnim oltarima. Ne bi li izbjegli probleme sa lokalnim vlastodršcima, često su nosili odjeću koja nije dala naslutiti da su katolički svećenici.⁴²

Uloga franjevacu u očuvanju katoličke vjere u Bosni i Hercegovini od velikog je značaja. Osim navedenog, franjevci su svoj doprinos dali i organizaciji školstva, promicanju kulturnih djelatnosti i brojnih drugih elemenata koji su pripomogli očuvanju hrvatskog identiteta. Dakako, njihovi međusobni sukobi i slične zamjerke koje im se mogu pripisati dokaz su da niti oni nisu nepogriješivi iako ih pojedini autori (poglavito neki franjevci) tako žele prikazati. Usprkos tomu, njihova zasluga za brigu o katolicima u Bosni, bila je, i još je uvijek, neporeciva.

4. Pojačana konverzija na islam

Početna faza osmanske vladavine nije obilježena visokom stopom islamizacije. Intenzivnija prevjeravanja započela su tek u 16. stoljeću (vidi tablicu 1 i tablicu

³⁹ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 187-189.

⁴⁰ Isto, 204.

⁴¹ Ignacije GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti: sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevacu*, Sarajevo 2007.

⁴² Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, Sarajevo 1912.

2). Prvi progon kršćana zbio se oko 1516. godine kada je napisan prvi zakonik, tzv. *kanun-nama*, gdje se odobrava rušenje crkava podignutih poslije osmanskog osvajanja, rušenje križeva te tjelesna i novčana kazna nevjernika.⁴³ Nakon bitke kod Mohača 1526. godine, osvojena su i područja Slavonije, Like, Dalmacije i Srijema. Na tim područjima razlozi prelazaka na islam bili su uglavnom povezani sa manjkom svećenstva, a puno manje sa poreznim olakšicama. O tome je pisao i poslanik pape Pavla V., isusovac Bartol Kašić nakon posjeta Bosni 1612. i 1613. godine te zagrebački biskup Šimun Erdödy u svom pismu negdašnjem hrvatskom banu, Franji Batthyanyu.⁴⁴

Tablica 1⁴⁵

Sandžak Bosna (od Novog Pazara do Sane i od Ivan-planine do Maglaja)

GODINA	KRŠĆANSKIH DOMOVA	BROJ MUSLIMANSKIH DOMOVA	UKUPNO
1468.	37.272(99,10%)	332 (0,90%)	37.605
1485.	30.600 (88,10%)	4.134 (11,90%)	34.734
1489.	26.400 (85,48%)	4.485 (14,52%)	30.885
1520.-35.	19.619 (53,67%)	16.935 (46,33%)	36.554

Tablica 2

Sandžak Hercegovina

GODINA	KRŠĆANSKIH DOMOVA	BROJ MUSLIMANSKIH DOMOVA	UKUPNO
1520.-35.	9.588 (57,53%)	7.077 (42, 47%)	16.665

⁴³ Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982., 199.

⁴⁴ Isto, 200.

⁴⁵ Tablice su preuzete od Franjo MARIĆ, „Hrvati u BiH između 1463. i 1996. godine prema crkvenim dokumentima“, *Katehetski salezijanski centar*, Zagreb 1998., a izradene su prema podacima iz: Ömer Lütfi BARKAN, “Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l’Empire Ottoman.” *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l’Université d’Istanbul* XI (1949–50), 67.–131.

Za širenje teritorija neophodna je bila vojska. Prikupljanje kršćanske djece za osmanske vojničke redove poznato je pod terminom *devširma*.⁴⁶ Na taj način veliki broj kršćanske djece prešao je na islam. Pretpostavka je da je oko 200.000 djece sa područja jugoistočne Europe na taj način islamizirano.⁴⁷ Neki od njih nadopunjavali su janjičarske odrede, neki su ostajali na dvoru kao sultanova osobna posluga, a neki su bili robovi i posluga visokih dužnosnika u Carstvu.⁴⁸ Prilikom uvođenja ovog sustava osmanska vlast razmišljala je prvenstveno o teritorijalnom širenju, zasnivajući cijeli sustav na vojsci, ali nije imala na umu da je na taj način stvorila posve novi sloj koji je s vremenom ojačao i sukobio se sa spahijama te pripomogao rušenju moći Carstva. Bio je to jedini način islamizacije za koji se sa sigurnošću može reći da je bio prisilan. Pomuslimanjena djeca ponekad bi izgubila svijest o svom porijeklu dok se jedan dio njih odlučio i za povratak. Po povratku, pridonijeli bi boljitku mjesta u kojem su živjeli njihovi roditelji i obitelji te su i na taj način privukli rođake na islam.⁴⁹

Osim otežanog položaja kršćana i devširme, u 16. stoljeću procesu islamizacije pridonijela je i urbanizacija. Taj proces također je bio dobro osmišljen plan državne politike. Prvi gradovi podignuti su zbog zaštite od hajduka dok kasnija osnivanja imaju prometno, tehničko, gospodarsko i slično značenje.⁵⁰ Izvori najčešće spominju podjelu na *kasabe*⁵¹ ili šehere⁵² to jest, na velike i male gradove. Nešto niži status imali su *palanke*⁵³ i *varoši*. Prijelaznom tipu naselja pripadao je i *pazar*.⁵⁴ Dio grada koji su naseljavali kršćani nazivao se *varoš*.⁵⁵ U predosmanskoj Bosni, gradovi su se uglavnom gradili na uzvišenjima. Bili su to rudarski gradovi poput Fojnice, Kreševa, Olova, Visokog i Srebrenice. Dolaskom Osmanlija, situacija se promijenila. Nova naselja nastala su na prohodnim, lako dostupnim mjestima koja su bila od prometnog

⁴⁶ Ovaj sustav poznat je još i pod nazivom „danak u krvi“, a označavao je običaj prema kojem su kršćanska djeca uzimana iz obiteljskih domova te odvođena u Istanbul i druge dijelove Osmanskog Carstva kako bi ih odgojili u skladu sa islamskim načelima. Na taj način Osmanlije su širili svoju vojsku jer je sigurnije bilo uvesti u vojnički red nekoga tko je musliman, s obzirom na to da bi kršćanin u ključnim trenucima mogao prijeći na stranu protivnika koji mu je po vjeri bliži. Taj sustav uveden je početkom 15. stoljeća, a ukinut je u prvoj polovici 17. stoljeća.

⁴⁷ Peter F. SUGAR, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Washington 2012., 56.

⁴⁸ Noel MALCOM, *Povijest Bosne*, Zagreb 1995., 46.

⁴⁹ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 64.

⁵⁰ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 37.-39.

⁵¹ Neutvrđeno naselje gradskog tipa. Stanovnici kasaba većinom su bili obrtnici i trgovci. Kasaba je morala imati džamiju i čaršiju.

⁵² Razvijen grad s obveznim vojnim garnizonom i državnom administracijom.

⁵³ Označavao je manju drvenu utvrdu koja se uglavnom nalazila na jednom od važnijih putova.

⁵⁴ Taj tip označavao je neku vrstu trgovišta tj. naselja koja još uvijek nisu imala obilježja grada, ali od sela su se razlikovala po tome što su imala tržnicu.

⁵⁵ Snješka KNEŽEVIĆ, „Baština, mi i svijet 1.lipnja 2013.“ (<http://radio.hrt.hr/clanak/bastina-mi-i-svijet-1lipnja-2013/17822/>), 25. lipnja 2014.

značenja i nalazila su se uz rijeke. Na tim važnim trgovačkim putovima formirale su se čaršije⁵⁶, a oko njih *mahale*⁵⁷. Urbanizacija je započela otprilike u isto vrijeme kada i povećanje broja muslimana, nakon konsolidacije vlasti, u 16. stoljeću. Tek se tada počinju razvijati Banja Luka, Mostar i Sarajevo – najveći gradovi današnje Bosne. Posljedica urbanizacije bila je širenje islama. U gradovima je prvotno bila smještena vojska za mirnodopskih vremena kao i trgovci i obrtnici. Širenje teritorija, pobjeda u ratovima, povećanje priljeva novca i ratnog plijena pomogli su razvoju tih gradova. Građene su džamije, kupališta (hamami), vodovodi. Uz to, građani koji su dolazili u grad gubili bi status *zimije*, ali i poboljšali svoje ekonomsko stanje. Zahvaljujući ovom procesu velik broj kršćana iz obližnjih ruralnih područja doselio je u grad i prigrlio islam.

Iz današnje perspektive čin promjene religije doima se kao nešto značajno, ali valja uzeti u obzir kontekst tadašnjeg vremena. Naime, sam život katolika, pravoslavaca i muslimana nije se značajno razlikovao. Bosanski muslimani u većini slučajeva nisu bili ortodoksni. Jeli su svinjsko meso, pili alkohol, nisu nužno nosili odjeću koja je tipična za njihovu religiju te su na taj način bili bliži svojim kršćanskim susjedima. Kako su ponekad pripadnici različitih vjera ulazili u brak, najlakše ga je bilo sklopiti pred kadijom. Kršćanima je bilo zabranjeno vjenčavati muslimanke ili muslimane, bili bi za to kažnjeni. Iz tog razloga većina osoba koje su ulazile u tzv. „miješane brakove“, prihvaćala bi islam. Nerijetki su bili i prelasci sa katoličanstva na pravoslavlje. Uglavnom su to činili katolici koji su bili udaljeniji od crkava, a živjeli su na području u kojemu se nalazio veliki broj pravoslavnih pripadnika. Krajem 16. stoljeća islam postaje prva religija po brojnosti.

6. Muslimani postaju najbrojnija zajednica na bosansko-hercegovačkom području

Još u 16. stoljeću, točnije 1593. godine nakon bitke kod Siska, završio je Stogodišnji hrvatsko-turski rat. Nakon toga započeo je tzv. „Dugi rat“ koji je 1606. završio mirom potpisanim na ušću rijeke Žitve. Već tada moć Osmanskog Carstva bila je srozana pa je stoga potez cara Rudolfa II. izazvao nezadovoljstvo među onima koji su se što prije željeli osloboditi osmanske vlasti i opasnosti. Slabi sultani, jačanje pokrajinske autonomije, nedovoljna centralizacija i stagnacija u osvajanjima, pridonijele su jačanju moći lokalnih upravitelja, ali i raspadu timarsko-spahijskog sustava. Posljedica toga bilo je čiflučenje.⁵⁸ Tom pojavom, položaj seljaka dodatno je otežan. Kako su spahije izgubile izvor prihoda koji su dobivali osvajanjem, nadoknađivali

⁵⁶ Mjesto u kojemu se nalaze zanatske radionice i trgovine.

⁵⁷ Stambena naselja/četvrti/ulice.

⁵⁸ Proces kojim su spahije dobivali zemlju (timare) u nasljedne posjede. Seljaci su tada padali na položaj kmetova, a pojavio se i tzv. čifluk-sahibija, koji preuzima sve obveze seljaka prema spahiji.

su to novim nametima. Jedan dio seljaka pobjegao je sa zemlje, dok je drugi ostao i zadužio se. S obzirom na to da taj dug seljaci nisu mogli vratiti, izgubili su vlasništvo nad zemljom koju su kasnije ponovo dobivali u zakup. Velik broj utočište je potražio izvan granica Osmanskog Carstva što je pridonijelo smanjenju broja kršćana, napose katolika koji su činili većinski broj u tom sloju.

Brojčani odnos muslimana, katolika i pravoslavaca na početku 17. stoljeća ne može se sa sigurnošću ustvrditi. Postoje ipak suvremenici koji su tada posjetili Bosnu. To su: albanski apostolski vizitator Pietro Massarecchi koji je 1624. posjetio Bosnu, Athanasio Georgiceo⁵⁹ 1626. godine, dok je Ivan Tomko Mrnavić⁶⁰ to učinio 1627. godine. Sva tri suvremenika na prvo mjesto stavljaju muslimane. Prvi navedeni na drugo mjesto stavlja katolike dok posljednja dva navedena, na to mjesto stavljaju pravoslavce. Taj odnos među kršćanima teško se može iščitati iz osmanskih izvora s obzirom na to da su imena pravoslavnih i katoličkih pripadnika gotovo identična u tom periodu.⁶¹

Ipak, najveće demografske promjene u 17. stoljeću na području Bosne i Hercegovine uzrokovane su migracijama koje su izazvane ratovima. Prvi značajniji rat bio je *Kandijski rat*.⁶² Rat je značajan za demografske promjene jer katolici, pa i neki pravoslavci, s područja Bosne i Hercegovine počinju u većem broju prelaziti na područje Mletačke Republike, u Dalmaciju. Mletačka vlast pomogla je tom preseljenju osiguravajući doseljenom stanovništvu zemlju i zaštitu. Zauzvrat, doseljenici su pomogli Mlečanima u spomenutom ratu. Vlasi koji su na početku 17. stoljeća konačno prešli na stranu Habsburgovaca, također su sudjelovali u ovim migracijama.

Još veće posljedice za demografske promjene imao je *Bečki rat*.⁶³ Osmansko Carstvo ostalo je bez teritorija koje je posjedovalo u Slavoniji, Ugarskoj, Dalmaciji, Lici. Kako je u Bosni 1690. godine došlo do velike suše, a 1686. i 1690. godine i do pojave kuge, katolici su iskoristili dugo očekivanu priliku i iselili iz Bosne i Hercegovine. Iseljavali su na teritorij koji je prestao biti dijelom Osmanskog Carstva i postao dijelom Habsburške Monarhije, odnosno, dijelom Mletačke Republike. Osim toga, bojali su se osвете osmanskih vlasti koja je puk, ali i pojedine franjevece i dočekala. Razlog osvećivanju ležao je u činjenici da su bosanski kršćani pomagali

⁵⁹ Hrvatski diplomat, književnik i skladatelj. Rođen 1590., umro 1640.

⁶⁰ Bosanski biskup. Rođen 1579., umro 1637. godine. Vidi više u: Tamara TVRTKOVIĆ, *Između znanosti i bajke - Ivan Tomko Mrnavić*, Zagreb 2008.

⁶¹ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 102.-103.

⁶² Rat između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike oko Krete. Vodio se od 1645. do 1669., a završio je osmanskim osvajanjem Krete i proširenjem mletačkih posjeda u Dalmaciji koje je dogovoreno mirom 1671. godine.

⁶³ Rat koji se vodio između Osmanskog Carstva na jednoj strani i Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i drugih saveznika na suprotnoj strani. Trajao je od 1683. do 1699.

zajedničkoj kršćanskoj vojsci *Svete lige*⁶⁴ u istjerivanju Osmanlija sa prostora Bosne, Hercegovine, Slavonije, Dalmacije i drugih krajeva za koje se rat vodio. Neki franjevački samostani (sutješki, ramski, modrički, srebrnički, gradovrški, olovski...) napušteni su. Pojedine samostane i zgrade rušili su i sami katolici prije nego li su napustili osmanski teritorij kako se Osmanlije ne bi njime okoristili. Najveći broj obitelji iselio je u Slavoniju, ali selilo se i na druga *oslobođena*⁶⁵ područja. Katolici su, ako ne već i ranije, tada sa sigurnošću pali sa drugog na treće mjesto po brojnosti (vidi Tablicu 3). Prvo mjesto zauzimali su muslimani. Njihov broj tada bilježi porast jer veći dio muslimanskog stanovništva sa izgubljenog osmanskog teritorija, prelazi granicu i nastanjuje se na području Bosne i Hercegovine.

Tablica 3

GODINA	BROJ MUSLIMANA	BROJ KATOLIKA	BROJ PRAVOSLAVACA
1528./30.	220.000 (34%)	360.000 (57%)	55.000 (9%)
1624.	900.000 (67%)	300.000 (22%)	150.000 (11%)

Popisi sredinom 18. stoljeća donose podatke o sljedećem udjelu: 73% muslimana, 18% pravoslavaca, 9% katolika u ukupnom broju stanovništva.⁶⁶ Pretpostavka je da je broj muslimana koji je u ovom periodu doselio na područje Bosne i Hercegovine oko 130.000.⁶⁷ Osim smanjenog broja katoličkog življa, smanjio se i broj katoličkih svećenika i to na svega 26 svećenika, trojicu braće i 3 samostana – fojnički, kreševski i sutješki.⁶⁸ Sa povlačenjem kršćanskih snaga, povukli su se i pravoslavci predvođeni pečkim patrijarhom Arsenijem III. Crnojevićem. U ovom periodu značajan broj katoličkih trgovaca napustio je bosanski teritorij te su na njihovo mjesto dospjeli pravoslavni i grkokatolički trgovci (Srbi, Armenci, Grci, Cigani, Cincari...). Oni su u narednom periodu nadoknađivali gubitak ljudstva uzrokovan Bečkim ratom. Time postepeno počinje porast broja pravoslavnih pripadnika na tom području. Od tog perioda bosanski mitropoliti dobivaju stalnu rezidenciju u Sarajevu.⁶⁹

⁶⁴ Savez osnovan 1684. na poticaj pape Inocenta XI. Činili su ga Habsburška Monarhija, Mletačka Republika i Poljsko-Litavska unija. Dvije godine kasnije uključuje se i Rusko Carstvo.

⁶⁵ Taj termin koriste kršćanski historiografi, a odnosi se na povratak/oduzimanje teritorija Slavonije, Dalmacije itd. Habsburškoj Monarhiji/ Osmanskom Carstvu.

⁶⁶ Franjo MARIĆ, *Hrvati u BiH između 1463. i 1996. godine prema crkvenim dokumentima*, Zagreb 1998., 9.-12.

⁶⁷ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 80.-81.

⁶⁸ Vidi u: Ignacije GAVRAN, „*Suputnici bosanske povijesti*“, Sarajevo 1990., str. 65-76.

⁶⁹ Srećko Matko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999., 104.-111.

ZAKLJUČAK

Na kraju rada, potrebno je uokviriti konfesionalnu sliku Bosne. Naime, problemi triju konfesija koji su i danas na tom području aktivni, svoje korijene nemaju u 20. stoljeću već mnogo ranije. Odnosi katolika, pravoslavaca i muslimana nisu samo rezultat ideja „Velike Srbije“ i NDH koje su dodatno otežale kohezivnost, nego rezultat različitosti vjera i njihovih potreba za povezanošću sa Rimom, Rusijom, Turskom. Odnose dodatno pogoršava želja za prednošću i većim udjelom u vlasti, što je onoj drugoj i trećoj strani neprihvatljivo. Osmanlije su po svom dolasku zatekli već napete odnose katolika i pravoslavaca te su ih dodatno rasplamsali potpirujući međusobne sukobe. Povlasticama koje su dali kršćanima, osigurali su ostanak stanovništva koji im je donosio dovoljan priljev novca u blagajnu. Jedna od bitnih odrednica koja je dovela do izmjene konfesionalne slike, svakako su i migracije. Velik broj kršćana migrirao je već u 15. stoljeću, a na opustošena područja dolaze i stanovnici drugih krajeva Osmanskog Carstva. Sustavno naseljavanje vlaških stočara u Vojnu krajinu za posljedicu je imalo iseljavanje katoličkih poljodjelaca. Vlaškim stočarima prilikom širenja teritorija davane su povlastice, ne bi li si vlasti na taj način osigurale dovoljan broj vojne snage, a kada su konsolidirale svoju vlast i proširile teritorij, Osmanlije su im te privilegije dokinuli. Bosna i Hercegovina od 15. stoljeća nije niti katolička, niti pravoslavna, niti muslimanska već i katolička, i pravoslavna, i muslimanska zemlja. U početnoj fazi broj islamiziranog stanovništva nije bio velik. Do znatne islamizacije došlo je tek početkom 16. stoljeća, a islamizaciju su potpomogli *devširma*, urbanizacija, nedostatak crkava i svećenstva, ali i nepovoljniji položaj u društvu koji su kršćani imali naspram muslimana. Sa jačanjem pokrajinskih autonomija unutar Carstva i slabljenjem sultanske moći, ojačala je moć spahija koji su timare pretvorili u nasljedne posjede. Na taj način, tzv. procesom čiftlučenja, položaj seljaka dodatno je otežan pa jedan dio odlazi dok drugi uglavnom pada na rang kmeta. Krajem 16. stoljeća muslimani postaju najbrojnija zajednica i dolazi do brojčane izmjene konfesionalnih odnosa. U toj fazi ne može se zasada sa sigurnošću ustvrditi jesu li katolici ili pravoslavci tada bili na drugome mjestu, ali nakon Bečkog rata na posljednje mjesto po brojnosti došli su katolici. Bila je to posljedica migracija koje su odigrale ključnu ulogu u 17. stoljeću. Uz katolike iseljavali su i pripadnici pravoslavne Crkve, ali je njihov broj nadomješten naseljavanjem trgovaca pravoslavne i grkokatoličke vjeroispovijesti. Ovaj proces konfiguriranja konfesionalne slike Bosne i Hercegovine u kojemu su muslimani uspjeli ostvariti primat u brojnosti, proces u kojemu su katolici usprkos zalaganju i radu bosanskih franjevacu pali na treće mjesto, a pravoslavni se proširili na veliku konfesionalnu zajednicu zahvaljujući dijelom i osmanskoj politici, trajao je dva stoljeća, a održao se sve do 19. stoljeća.

LITERATURA

1. ANDREJEVIĆ, Andrej, "Pretvaranje crkava u džamije", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, 12, 111, Novi Sad: Matica srpska, 1976.
2. ANĐELIĆ, Pavao, PEJČINOVIĆ, Petar, HADŽIAHIĆ, Muhamed, MAKSIMOVIĆ, Vojislav, *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija: Starija književnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1974.
3. BABINGER, Franz, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München: Bruckmann, 1953.
4. BENIKOVIĆ, Ambrozije, *Tuzlansko područje negda i sada: S posebnim osvrtom na vjerske prilike*, Županja-Đakovo, 1971.
5. ČUBRILOVIĆ, Vaso, "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", *Jugoslavenski historijski časopis* (1935), 1-4.
6. ČOŠKOVIĆ, Pejo, *Crkva bosanska u 15. stoljeću*, Sarajevo: Institut za Istoriju, 2005.
7. DŽAJA, Srećko Matko, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: Doba fra Grge Iljića Varešanina (1783.-1813.)*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971.
8. DŽAJA, Srećko Matko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar: Ziral 1999.
9. GAVRAN, Ignacije, *Suputnici bosanske povijesti: sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevac*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 2007.
10. HADŽIAHIĆ, Muhamed, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo: Bosna Press, 1990.
11. JELENIĆ, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, Sarajevo: Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, 1912.
12. JUKIĆ, Ivan Franjo (Slavoljub Bošnjak), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.
13. KNEŽEVIĆ, Snješka, "Baština, mi i svijet 1. lipnja 2013." (<http://radio.hrt.hr/clanak/bastina-mi-i-svijet-1lipnja-2013/17822/>), 25. lipnja 2014.
14. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
15. MALCOM, Noel, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb: Novi liber, 1995.
16. MANDIĆ, Dominik, *Etnička povijest BiH*, Toronto-Zürich-Roma-Chicago: Ziral, 1982.
17. MARIĆ, Franjo, *Hrvati u BiH između 1463. i 1996. godine prema crkvenim dokumentima*, Zagreb: Katehetski salezijanski centar, 1998.
18. RAČKI, Franjo, *Bogumili i patareni*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2003.
19. RYCAUT, Paul, *The present state of the Ottoman Empire*, New York: Arno Press, 1971.
20. SOLOVJEV, Aleksandar, "Engleski izvještaj XVII. vijeka o bosanskim Poturima", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1952, br. 4.
21. SUGAR, Peter F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Washington: University of Washington Press, 2012.
22. ŠABANOVIĆ, Hazim, *Krajište Isa-bega Isakovića, zbirni katastarski popis iz 1455.*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1964.

23. ŠANJEK, Franjo, *Bosansko - humski (hercegovački) krstjani i katarsko - dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975.
24. ŠAVIJA-VALHA, Nebojša, „Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine“, *Migracijske i etničke teme*, 25 (2009), 1-2.
25. TRUHELKA, Ćiro, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo: Zemaljska štamparija Sarajevo, 1915.
26. TVRTKOVIĆ, Tamara: *Između znanosti i bajke - Ivan Tomko Mrnavić*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

MATEA PRANJIC

La formacion confesional en Bosnia durante primeros dos siglos de la regla otomana

Resumen

Bosnia y Herzegovina es un país de tres etnias, tres confesiones. Los autores que pertenecen a las diferentes confesiones pocas veces muestran el proceso de islamización de manera objetiva. La islamización es un proceso que en algún momento fue más intensivo y en otro más suave. Las razones para cambiar de religión eran numerosas. As veces se trataba de mejorar la situación económica, otras veces de la práctica de devširma o de la falta de protección pastoral. A parte de lo mencionado a la islamización influía también la Gran Guerra Turca que llevó a la afluencia de un gran número de musulmanes de los territorios liberados del Imperio Austro-Húngaro y la República de Venecia. Con todo eso, el número de católicos cayó al tercer lugar lo que ya no podían cambiar ni franciscanos que con su capacidad para adaptarse a las nuevas condiciones, consiguieron ahdnama y fueron los principales representantes de los católicos en Bosnia y Herzegovina.

Palabras clave: conquista otomana, iglesia de Bosnia, islamización, urbanización, franciscanos, confesión, cambios demográficos, migraciones

MATEO BUNOZA
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Latinska Amerika u vanjskoj politici SAD-a tijekom prve polovice XX. stoljeća*

U radu autor donosi pregled razvoja odnosa SAD-a prema Latinskoj Americi u prvoj polovici XX stoljeća, s naglaskom na srednjoameričke države koje su najneposrednije bile izložene utjecaju te sile. Prikazuju se mijene politike administracija pojedinih američkih predsjednika prema latinskoameričkim državama, koja se u promatranom periodu kretala od neprikrivenog intervencionizma do pokušaja izgradnje partnerskih međudržavnih odnosa.

Ključne riječi: Sjedinjene Američke Države, Latinska Amerika, vojni intervencionizam, međunarodni odnosi, diplomacija

1. Uvod

Nakon što je u XIX stoljeću SAD ratovima i otkupljivanjem teritorija ostvario dominaciju u Sjevernoj Americi, mogao se okrenuti izgradnji svoje pozicije u međunarodnim odnosima i aktivno se uključiti u nadmetanja velikih sila širom svijeta. Motivi i pristupi na temelju kojih je proklamirana i vođena američka vanjska politika često su, barem riječju, uvjetovani mišljenjem o kulturološkoj nadmoći i opravdavanjem imperijalističkih težnji altruističkim ciljevima i ostvarenjem najboljih svjetskih interesa pa i moralizirajućom retorikom o vlastitoj ulozi u civiliziranju i demokratizaciji pojedinih naroda i država. Primjerice, još u XIX stoljeću neki evangelički vjerski vođe su poticali Amerikance da prošire blagodatni protestantizma i demokracije na ostatak Novog svijeta, pri čemu bi Amerika bila predvodnik imajući, dakako, odmah na umu i povoljne ekonomske implikacije.¹ Ipak, djelovanje SAD-a u svijetu vođeno je prije svega nacionalnim interesima. Na prijelazu XIX u XX stoljeće u SAD-u je formirana svijest o nadmoći u odnosu na druge države i potrebi

* Ovaj rad je tekst baccalureatskoga rada kojega je Mateo Bunoza, studijski smjer povijest, napisao u lipnju 2014. godine. Mentor: prof. dr. sc. Josip Jurčević.

¹ Charles SELLERS, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb: Barbat, 1996., 249.

da se bogatstvo, vojna moć, kulturna raznovrsnost i politička stabilnost iskoriste u pozicioniranju na međunarodnoj političkoj sceni. Istovremeno, trebalo je vanjsko-političkim djelovanjem odbaciti svaku potencijalnu prijetnju koju bi Sjedinjenim Državama nanijela neka zemlja, a ne treba zanemariti ni interese privrednih subjekata za povećanjem izvoza i plasmanom proizvoda po svijetu. Osim toga, Amerikanci su svoju moralnu nadmoć vidjeli u držanju iznad sukoba u kojima sudjeluju drugi, posebice europski narodi, što bi im dalo za pravo da preuzimaju političku inicijativu i diplomatski posreduju u sukobima koji ih se izravno ne tiču, čime bi mogli nametnuti svoja gledišta u međunarodnoj politici.² U ovom radu će se na temelju postojeće domaće i strane literature, imajući u vidu navedeni kontekst formiranja vanjsko-političkog smjera SAD-a, najprije naznačiti interesi kojima su američke administracije bile vođene u kreiranju odnosa prema Latinskoj Americi tijekom prve polovine XX stoljeća kao i kronologija američke aktivnosti u tom dijelu svijeta, a nakon toga će se, radi bolje preglednosti, pružiti kratak prikaz djelovanja SAD-a po pojedinim zemljama Latinske Amerike u promatranom razdoblju.

2. Pravci djelovanja američkih administracija u Latinskoj Americi

2. 1. XIX stoljeće – porast interesa za Latinsku Ameriku

Još od objave Monroeve³ doktrine 1823. godine, nazire se odnos SAD-a prema Latinskoj Americi. Naime, uz to što se prema toj deklaraciji Amerika treba držati po strani u sukobima i nadmetanjima europskih država, istovremeno se isti stav očekuje od Europljana prema zapadnoj hemisferi, čime je SAD je dao do znanja da sebe vidi ključnim čimbenikom u tom dijelu svijeta, s posebnim naglaskom na ostvarivanju dominacije na Karibima, što je razumljivo s obzirom na njihov geografski položaj. U smislu već spomenutog američkog interesa za suzbijanjem svake vanjske prijetnje, najvažniju je ulogu imala Latinska Amerika pa je svaka naznaka stranog tj. suparničkog uplitanja u taj dio svijeta smatrana prijetnjom na koju treba reagirati kako bi ju se otklonilo (što znači da se Latinska Amerika nije doživljavala kao prijetnja sama po sebi jer se u skladu sa negativnim stereotipima o Latinoamerikancima smatralo da su oni nesposobni samostalno voditi vlastite poslove). Takav američki regionalni pristup objašnjava se sintagmom „strateško odbijanje“. O percepciji intenziteta prijetnji ovisila je zainteresiranost i aktivnost SAD-a u Latinskoj Americi. Kada je prepoznata prijetnja za nacionalnu sigurnost, poduzimale su se vojne intervencije ili blaži oblici utjecaja, a kada je ta prijetnja minimizirana ili otklonjena, zemljama se pružala politička i ekonomska pomoć,

² Robert SCHULZINGER, *Američka diplomatija od 1900. godine*, Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011., 32.-34.

³ James Monroe, predsjednik SAD-a od 1817. do 1825.

i vršio se nadzor nad demokratizacijom i provođenjem ljudskih prava, tj. neka vrsta tutorstva kako bi taj dio svijeta bio „civiliziran“ po (sjeverno) američkom modelu.⁴

Početak snažnijeg angažmana SAD-a u Latinskoj Americi označava inicijativa za stvaranje panameričkog pokreta sa svrhom promicanja trgovačkih odnosa, međunarodne stabilnosti i suradnje u zapadnoj hemisferi, pod vodstvom državnog tajnika Jamesa Blainea⁵ (1830.-1893.). Njegove osnovne zamisli odnosile su se na stvaranje uporišta na Karibima i pravo gradnje kanala na Panamskoj prevlaci.⁶ Prva međunarodna konferencija američkih država održana je u Washingtonu 1889. godine kada je pod vodstvom SAD-a stvorena organizacija čije su članice bile sve zemlje zapadne hemisfere.⁷ Naznaku buduće američke uloge u zapadnoj hemisferi daje i činjenica da je 1895. godine Velika Britanija u sporu sa Venezuelom oko granice sa Britanskom Gvajanom morala pristati na arbitarsku ulogu SAD-a.⁸

2. 2. Španjolsko-američki rat

Potkraj XIX stoljeća stvorili su se uvjeti za prvu značajnu demonstraciju američke sile južno od rijeke Rio Grande. Kada je 1895. godine na Kubi zavládala kriza zbog pobuna domaćeg stanovništva protiv španjolske uprave, u američkom su društvu sve glasnjiji bili zahtjevi za intervencijom. Naime, rezultati koje je domaće stanovništvo postizalo gerilskim ratovanjem protiv španjolskih snaga, potaknuli su kubanskog guvernera da pribjegne masovnim deportacijama lokalnog stanovništva u koncentracijske logore. Ubrzo se u američkoj javnosti, posredstvom utjecajnih medija, ali i u skladu s već postojećom predodžbom o Španjolskoj kao tiranskom i eksploatatorskom carstvu zasnovanom na nasilju nad domaćim stanovništvom, razvila simpatija za pobunjenike. Osim toga, nestabilnost u neposrednom susjedstvu SAD-a, uvjetovana nesposobnošću dviju suprotstavljenih strana da ostvare svoje ciljeve, postajala je sve štetnijom za interese američkih ekonomskih krugova. To je

⁴ Lidija KOS-STANIŠIĆ, „Američka vanjska politika prema Latinskoj Americi“, *Međunarodne studije*, 3/2003., br. 1, 121.

⁵ Državni tajnik od 1889 do 1891., u mandatu predsjednika Benjamina Harrisona.

⁶ C. SELLERS, *Povijest SAD-a*, 251.

⁷ Iako su se konferencije održavale, zbog američkog intervencionizma sve do Drugog svjetskog rata nije zaživjela ideja panamerikanizma. Posljednjih desetljeća se u glavnu instituciju interameričkog sustava razvila Organizacija američkih država, osnovana Poveljom iz Bogote 1948. godine, a godinu ranije je Sporazumom u Rio de Janeiru postavljen sustav kolektivne sigurnosti zapadne hemisfere. Lidija KOS-STANIŠIĆ, *Latinska Amerika: povijest i politika*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009., 78.-79.

⁸ O tome detaljnije u: Lars SCHULTZ, *Beneath the United States: a history of U.S. policy toward Latin America*, London: Harvard University Press, 1999., 107.-124.

predsjednika Williama McKinleya⁹ (1843.-1901.) navelo da pribjegne diplomatskom pritisku na Španjolsku kako bi sukob riješila političkim kompromisom. Premda se činilo da će takav pritisak donijeti rezultate, kada je u Havani u veljači 1898. godine pod nerazjašnjenim okolnostima u eksploziji na američkom ratnom brodu USS Maine poginulo 266 članova posade, izgledi za izbjegavanje rata drastično su umanjeni. Iako je kod Španjolaca prevladavalo nastojanje da se rat izbjegne, u SAD-u su ga mnogi vidjeli kao priliku za dobitke. Rat je, zbog nepripremljenosti Španjolaca, trajao svega četiri mjeseca, od travnja do kolovoza, a u povijest je ušao kao „sjajni mali rat“ kako ga je nazvao državni tajnik John Hay (1838.-1905.). Tijekom lipnja, kada su se iskrcale američke trupe, i srpnja 1898. godine zauzet je Guantanamo, a uspjehom u bitki kod grada Santiago de Cuba, te pomorskim napadom, a zatim i iskrcavanjem kopnenih trupa na Portoriko, Amerikanci su natjerali Španjolsku na primirje. Mirovnim sporazumom koji je 10. prosinca 1898. godine potpisan u Parizu, Amerikancima je osigurana kontrola nad Portorikom čiji su stanovnici 1917. godine dobili američko državljanstvo. Na Kubi je uspostavljena američka vojna uprava koja je formalno predala vlast kubanskoj civilnoj vladi 1902. godine.¹⁰ Valja napomenuti da pri utvrđivanju svoje hegemonije na Karibima koja im je pružala mogućnost kontrole planiranog Panamskog kanala Amerikanci nisu nailazili na otvoreno protivljenje Britanaca s obzirom na obostrani interes za korektnim odnosima u razdoblju stvaranja suprotstavljenih saveza koji će nekoliko godina zatim stupiti u Prvi svjetski rat.¹¹

2. 3. Dopuna Monroeve doktrine – politika velike batine Theodora Roosevelta

Nakon završetka španjolsko-američkog rata koji je osim teritorija dobivenih Pariškim mirovnim ugovorom (Kuba, Portoriko, Guam i Filipini), omogućio SAD-u da se ravnopravno nadmeće sa Europljanima za prevlast u svjetskoj politici, u američkom javnom prostoru sve više mjesta zauzima težnja za jasnim određivanjem pravaca vanjske politike. Američkom samopouzdanju na vanjskopolitičkom planu doprinosila je i rastuća ekonomska snaga SAD-a. Theodore Roosevelt¹² (1858.-1919.) koji je u to vrijeme obnašao predsjednički mandat zalagao se za SAD kao veliku silu sa civilizacijskom ulogom koja bi sudjelovala u oblikovanju međunarodne ravnoteže snaga. Venezuelanska kriza koja je trajala 1902.-1903. zbog pomorske blokade koju su toj zemlji zbog dugovanja nametnule Velika Britanija, Njemačka i Italija, svojim je ishodom zabrinula predsjednika

⁹ Predsjednik SAD-a od 1897. do 1901.; republikanac.

¹⁰ L. SCHOULTZ, *Beneath the United States*, 128.-149.

¹¹ R. SCHULZINGER, *Američka diplomatija*, 61.

¹² Predsjednik SAD-a od 1901. do 1909.; republikanac

Roosevelta. Naime, tri europske zemlje postigle su u pregovorima da Venezuela obeća podmiriti svoje dugove. To je Roosevelta navelo da, zbog bojazni od budućih europskih intervencija te vrste u susjedstvu SAD-a, odgovori jačim angažmanom u Latinskoj Americi.¹³ Zato je, objašnjavajući to osiguravanjem i zaštitom nacionalnih interesa SAD-a, u prosincu 1904. godine govorom Kongresu o financijskoj krizi u Dominikanskoj Republici, proglasio američko pravo na intervenciju u zapadnoj hemisferi onda kada u latinskoameričkim zemljama dođe do „kronično pogrešnih poteza“ (što se prije svega odnosi na pojačan europski utjecaj), dopunivši tako Monroeovu doktrinu. Intervenirao je na Haitiju, podržao revoluciju u Panami nakon koje je ona odcijepljena od Kolumbije, čime su stvoreni uvjeti za dovršenje panamskog kanala. Važnu ulogu u pozicioniranju SAD-a tada je dobila mornarica, u skladu sa zamislima admirala Alfreda Thayera Mahana (1840.-1914.) koji je smatrao da je velika flota preduvjet za procvat trgovine i snagu SAD-a na svjetskoj pozornici te da su Karibi u tom smislu strateški ključni. Nadalje, za mandata Theodora Roosevelta nametnut je financijski protektorat Dominikanskoj Republici nakon što su joj zbog neplaćenih dugova zaprijetili inozemni vjerovnici, a 1906. godine američka je vojska okupirala Kubu.¹⁴ Rooseveltov dodatak Monroevoj doktrini predstavljao je sve do kraja 1920.-ih godina legitimaciju za brojne intervencije na Karibima i u Srednjoj Americi, pa se može ustvrditi da je njegova uloga u uzletu američkog imperijalizma nezaobilazna. Ono što je ispočetka bilo predstavljeno kao instrument za obranu latinskoameričkih zemalja od imperijalizma europskih sila, često se pretvaralo u način osiguravanja privilegija američkim kompanijama ili, drugačije rečeno, Rooseveltova je politika postala način da SAD preuzme onu ulogu koju su u Latinskoj Americi do objave Monroeve doktrine suvereno držali europski imperiji.¹⁵

2. 4. Dolarska diplomacija Williama Tafta i humanitarni ideali Woodrowa Wilsona

Nakon Rooseveltove „politike velike batine“, uslijedila je „dolarska diplomacija“ na kojoj se inzistiralo u mandatu Williama Tafta¹⁶ (1857.-1930.), a koja se zasnivala na korištenju inozemnih američkih ulaganja kao političkog oruđa i otkupljivanju dugova srednoameričkih zemalja Europljanima. Važnu ulogu u provođenju te strategije imao je Philander Knox (1853.-1921.), Taftov državni tajnik. Takvim pristupom uspješno se nastavila provoditi Monroeova doktrina sprječavanja širenja europskog utjecaja, a uz

¹³ L. SCHULTZ, *Beneath the United States*, 180

¹⁴ Henry KISSINGER, *Treba li Amerika vanjsku politiku: prema diplomaciji za 21. stoljeće*, Zagreb: Golden marketing, 2003., 199.-202.

¹⁵ Detaljnije o intervencijama u pojedinim latinskoameričkim državama u drugom dijelu rada.

¹⁶ Predsjednik SAD-a od 1909. do 1911.; republikanac.

to se stjecala kontrola nad financijama pojedinih zemalja kao i korist za predstavnike američkog privatnog kapitala koji su dobili priliku za unosne poslove, a istodobno su bili u službi američke politike.

Woodrow Wilson (1856.-1924.), 32. predsjednik SAD-a, nastojao je oblikovati vanjsku politiku koja je zasnovana na humanitarnim idealima, a ne na američkom koristoljublju, pa je primjerice Kolumbiji pružena nadoknada i isprika nakon otvaranja Panamskog kanala, ali su intervencije i dalje bile učestale (Haiti i Dominikanska Republika postali su protektorati).¹⁷ Vojne akcije u mandanima predsjednika Tafta i Wilsona u zemljama Latinske Amerike opravdavane su sprječavanjem anarhije i težnjom da se unaprijed onemoguće „pogrešni potezi“ latinskoameričkih vlada.

Porast utjecaja SAD-a u Latinskoj Americi u drugom desetljeću XX stoljeća vidljiv je u kretanjima trgovinske razmjene sa pojedinim latinskoameričkim zemljama. Američki udio u ekonomskim odnosima sa zemljama Srednje Amerike i Kariba ionako je bio visok, a 1918. godine dosegao je četiri petine njihove trgovinske razmjene. Trgovina sa Brazilom i Argentinom tih je godina također bila u uzletu jer su Sjedinjene Države preuzele ulogu koju su prije rata imale europske zemlje.¹⁸ Uz trgovinu, povećavaju se i američke investicije, posebno u Južnu Ameriku. Po završetku Prvog svjetskog rata Sjedinjene Države su bile posvećene održavanju dominacije u Latinskoj Americi što se ogledalo u investiranju u željeznice, naftu ali i uzgoju banana i proizvodnji šećera (kompanije *United Fruit* i *Standard Fruit*), povećanju izvoza, kontroli Panamskog kanala i vojnim intervencijama. Sve do velike ekonomske krize koja je izbila 1929. godine SAD je uspješno gradio svoju ekonomsku poziciju u Latinskoj Americi.

2. 5. Politika dobrog susjeda

Posljedice financijskog sloma, potreba za redefiniranjem ekonomske politike, ali i izostanak europske konkurencije u zapadnoj hemisferi, potaknuli su oblikovanje nove američke „politike dobrog susjeda“ pod vodstvom predsjednika Franklina Roosevelta. Valja napomenuti da je već i njegov prethodnik Herbert Hoover¹⁹ (1874.-1964.) počeo izbjegavati upotrebu sile, nastojeći održati kontrolu u zapadnoj hemisferi diplomatskim naporima i ekonomskim pritiskom, a za Hooverovog prethodnika Calvina Coolidgea²⁰ (1872.-1933.), godine 1928. nastao je Clarkov memorandum u kojem se kao neutemeljeno odbacuje opravdavanje vojnih intervencija Monroevom doktrinom, odnosno, razdvaja od nje praksu interveniranja

¹⁷ R. SCHULZINGER, *Američka diplomatija*, 140.

¹⁸ Victor BULMER-THOMAS (ur.), *The United States and Latin America: The New Agenda*, Harvard University, 2010., 20.-22.

¹⁹ Predsjednik SAD-a od 1929. do 1933.; republikanac.

²⁰ Predsjednik SAD-a od 1923. do 1929.; republikanac.

koju je ranije uveo Theodore Roosevelt. Charles Evans Hughes (1862.-1948.) koji je služio kao državni tajnik u Coolidgeovoj (i ranije Hardingovoj) administraciji, s ciljem ukidanja protektorata postavio je temelje novoj praksi instaliranja lidera obučениh lokalnih vojnih snaga po latinskoameričkim državama od kojih će mnogi kasnije u njima diktatorski zavladatai.²¹ Novi pristup Franklina Roosevelta²² (1882.-1945.), proklamiran već 1933., u prvoj godini njegova mandata, podrazumijevao je prestanak vojnih intervencija i izravnog miješanja u unutarnje poslove latinsko-američkih država te stvaranje uvjeta za ujednačenu gospodarsku razmjenu i uzajamno razumijevanje, čemu je trebala poslužiti ideja panamerikanizma. U novom vanjskopolićkom smjeru važnu je ulogu imao i državni tajnik Cordell Hull (1871.-1955.). Takva politika oćitovala se 1934. u povlaćenju američkih snaga sa Haitija i iz Nikaragve te ukidanju Plattova Amandmana.²³

2. 6. Drugi svjetski rat

Izbijanje Drugog svjetskog rata nije se izravno odrazilo na Latinsku Ameriku, osim što su zemlje koje su bile pod utjecajem SAD-a formalno proglasile rat Silama Osovine i na amerićki zahtjev protjerale nekoliko tisuća Nijemaca zbog sumnje na suradnju s nacistima. Amerikanci su željeli spriječiti Osovinsku instrumentalizaciju Latinske Amerike za napad na SAD pa su zatražili mogućnost korištenja tamošnjih vojnih baza i sirovina, a Brazilu, koji je jedini od latinskoameričkih država poslao svoje postrojbe u rat (uz Meksiko koji je to učinio potkraj rata), zauzvrat su Lend-Lease aktom²⁴ namijenile financijsku pomoć.²⁵ Razdoblje „politike dobrog susjeda“ završeno je pojavom blokofske podjele svijeta između SAD-a i SSSR-a. Amerikanci su se ponovno morali snažnije angažirati kako bi zašćitili zapadnu hemisferu od sovjetskog utjecaja što je podrazumijevalo aktivno suprotstavljanje socijalistićkim pokretima po latinskoamerićkim državama, kao i podupiranje antikomunistićkih režima bez obzira na stupanj njihove demokratićnosti i legitimiteta. Već je predsjednik Harry Truman (1884.-1972.) počeo vršiti pritisak na pojedine zemlje kako bi prekinuo njihove veze sa SSSR-om i kako bi minimizirao utjecaj komunistićkih stranaka u njima, u čemu je uglavnom uspijevao. Godine 1947. s ciljem

²¹ L. SCHOULTZ, *Beneath the United States*, 258.

²² Predsjednik SAD-a od 1933. do 1945.; demokrat.

²³ Amandmanom amerićkog Kongresa iz 1901. nazvanim po tvorcu, senatoru Orvillu H. Plattu, definirani su uvjeti povlaćenja preostalih amerićkih snaga sa Kube kao i odnosi između SAD-a i Kube. Ostao je na snazi do 1934. godine. L. SCHOULTZ, *Beneath the United States*, 148.-150., 305.

²⁴ Zakon o zajmu i najmu (engl. Lend Lease), program pod kojim je SAD u u Drugom svjetskom ratu potpomagao Ujedinjeno kraljevstvo, SSSR, Kinu, i druge saveznićke tržave. Stupio je na snagu 11. ožujka 1941. godine.

²⁵ Lidija KOS-STANIŠIĆ, „Amerićka vanjska politika prema Latinskoj Americi“, *Međunarodne studije*, 3/2003., br. 1, 128.-129.

postizanja kolektivne sigurnosti usvojen je *Rio pakt*²⁶, a Organizacija američkih država, osnovana sljedeće godine, zasnovana je na načelima demokracije, gospodarske suradnje, socijalne pravde i zaštite ljudskih prava. Na temelju tih sporazuma Sjedinjene su Države vezivale za sebe latinskoameričke obrambene snage i ekonomske resurse utvrđujući tako antikomunističku branu.²⁷

3. Primjeri pojedinih država

3. 1. Panama

Potreba za izgradnjom kanala koji bi istočnu obalu SAD-a povezao sa Pacifikom, dovela je potkraj XIX stoljeća sjevernu kolumbijsku pokrajinu Panamu u središte američke pozornosti.²⁸ Kada je 1901. godine sporazumom Hay-Pauncefote²⁹ između SAD-a i Velike Britanije poništeno ranije dogovoreno načelo koje je trebalo spriječiti izgradnju kanala pod isključivim nadzorom jedne od tih dviju država, otvorena je mogućnost za odlučnije američko djelovanje. Nakon što je Kolumbija 1903. godine (sporazum Hay-Herran) odbila ratificirati ponudu SAD-a o financijskoj naknadi za 99-godišnje pravo uprave nad zonom budućeg kanala, francuski inženjer Philippe Bunau-Varilla koji je bio angažiran na ranijim pokušajima izgradnje kanala, povezao se s lokalnim pokretom za Panamsku nezavisnost i uvjerio američku vladu da prizna i podrži panamske revolucionare. U studenom iste godine, nakon što su vođe lokalnog pokreta za nezavisnost dobile i konkretnu američku potporu u obliku bojnog broda *USS Nashville*, proglašena je panamska nezavisnost od Kolumbije.³⁰ Bunau-Varilla je neposredno nakon tih zbivanja samoinicijativno i bez prethodnog formalnog pristanka panamske vlade potpisao sporazum sa američkim državnim tajnikom Hayem kojim

²⁶ Rio pakt je kolokvijalni naziv Međuameričkog sporazuma o uzajamnoj pomoći, između zemalja Sjeverne i Južne Amerike. Potpisan u Rio de Janeiru, a osnovna postavka je da se napad na jednu zemlju članicu smatra napadom na sve potpisnice toga sporazuma.

²⁷ ISTA, n. dj., 130.

²⁸ Za izgradnju kanala razmatrala se i nikaragvanska ruta, ali je francuska kompanija koja je 80-ih godina XIX stoljeća neuspješno pokušala konstruirati kanal u Panami, ipak uspjela uvjeriti američki Kongres da odobri panamsku rutu kako bi time vratila barem dio izgubljenih ulaganja. R. SCHULZINGER, *Američka diplomatija*, 50.

²⁹ Američki državni tajnik John Hay i britanski veleposlanik u SAD-u Julian Pauncefote potpisali su 18. studenog 1902. sporazum kojim Velika Britanija SAD-u nije samo otvorila put da samostalno gradi kanal i njime upravlja, nego i da poveća utjecaj u čitavoj Srednjoj Americi, što je posljedica opadajućeg britanskog utjecaja u toj regiji, ali i želje da se SAD-u prepusti uloga zemlje koja bi se u tom dijelu svijeta mogla suprotstavljati rastućim Njemačkim ambicijama: L. SCHULTZ, *Beneath the United States*, 161.

³⁰ Kolumbija je nezavisnost Paname priznala tek 1921. godine kada je od SAD-a dobila 25 milijuna dolara odštete i formalnu ispriku, što je ispregovarano za vrijeme Wilsonove administracije: „Thomson-Urrutia Treaty“ (<http://www.u-s-history.com/pages/h1365.html>)

je SAD dobio trajnu upravu nad zonom kanala po istim uvjetima koji su ranije dogovarani s Kolumbijom (10 milijuna dolara jednokratne isplate i 250 tisuća dolara godišnje rente).³¹ Nakon što je osigurano povoljno političko okruženje, Amerikanci su se mogli posvetiti zahtjevnoj izgradnji kanala koju su sami u potpunosti nadzirali. Theodore Roosevelt je rješavanje tog pitanja smatrao jednim od svojih najvažnijih postignuća. Izgradnja kanala koji će idućih sedam desetljeća, do povratka pod panamski suverenitet, ostati možda i najočitije nasljeđe američkog imperijalizma prema Latinskoj Americi, dovršena je 1914. godine.

3. 2. Kuba

Godine 1898., u jeku španjolsko-američkog sukoba unutar kojega je Kuba imala centralni položaj, u Washingtonu je usvojen Tellerov amandman kojim je određeno da SAD ne će anektirati Kubu, nego da će potpomoći kubansku borbu za nezavisnost i potom povući svoje postrojbe. Ipak, i nakon što je Kuba 1902. godine prestala biti američki protektorat i formalno stekla nezavisnost, sukladno Plattovom amandmanu koji je uklopljen u kubansko-američki sporazum i kubanski ustav, Amerikanci su očuvali izuzetno velik utjecaj i zadržali Kubu u ovisnosti, tako da su kubanske vlasti bile ograničene u vođenju vanjske i ekonomske politike, SAD je imao pravo intervenirati radi osiguravanja poželjne kubanske vlasti, a Kuba je imala obavezu iznajmljivati teritorij za vojno-pomorske baze. Uz to, otok Isla de Pinos tada nije naveden kao dio kubanskog teritorija, pa je njegova pripadnost bila dvojbeni sve do 1925. godine kada je američki Senat (nakon 21 godine) ratificirao ugovor kojim je Kubi priznato vlasništvo nad njime. Kubansko-američkim sporazumom iz 1903. godine definirani su uvjeti po kojima je SAD preuzeo zaljev Guantanamo koji Amerikancima i danas služi kao vojno-pomorska baza.³² Po osamostaljenju Kube, SAD se u nekoliko navrata poslužio pravom miješanja u unutrašnje poslove te zemlje zajamčenim Plattovim amandmanom, kako se obrazlagalo, s ciljem utvrđivanja njezine neovisnosti i stabilnosti. Nakon što su 1906. dotadašnjem predsjedniku Tomasu Estradi Palmi suparnici osporili novi mandat, on je zatražio intervenciju Amerikanaca koji su zatim postavili trogodišnju prijelaznu okupacijsku vladu kojoj je na čelu bio guverner Charles Edward Magoon uz potporu oko 6 tisuća vojnika. Pošto je 1909. godine izabran novi predsjednik, Jose Miguel Gomez, predsjednik Roosevelt je ocijenio da se stanje stabiliziralo, tako da su vojne postrojbe povučene, a druga okupacija službeno okončana. I nakon ponovnog uvođenja samouprave, Amerikanci

³¹ Taj sporazum je do 1978. kada se SAD obvezao kontrolu nad kanalom vratiti Panami, opterećivao odnose dviju država jer su Panamci smatrali da ga nitko nije potpisao u njihovo ime.

³² Kubanske vlasti, pogotovo nakon revolucije iz 1959. godine, uporno osporavaju zakonitost američke uprave i korištenja Guantanama i odbijaju primati uplate koje SAD šalje Kubi na temelju sporazuma iz 1903. godine.

su upravljali kubanskom ekonomijom, kontrolirali financije, ubiranje poreza i vanjsku politiku te provodili investicije. Godine 1912. američki su marinci pružili pomoć kubanskim oružanim snagama u gušenju pobune koju je u nekim dijelovima zemlje podiglo afrokubansko stanovništvo nezadovoljno krajnje nepovoljnim uvjetima života i rada, uglavnom u proizvodnji šećera. Do važnije intervencije došlo je još i 1917. zbog ustanka liberala koji je izbio nakon spornog reizbora konzervativca Maria Garcie Menocala. Kaotično stanje koje je već ugušeni ustanak za sobom ostavio, rastuće antiameričko raspoloženje, napadi na američko vlasništvo, interes za očuvanje ekonomskih interesa (zaštita usjeva šećerne trske) te bojazan od eventualnog pristizanja njemačke pomoći ustanicima (kubanska je vlada te godine objavila rat Njemačkoj, povedena primjerom SAD-a) motivirali su američku administraciju da poduzme intervenciju unatoč negodovanju kubanske vlade. Nekoliko tisuća američkih marinaca bilo je ondje stacionirano, prije svega kako bi se osiguralo da se nestabilni uvjeti ne odraze negativno na proizvodnju šećera. Valja napomenuti kako je u to vrijeme SAD nadzirao gotovo dvije trećine kubanske šećerne industrije, a uvezio je gotovo sav kubanski šećer. Kada je 1929. i na Kubi izbila društvena i ekonomska kriza, autoritarni predsjednik Gerardo Machado bio je prisiljen, djelomično i zbog pritiska SAD-a, pobjeći iz zemlje. Novi predsjednik, Ramon Grau poništio je, među Kubancima omraženi Plattov amandman, čime je prestalo postojati formalno uporište za američki intervencionizam na Kubu, a svojim potezima je počeo ugrožavati i ekonomske interese Amerikanaca, pa je američki veleposlanik na Kubi izrazio podršku – čime je odstupio od politike neinterveniranja - pukovniku Fulgenciu Batisti koji je uz pomoć kubanske vojske početkom 1934. izvršio državni udar i od tada postavljao sebi lojalne predsjednike.³³ Tada je, sukladno novoj Wilsonovoj „politici dobrog susjeda“ načinjen novi kubansko-američki sporazum kojim je Plattov amandman derogiran, pa je tako uklonjena većina zakonskih osnova koje su prethodna tri desetljeća SAD-u omogućavale da na Kubi ostvaruje gotovo neograničen utjecaj, ali je istim sporazumom potvrđena američka uprava u Guantanamu. Pošto je sam nakon jednog mandata 1944. poražen na izborima, Batista je otišao u SAD gdje je ostao do 1952. kada je, umjesto da se natječe na već raspisanim izborima, proveo državni udar i uzurpirao vlast. Sve do revolucije provedene 1959. SAD je podržavao Batistin režim i vodio s Kubom ekonomsku suradnju, posebno u oblasti proizvodnje i plasmana kubanskog šećera na američko tržište po povoljnijim uvjetima, a zauzvrat je zadržao pravo na mornaričku bazu Guantanamo. To predrevolucionarno razdoblje kubanske povijesti bilo je obilježeno potpunom američkom dominacijom u kubanskoj ekonomiji, što je korumpirani Batistin režim bespogovorno prihvatao.

³³ Lidija KOS-STANIŠIĆ, „Američka vanjska politika prema Latinskoj Americi“, *Međunarodne studije*, 3/2003., br. 1, 127.

3. 3. Nikaragva

U Nikaragvi su Amerikanci od 1909. pomagali lokalnim pobunjenicima da zbace vladu Josea Zelaye koja je uz europsku pomoć financirala nacionalni dug nastao u ratovima sa susjednim zemljama, zbog čega su Europljani imali i kontrolu nad nikaragvanskim carinskim prihodima. Takvi aranžmani nisu odgovarali američkim zemljoposjednicima i vlasnicima rudnika u toj zemlji, pa je uskoro otvorena podrška američke vlade pobunjenicima predsjednika Zelayu nagnala na ostavku. SAD je s novim predsjednikom postigao dogovor o američkom refinanciranju nikaragvanskog duga te stavljanju carinskih prihoda pod kontrolu SAD-a čime je ta zemlja postala neformalni američki protektorat.³⁴ Američka dominacija je 1912. dovela do izbijanja pobune nacionalista, na što je predsjednik Taft poslao vojne snage koje su ugušile pobunu. Iduće godine SAD je u Nikaragvi isposlovao pomorske baze i pravo izgradnje kanala i upravljanja njime u zamjenu za financijsku pomoć. Godine 1925. povučeni su marinci, ali su se vratili već iduće godine nakon što je u Nikaragvi izbio građanski rat između konzervativnih pristaša proameričkog predsjednika i liberala s kojima je surađivao revolucionar Sandino. Budući da je u američkoj javnosti bilo sve izraženije nezadovoljstvo sudjelovanjem u tom sukobu, administracija se angažirala na postizanju mira između suprotstavljenih strana što je 1927. postignuto. Vojna okupacija je potrajala do 1933. kada je nadzor nad zemljom preuzela domaća civilna garda koju su dotad obučavali američki marinci, a kojoj su na čelo postavili Anastasia Somoza Garcíu. On je dao ubiti Sandina koji je prethodnih godina vodio gerilsku borbu protiv američkih postrojbi. Ubrzo je uspio prigrabiti vlast u zemlji koju je njegova obitelj držala u rukama idućih četrdesetak godina. Usprkos diktatorskoj i korumpiranoj vladavini, Sjedinjene Države su taj režim podržavale zbog antikomunističkog opredjeljenja njegovih nositelja.

3. 4. Honduras

I u ostalim srednjoameričkim zemljama SAD je po sličnom obrascu pokušao provoditi „dolarsku diplomaciju“. Upravo je po mjeri Hondurasa, zemlje čijom su najprofitabilnijom djelatnošću – uzgojem banana, dominirale američke kompanije čije su interese ondje u nekoliko navrata štatile američke trupe, još početkom prošlog stoljeća skrojen naziv „banana republika“. Kada je 1907. godine nikaragvanski predsjednik podržao hondurašku opoziciju čije je uporište bilo u njegovoj zemlji, da sruši predsjednika Manuela Bonillu, Sjedinjene Države su odlučile intervenirati. Opravdanje za to pronalazile su u stabilizaciji regije u kojoj se gradi Panamski kanal, zaštititi uzgoja banana koji su već tada kontrolirali (nekoliko

³⁴ Senat je odbacio ugovor Knox-Castrilio kojim je definiran odnos dviju zemalja, ali su ga američki bankari uz podršku vlade ipak provodili. R. SCHULZINGER, *Američka diplomatija*, 71.

američkih kompanija držalo je koncesije nad velikim, najplodnijim površinama za uzgoj banana, kao i nad željeznicama po kojima su ih prevozili) te opasnosti da nikaragvanski predsjednik ostvari prevelik utjecaj u Srednjoj Americi. Kriza je razriješena kompromisnim izborom nove vlade, a da bi se izbjegli budući sukobi, na prijedlog Meksika i SAD-a održana je mirovna konferencija pet srednoameričkih zemalja.³⁵ Ipak, honduraška vlada nije bila stabilna, a dodatno je oslabljena sporazumom koji je 1911. godine zbog brzorastućih dugova prema europskim zemljama morala sklopiti s Amerikancima, po kojemu bi SAD refinancirao honduraški dug u zamjenu za carinski nadzor. Taj su sporazum odbacili i američki Senat i Kongres Hondurasa. Iste se godine proširio ustanak protiv predsjednika Davile koji je predvodio bivši predsjednik Bonilla. Nakon primirja koje je postignuto posredovanjem SAD-a, održani su izbori. I kasnijih godina SAD je u Hondurasu bio angažiraniji uglavnom onda kada je postojala opasnost od razvoja regionalnog sukoba, kao kada su 1919. godine Gvatemala i Salvador podržale generala Gutierrezu da organizira opoziciju protiv dotadašnjeg predsjednika Bertranda jer potonji nije htio raspisati izbore. Amerikanci su Bertrandu tada pripremili vojnom intervencijom, postavili privremenog predsjednika, dodijelili mu financijske i sigurnosne savjetnike, te organizirali izbore koje je dobio general Gutierrez. Godine 1923. predsjednici Hondurasa, Nikaragve i Salvadora u Washingtonu su se morali obvezati da ne će podržavati ustanike u susjednim zemljama i da revolucionarnim vladama ne će priznavati legitimitet, a naknadno je ograničena i brojnost oružanih snaga tih država. Već 1924. godine SAD se ponovno umiješao kako bi zaštitio svoje ekonomske interese, jer se sukobljene strane nisu mogle dogovoriti oko mirne tranzicije vlasti. Kriza je dovršena izborom Miguela Barahona za predsjednika. U narednom periodu vladala je, za honduraške standarde, prilična stabilnost, što je omogućilo rast kompanija za uzgoj banana (najveća je bila United Fruit) pa je ta zemlja zapremala trećinu svjetske proizvodnje banana, koje su u njezinom izvozu činile 80% udjela. Ovisnost o toj monokulturi učinila je 1930.-ih godina, za vrijeme ekonomske krize, hondurašku ekonomiju vrlo ranjivom, a gubitak mnogih radnih mjesta pogodio je brojnim socijalnim nemirima.³⁶

3. 5. Dominikanska Republika

Kaotično stanje u kojem se Dominikanska Republika nalazila od 1902. godine zbog teške financijske situacije i dugovanja europskim zemljama, dovelo je do slabljenja vlasti i opće nestabilnosti u toj zemlji. To je predsjednik Roosevelt iskoristio kao priliku da iskuša svoju novu politiku prema američkim južnim susjedima. Godine 1905. osigurao je, kako bi prevenirao izravno uplitanje europskih vjerovnika, da

³⁵ L. SCHULTZ, *Beneath the United States*, 233.-235.

³⁶ „The Threat of Renewed Instability“, 1919-24 (<http://countrystudies.us/honduras/>)

SAD dobije upravu nad dominikanskim carinskim prihodima i od toga jedan dio koristi za otplaćivanje dugova te zemlje. Godine 1907. SAD je preuzeo sva potraživanja i tako postao jedini strani kreditor Dominikanske Republike. Takav je aranžman trajao narednih nekoliko desetljeća i osigurao je Amerikancima velik utjecaj koji je dodatno bio ojačan američkim vojnim brodovima koji su u to vrijeme boravili na dominikanskim obalama.

Godine 1912. Sjedinjene su Države intervenirale u Dominikanskoj Republici nakon što je izbila revolucija kojom su ugroženi postojeći međudržavni sporazumi. Nakon što je tamošnjeg predsjednika svrgnuo njegov ministar obrane Desiderio Arias, Amerikanci su intervenirali, a vojnu upravu je preuzeo kontraadmiral Harry Knapp. Nekoliko pobuna koje su uslijedile do 1916. godine, kao i strah od potencijalne njemačke intervencije u Dominikanskoj Republici navele su predsjednika Wilsona da proglasi vojnu okupaciju te zemlje koja je potrajala narednih šest godina. Gerilski pokret za nezavisnost imao je snažnu potporu u pojedinim dijelovima zemlje i uspješno se borio do 1921. kada je njegovu glavninu nadvladala američka vojna sila. Iste su godine započeli pregovori o povlačenju američkih snaga pod uvjetima kao što su zadržavanje nametnutih institucionalnih reformi, isplata troškova, provođenje izbora pod američkim nadzorom, zadržavanje određenog broja američkih časnika i sl. Iako su takvi zahtjevi među stanovništvom bili negativno dočekan, daljnjim je pregovorima dogovoreno imenovanje privremenog predsjednika, a na izborima 1924. godine za predsjednika je izabran Amerikancima skloni Horacio Vasquez. Godine 1930. na vlast je došao general Rafael Trujillo koji je tijekom vojne okupacije bio jedan od američkih pouzdanika. Premda je diktatura koju je zaveo bila češće okrutna negoli bizarna, ipak je uspijevaao u nastojanju da održi dobre odnose sa SAD-om pa je tako 1940. godine sporazumom s državnim tajnikom Cordellom Hullom postigao da u Dominikanskoj Republici prestane američka carinska i financijska uprava, a tijekom hladnog rata deklarirao se kao odlučni antikomunist i tako nastojao zadržati dobre odnose sa SAD-om.³⁷

3. 6. Haiti

I na vrlo nestabilnom susjednom Haitiju SAD je bio odlučan štititi svoje interese, prije svega one ekonomske. Već u godinama prije izbijanja Prvog svjetskog rata, na Haitiju je postojala malobrojna, ali vrlo utjecajna njemačka zajednica. Kako se rat približavao, u američkim se političkim i vojnim krugovima javljala sve veća zabrinutost zbog mogućnosti da se utjecaj Njemačkog Carstva na strateški važnim Karibima pretvori u ozbiljnu prijetnju za američke ekonomske interese, ali i sigurnost. Isprva je Državno tajništvo SAD-a na rastući njemački utjecaj odgovaralo poticanjem ekonomske aktivnosti američkih konzorcija. Kada je novi

³⁷ L. SCHULTZ, *Beneath the United States*, 183.-190., 255.-260.

haićanski predsjednik Vilbrun Guillaume Sam, koji je djelovao u skladu s američkim željama, u srpnju 1915. godine bio suočen sa antiameričkim prosvjednicima protiv svog režima, žestoko je odgovorio i načinio masakr te time izazvao još veće nezadovoljstvo naroda koji ga je naposljetku linčovao. To je navelo predsjednika SAD-a Woodrowa Wilsona da pošalje 330 američkih marinaca da zaštite američke interese, ali i da se na taj način pokuša izvršiti pritisak na tamošnje vlasti da u Ustavu izmijene odredbu po kojoj stranci na Haitiju ne mogu posjedovati zemlju. S obzirom na nakupljene visoke zajmove Haitiju, Amerikanci nisu htjeli dopustiti da na vlast dođe netko tko bi ugrozio povrat tih zajmova i spriječio američka ulaganja u tu zemlju. Jedan od prvih poteza bilo je preuzimanje financijske kontrole i izdvajanja čak 40% haićanskih prihoda za umanjivanje vanjskog duga.³⁸ Te je godine američka vlada preuzela desetogodišnje pravo sigurnosnog i ekonomskog nadzora na Haitiju, te blokiranja odluka lokalnih vlasti. U idućih devetnaest godina okupacije američke snage su poduzele opsežne javne radove, ali su istovremeno provodile i rasnu segregaciju nad crnačkim stanovništvom. Godine 1917. usvojen je novi Ustav Haitija, nastao iz pera tadašnjeg pomoćnika američkog tajnika za mornaricu, Franklina Roosevelta. Otpočetak su Amerikanci bili suočeni s otporom velikog dijela domaćeg stanovništva kojemu su u prvoj fazi pomoć pružali njemačka vlada i tamošnji Nijemci.³⁹ Pobunjeno domaće stanovništvo bilo je izloženo brutalnoj represiji marinaca i lokalnih pouzdanika SAD-a. I stanovništvo te zemlje bilo je suočeno s teškim posljedicama gospodarske depresije od 1929. godine, što je dodatno povećalo nezadovoljstvo uvjetima života. Do povlačenja okupacijskih snaga konačno je došlo u kolovozu 1934. godine, što je bilo u skladu sa novoproklamiranom „politikom dobrog susjeda“, tadašnjeg američkog predsjednika Franklina Roosevelta. Ipak, utjecaj SAD-a u financijskim poslovima ostao je velik i u idućem razdoblju. Nakon što su se Amerikanci povukli i prepustili upravu lokalnom stanovništvu, ni Haiti nije ostao pošteđen vladavine okrutnog diktatora. Ondje je to, doduše tek 1957. godine, postao François Duvalier.⁴⁰

3. 5. Meksiko

Američka je administracija bila posebno angažirana u Meksiku u razdoblju od 1910. do 1917. godine. Već u prethodnom razdoblju SAD je, zajedno s Velikom Britanijom, ostvario ekonomsku dominaciju u toj zemlji kontrolirajući većinu rudnika, željeznica i raspoloživog zemljišta. Nakon izbivanja revolucije protiv korumpirane vlade Porfiria Diaza, revolucionari su za predsjednika postavili Francesca Maderu.

³⁸ L. SCHOULTZ, *Beneath the United States*, 230.-233.

³⁹ Poslije rata, poražena Njemačka izgubila je na Haitiju svaki utjecaj, a tijekom američke okupacije lokalna njemačka zajednica je značajno smanjena i izolirana.

⁴⁰ R. SCHULZINGER, *Američka diplomatija*, 125.-127.

Uz ostalo, i bojazan stranih kompanija da bi nova konstitucionalistička vlast mogla ugroziti njihove ekonomske interese, dovela je uskoro do vojnog udara na čijem čelu je stajao general Huerta. Tek izabrani predsjednik Woodrow Wilson odbio je, suprotno dotadašnjoj američkoj praksi, priznati novi meksički režim zamjerajući mu nedemokratski i nasilan dolazak na vlast i ponudio je posredovanje među suprotstavljenim stranama, pa čak i da SAD organizira provođenje izbora u Meksiku. Wilson sada nudi suradnju konstitucionalističkom vođi Venustianu Carranzi protiv Huerte i time u prvi plan stavlja cilj da se u Meksiku uspostavi tradicija demokratske vladavine, a ne isključivo zaštitu ekonomskih interesa. Uskoro je počelo doturanje naoružanja opoziciji, a u travnju 1914. godine Wilson je pronašao izgovor za oružanu intervenciju koja je izazvala osude kako međunarodne, tako i domaće javnosti, ali i Carranze koji je iskoristio nastalu situaciju i zauzeo glavni grad Meksika. On se službenom Washingtonu pokazao nepodobnim jer nije prihvatio američko vodstvo, pa je SAD počeo podržavati savez odmetnutog generala Francisca „Pancha“ Ville i vođe seljaka Emiliana Zapate. Međutim, zbog kompliciranja stanja u Meksiku, ali i mogućnosti sukoba s Njemačkom, 1915. godine SAD je otkazao podršku Panchu Villi i priznao Carranzinu vladu. Iduće razdoblje obilježeno je neuspješnim američkim kaznenim ekspedicijama protiv Pancha Ville koji je poduzimao osvetničke pohode na američkoj granici, kao i pregovorima s meksičkim predsjednikom u kojima su Amerikanci pokušavali što bolje zaštititi svoje interese u Meksiku. Uplitanje SAD-a u Prvi svjetski rat omogućilo je Carranzi tijekom 1917. godine da se odupre američkim prohtjevima i stabilizira svoju vlast u zemlji.⁴¹ Amerikanci su tražili način da u novim okolnostima, kada je meksički Ustav propisao da sva prirodna bogatstva pripadaju narodu Meksika, zaštite svoju imovinu u toj zemlji. Konačno je 1923. sporazumima *Bucareli* predsjednik Alvaro Obregon dogovorio sa SAD-om da će Meksiko u zamjenu za formalno priznanje potvrditi pravo vlasništva američkim naftnim kompanijama na posjedima koje su stekle prije donošenja Ustava, čime su Amerikanci zadržali pravo na više od polovine podzemne nafte u Meksiku. Međutim, već 1925. novi predsjednik Plutarco Calles odriče američkim kompanijama pravo vlasništva i umjesto toga im daje zakup na pedeset godina. Ipak, američki veleposlanik u Meksiku Dwight Morrow uspio je postići kompromis kojim Amerikanci zadržavaju zemlju stečenu prije 1917. ali zakupljuju posjede stečene nakon toga. Taj dogovor je funkcionirao do 1938. kada je predsjednik Lazaro Cardenas ekspropirao imovinu svih stranih naftnih kompanija. Iako je bilo zahtjeva za vojnom intervencijom, predsjednik Franklin Roosevelt smatrao je da su SAD-u potrebni dobri odnosi s Meksikom u nadolazećoj prijetnji Njemačke, pa je prihvaćeno načelo da Meksiko posjeduje pravo na podzemna rudna bogatstva, uz obvezu tamošnje vlade da američkim kompanijama kompenzira oduzetu imovinu.⁴²

⁴¹ *Isto*, 75.-83.

⁴² *Isto*, 127.-128., 142.

3. 6. Gvatemala

Nakon razmjerno dugog razdoblja koje je još od Hooverove, pa zatim i administracije Franklina Roosevelta bilo obilježeno politikom neinterveniranja, predsjednik Eisenhower se 1954. odlučio na tajnu operaciju kojom bi svrgnuo vladu Gvatemale. Naime, nakon što je 1951. predsjednik te srednjoameričke zemlje postao Jacobo Arbenz Guzman koji je počeo provoditi poljoprivrednu reformu kojom je izvlašćivao nekorištenu zemlju i dijelio je najsiromašnijim seljacima, bili su pogođeni interesi *United Fruit Company*. Još opasnija bila je mogućnost da se u Gvatemali stvara komunističko uređenje i da ta zemlja postane sovjetsko uporište u zapadnoj hemisferi. To je predsjednika Eisenhowera navelo da odobri plan CIA-e za svrgavanje Arbenzove vlade. Suočen sa prijetnjom postrojbi koje je pod vodstvom Carlosa Armasa ustrojila i uvježbala CIA, kao i sa gubitkom podrške među svojim generalima, Arbanes je napustio zemlju. Time je bez borbe provedena tajna operacija, a kompaniji *United Fruit* vraćeno je zemljište. Intervencija u Gvatemali prvi je primjer američkog angažmana u nekoj latinskoameričkoj zemlji s ciljem odvratanja komunističke prijetnje, od mnogih koji su uslijedili u nastavku druge polovine prošlog stoljeća.⁴³

ZAKLJUČAK

Između kraja XIX stoljeća kada je američki *Manifest destiny* dostigao svoj maksimum, i dvaju svjetskih ratova i poraća koji su SAD-u osigurali svjetsku dominaciju koja je od kraja prošlog stoljeća raspadom SSSR-a izgubila bilo kakvu konkurenciju, stajao je u prvoj polovini XX stoljeća odnos Amerikanaca prema Latinskoj Americi. Upravo je ondje, u „dvorištu SAD-a“ trebalo neutralizirati bilo kakvu izravnu vanjsku prijetnju, ali i stvoriti svojevrсни poligon na kojem bi se uvježbala i pripremila predstojeća globalna dominacija. Cilj koji je postavljen i dosljedno provođen u republikanskim mandatima predsjednika Theodora Roosevelta i njegova odabranika Tafta, nije mogao biti prekinut u vrijeme mirotvorca koji je bio suočen s ratnim izazovima – Wilsona, već je on američkom imperijalizmu dao osobni pečat iskreno promičući njegovu humanitarnu stranu. Iako je Herbert Hoover vojni intervencionizam nastojao zamijeniti blažim metodama prijetnji, nepriznavanja vlada i ekonomskim sankcijama nepoćudnim državama, tek je 1934. došlo do značajnog zaokreta pod vodstvom Franklina Roosevelta. Tada je procijenjeno da pristup koji je dotad rezultirao tridesetčetirima vojnim intervencijama u devet država regije odnosi više energije nego što donosi koristi. Odustajanje od intervencionizma iziskivalo je i redukciju ciljeva i ambicija vezanih uz Latinsku Ameriku. Među načelima od kojih se najlakše moglo odustati bilo je ono o nužnosti postojanja demokratske naravi latinskoameričkih vlada koju se često, ako je trebalo,

⁴³ L. SCHOULTZ, *Beneath the United States*, 340.-344.

utjerivalo i oružjem. Amerikancima je odbacivanjem želja za demokratizacijom postalo prihvatljivo surađivati s režimima bez narodnog legitimiteta, dapače u obzir su dolazili i oni diktatorski ako bi se s njima pronašao zajednički interes. Često su upravo latinskoamerički diktatori bili američki nusprodukt (Trujillo, Batista, Somoza...). Nakon što je u Drugom svjetskom ratu nastupio vrhunac utjecaja SAD-a u Latinskoj Americi koja je tada predstavljala njegovo najvažnije tržište i glavnog opskrbljivača, Amerikancima je zapadna hemisfera postala premala. U poraću je pozornost usmjerena konsolidaciji Europe i Japana, te posebno prema novom konkurentu i ideološkom protivniku – SSSR-u, pa se u nastavku stoljeća Latinskoj Americi pristupalo uglavnom ovisno o percepciji komunističke prijetnje koja odande dolazi. Nije teško u svemu navedenom prepoznati američki surovi pragmatizam koji se često odražavao u impulzivnoj i nedosljednoj vanjskoj politici. To su obilježja američke diplomacije koja je, poput crvene niti, moguće pratiti do današnjih dana.

LITERATURA

1. Bulmer-Thomas, Victor (ur.), *The United States and Latin America: The New Agenda*, Harvard University, 2010.
2. Kissinger, Henry A. *Treba li Amerika vanjsku politiku: prema diplomaciji za 21. stoljeće*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
3. Kos-Stanišić, Lidija. „Američka vanjska politika prema Latinskoj Americi“. *Međunarodne studije*, 3/2003., br. 1, 120.-142.
4. Kos-Stanišić, Lidija. *Latinska Amerika: povijest i politika*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009.
5. Schoultz, Lars. *Beneath the United States: a history of U.S. policy toward Latin America*, London: Harvard University Press, 1999.
6. Schulzinger, Robert. *Američka diplomatija od 1900. godine*, Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.
7. Sellers, Charles. *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb: Barbat, 1996.

MATEO BUNOZA

USA policy towards Latin America in the first half of the 20th century

Summary

By the end of the 19th century, the USA had rounded its territory and the Americans had begun to pursue a more active foreign policy. They saw Latin America as having strategic significance to their own safety and economic progress. Following the victory in the Spanish-American War, the USA achieved its first relevant success by establishing governance over certain territories in the Caribbean. President Theodore Roosevelt carried out “the big stick policy” to pursue American interests, which often lead to interventions in many Latin American countries. His successor, President Taft, carried out the policy of “dollar diplomacy” by buying off the debts of Latin American countries to European countries, and at times he protected economic interests with weapons. Although Woodrow Wilson advocated moral goals in politics, his term was also marked by military interventions. In the 1920s, American presidents began trying to avoid excessive use of military force, but it was Franklin Roosevelt who initiated a new stance toward Latin America. He carried out “the good neighbor policy”, which meant creating partnerships with Latin American countries and not getting involved in their home affairs. Following World War II, the USA invested effort into preventing the rise of communism and the influence of the USSR in Latin America.

Keywords: USA, Latin America, military interventionism, international relations, diplomacy

Boljševici i nacionalno pitanje

Rad ima za cilj prikazati i objasniti politiku boljševika prema nacionalnom pitanju u početnom razdoblju njihove vlasti. Nastojeći problematiku smjestiti u širi povijesni kontekst, autor prikazuje položaj Rusa i manjinskih naroda u predrevolucionarnom Ruskom Carstvu, razvoj Lenjinovih i Staljinovih stavova o nacionalnom pitanju prije dolaska na vlast u studenom 1917., oblikovanje politike prema nacionalnostima u prvim godinama nakon preuzimanja vlasti te poseban odnos između boljševizma i ruskog nacionalizma.

Ključne riječi: Boljševici, nacionalno pitanje, Lenjin, Staljin, Sovjetski savez, ruski nacionalizam

1. Uvod

Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika bio je tijekom svojeg postojanja (1922.-1991.) prostorno najveća država na svijetu, a kroz drugu polovicu 20. stoljeća bio je glavni konkurent Sjedinjenim Američkim Državama u borbi za svjetsku dominaciju. Njegov raspad početkom 1990-ih imao je za ishod destabilizaciju i promjenu političkih poredaka u velikom broju država euroazijske kopnene mase.

Jednim od bitnih čimbenika koji su doveli do raspada Sovjetskog Saveza smatra se nacionalna politika boljševičkih vlasti. Odnos boljševika prema problematici nacionalnosti u bivšem Ruskom Carstvu i nacionalni *inženjering* koji su provodili po svojem dolasku na vlast utječu na političke procese u post-sovjetskim republikama i danas, četvrt stoljeća nakon raspada SSSR-a, za što dobar primjer predstavljaju i trenutni događaji u Ukrajini. Zbog tih razloga, odnos boljševika prema nacionalnom pitanju nameće se kao važna tema.

U pokušaju da prikazem boljševičko stajalište i politike glede toga, poslužit ću se Lenjinovim i Staljinovim tekstovima kao primarnim izvorima, kako bi se jasno vidjeli tadašnji stavovi boljševičkog vodstva i ideološki argumenti kojima su ih opravdavali. Također, koristit ću odgovarajuću stranu i domaću historiografsku literaturu koja se u cijelosti ili djelomično dotiče navedene problematike.

2. Rusko Carstvo i njegovi narodi

Rusko Carstvo¹ do Prvog svjetskog rata i ruskih revolucija bilo je zemlja s najvećim udjelom nacionalnih manjina u stanovništvu i s velikim nacionalnim problemima. Na području Carstva živjelo je 115 različitih narodnosti, uključujući 35 narodnosti s manje od 10.000 pripadnika. Nacionalne razlike i međusobne suprotstavljenosti bile su odraz i najsloženijih društvenih suprotnosti.² U očima vlasti, stanovnici Carstva dijele se na *prirodne* odnosno pripadnike ruskog naroda te na *strance* (rus. инородцы), podrazumijevajući da politička prava imaju samo Rusi. Ipak, za razliku od ruske aristokracije kao vladajućeg sloja u Ruskom Carstvu, rusko seljaštvo je, s najvećim udjelom u pučanstvu, bilo često u težem položaju od ne-ruskih seljaka (Poljaka, Nijemaca, Finaca, itd.). Većinom nepismeno i lošeg imovnog statusa, rusko seljaštvo se svojih obaveza prema plemstvu oslobodilo tek u drugoj polovici 19. stoljeća, nakon što su 1861. ukinuti feudalni odnosi u zemlji.³

Rusko Carstvo razvijalo se kao multinacionalna i multikulturalna država s vladajućom ruskom aristokracijom i dinastijom Romanova kao isprva jedinim vezujućim čimbenicima. Asimetričan unutarnji ustroj i autonomije koje su pojedine ne-ruske zemlje unutar Carstva imale s vremenom je nestajalo te se Carstvo počelo pretvarati u unitarnu i centraliziranu rusku državu. Tako je ukrajinski hetmanat ukinut 1764., više od stoljeća nakon ukrajinskog *prisajedinjenja* Ruskom Carstvu, a Kraljevina Poljska ukinuta je 1867. i od 1874. svedena na generalnu guberniju. Iznimka je ostala Velika kneževina Finska koja je autonoman status zadržala sve do 1903. i zatim ponovno od 1906. donošenjem Osnovnih državnih zakona Ruskoga Carstva.⁴ Naposljetku, razdoblje između revolucije iz 1905. i početka Velikog rata obilježili su daljnji pokušaji predsjednika Vijeća ministara Pjotra Arkadjeviča Stolipina da ojača ruski položaj nad ostalim narodima. Stolipin je izmjenom izbornog zakonodavstva uspio postići prevlast desnih ruskih stranaka u trećem sazivu Dume, kako umjerenih poput Saveza 17. oktobra tako i krajnje desnih kao što je Savez ruskog naroda.⁵ Dvama protu-finskim zakonima ukinuo je finsku zakonodavnu autonomiju i poseban pravni položaj koji su Finci imali u Velikoj kneževini Finskoj. Također, iz sastava poljskih generalnih gubernija izdvojio je krajeve s pravoslavnim pučanstvom.⁶

¹ Iako bi rusku državu toga doba bilo pravilnije na hrvatskom jeziku nazivati Ruskom Imperijom, a ne Ruskim Carstvom, koristit ću ipak potonji naziv zbog njegove učestalije uporabe u hrvatskoj historiografiji. Podsjetimo, Rusko Carstvo (rus. Русское царство) utemeljio je Ivan IV. Grozni 1547. godine uzimajući titulu cara, a 1721. car Petar Veliki preimenovala je državu u Rusku Imperiju (rus. Российская Империя).

² Sava ŽIVANOV, *Revolucija u Rusiji 1917. godine*, str. 15.

³ Aviel ROSHWALD, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, str. 20.-21.

⁴ Dragan MEDVEDOVIĆ, *Nastanak sovjetske federacije*, str. 17.-20.

⁵ Joško PAVKOVIĆ, *Ruska dualistička monarhija*, str. 74.-78.

⁶ Isto, str. 80.-81.

No, s procesom modernizacije, ruske elite pokušavaju jezično i kulturno povezati narodnosti u jednu cjelinu. Unifikacija je vidljiva i u terminološkom smislu: odrednica *russskije* (rus. русские), koja je označavala pripadnike ruskog naroda kao partikularne etničke skupine, zamjenjuje se odrednicom *rossijane* (rus. россияне), podrazumijevajući pod njom sve stanovnike Carstva. Pokušaj vladajućih elita pokazao se prilično neuspješnim, pogotovo s obzirom na to da nije dosljedno provođen nad narodima središnje Azije⁷ te da se brzo nakon trenutnih neuspjeha odustajalo od njega i u slučaju naroda na zapadu Carstva (Poljaka, Nijemaca i dr.).⁸

Nacionalna problematika postaje dijelom ruskih političkih rasprava nakon revolucije 1905. godine. Socijalističke i građansko-liberalne stranke u načelu su prihvaćale zahtjeve za samostalnošću ili autonomijom manjinskih naroda Ruskog Carstva, dok su se desni liberali i nacional-monarhisti protivili tomu. Eseri (socijalni revolucionari) traže, među ostalim, „primjenu federativnih principa u odnosima između pojedinih teritorijalnih jedinica Carstva, priznavanje bezuvjetnog prava na samoopredjeljenje neruskih nacija (uz pravo na odcjepljenje za Finsku i Poljsku“).⁹ Slično eserima, i ruski socijaldemokrati¹⁰ zagovaraju „osnivanje demokratske republike sa širokom lokalnom samoupravom, ostvarenje prava na samoodređenje svih neruskih nacija“.¹¹

Odmjereniji u priznavanju prava manjinskim narodima bili su kadeti,¹² koji su zastupali koncept kulturne autonomije za manjinske narode, uz teritorijalnu autonomiju za Fince i Poljake.¹³ Nakon Februarske revolucije, kadeti polako pristaju i na federativno uređenje zemlje.¹⁴ Desni liberali, zagovornici ustavne monarhije okupljeni oko Saveza 17. oktobra stajali su za opstanak unitarne ruske države i protivili se davanju autonomije manjinskim narodima.¹⁵

Slično stajalište kao oktobristi glede nacionalnog pitanja imali su i nacional-monarhisti, predstavljeni kroz nekoliko stranaka kao što su Savez ruskog naroda i Ruska monarhistička stranka. Crnostotinaši, kako ih se još nazivalo, željeli su očuvati dominantni položaj ruskog naroda u Carstvu kao i postojeću društvenu stratifikaciju na čelu s carem, plemstvom i velikim zemljoposjednicima.¹⁶

⁷ Primjerice, muslimanski narodi tog područja, pripadnici turanske rasno-jezične skupine smatrani su nedostojnima pripadnosti *rossijskom* narodu.

⁸ A. ROSHWALD, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, str. 21.-24.

⁹ J. PAVKOVIĆ, *Ruska dualistička monarhija*, str. 40.-41.

¹⁰ Kasnije podijeljeni na boljševike i menjševike.

¹¹ J. PAVKOVIĆ, *Ruska dualistička monarhija* str. 42.-43.

¹² Konstitucionalni demokrati, građansko-liberalna politička stranka.

¹³ J. PAVKOVIĆ, *Ruska dualistička monarhija*, str. 47.

¹⁴ S. ŽIVANOV, *Revolucija u Rusiji 1917. godine*, str. 47.

¹⁵ J. PAVKOVIĆ, *Ruska dualistička monarhija*, str. 49.

¹⁶ Isto, str. 52.

3. Boljševici stvaraju program za nacionalno pitanje

Nacionalno pitanje zauzimalo je važan položaj u boljševičkom programu, a njime su se bavili i Vladimir Iljič Lenjin, generalni sekretar stranke te njezin glavni ideolog, kao i Josif Visarionovič Staljin, vodeći boljševički *ekspert* za nacionalnu problematiku.

Lenjinov prvi ozbiljniji *izlet* u tu temu dogodio se 1903. u članku „Nacionalno pitanje u našem programu“ objavljenom u *Iskri*. On objašnjava stavove ruskih socijaldemokrata o nacionalnom pitanju:

„Socijaldemokrati će se uvijek suprotstavljati svakom pokušaju da se utječe na nacionalno samoodređenje izvana bilo kakvim nasiljem ili nepravdom. Ipak, naše bezrezervno priznavanje borbe za slobodu samoodređenja ni u kojem slučaju nas ne obvezuje da podupiremo svaki zahtjev za nacionalnim samoodređenjem. Kao stranka proletarijata, Socijaldemokratska stranka smatra svojim najvažnijim načelnim zadatkom da promiče samoodređenje proletarijata unutar svake narodnosti, prije nego samoodređenje samog naroda. Moramo uvijek i odlučno raditi za što jače jedinstvo proletarijata svih narodnosti (...)“¹⁷

Boljševički odnos prema nacionalizmu i nacionalnom pitanju umnogome je određen njihovim poimanjem naroda koje je izrazio Staljin još 1913. u svojem najpoznatijem radu:

„Narod je povijesno utemeljena, stabilna zajednica ljudi, nastala na temelju zajedničkog jezika, prostora, ekonomskog života i psiholoških odrednica, manifestirana u zajedničkoj kulturi“.¹⁸

Kao i u toj definiciji, Staljin niti prije nije mogao do kraja shvatiti nacionalnu identifikaciju pa je još 1904. u eseju „Socijaldemokratski pogled na nacionalno pitanje“ rekao kako je „znanost posredstvom dijalektalnog materijalizma odavno dokazala da ne postoji takvo nešto kao ‘nacionalni duh’ i da toga ne može biti“.¹⁹ Zbog toga, boljševici često borbu za nacionalnu nezavisnost tumače preko ekonomističkih načela i simplificiraju njezine uzroke. Staljin u „Marksizmu i nacionalnom pitanju“ kaže:

„Glavni problem za mladu buržoaziju je problem tržišta. Njihov cilj je prodavati svoja dobra i izaći kao pobjednik iz natjecanja s buržoazija druge narodnosti. Zato je njihova želja osigurati svoje tržište kao svoje ‘vlasništvo’, svoj ‘dom’. Tržište je prva škola u kojoj se buržoazija uči svojem nacionalizmu“.²⁰

¹⁷ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 6*, str. 454.

¹⁸ J.V. STALIN, *Works. Volume 2*, str. 307.

¹⁹ J.V. STALIN, *Works. Volume 1*, str. 52.

²⁰ J.V. STALIN, *Works. Volume 2*, str. 316.

Nešto kasnije, nastavlja s istom retorikom:

„Iz onoga što je rečeno, jasno je da je nacionalna borba uvjetima rastućeg kapitalizma zapravo borba buržoaskih klasa među sobom. Ponekad, buržoazija uspije u uvlačenju proletarijata u nacionalni pokret, i tada nacionalna borba izvana izgleda kao da ima sve-nacionalni karakter. Ali, to je samo vanjski dojam. U svojoj biti to je uvijek buržoaska borba, od koje korist i profit ima samo buržoazija.“²¹

Velik dio boljševičkog nacionalnog programa građen je kroz suprotstavljanje konceptu tzv. nacionalno-kulturne ili nacionalno-personalne autonomije. Nacionalno-kulturna autonomija je austro-marksistički koncept rješenja nacionalnog pitanja čiji tvorci su austrijski socijaldemokrati Otto Bauer i Karl Renner. Koncept je stekao potporu u ljevičarskim krugovima ruskih Židova, ali je naišao na velik otpor od strane boljševika.²² Staljin ideju nacionalno-kulturne autonomije objašnjava i pobija na dvije razine: gledajući ju kroz njezin učinak na revolucije i kroz njezinu primjenjivost. Kao teoretičar revolucije, on kaže:

„Ideja nacionalne autonomije stvara psihološke uvjete za razjedinjavanje jedinstvene radničke stranke u zasebne stranke izgrađene po nacionalnim osnovama. Raspad stranke slijedio bi raspad sindikata, i potpuna segregacija je rezultat. Na ovaj način, ujedinjeni klasni pokret je slomljen u više zasebnih nacionalnih strujanja.“²³

Nadalje, Staljin s praktične, političke strane primjećuje:

„Vidjeli smo da je kulturno-nacionalna autonomija neodgovarajuća. Prvo, ona je umjetna i nepraktična jer traži da se umjetno stvori jedan narod od ljudi koje slijed događaja, stvarnih događaja, razjedinjuje i *razbacuje* po svakom kutu naše zemlje. Drugo, ona potiče nacionalizam jer vodi gledištu koje ističe *demarkaciju* ljudi na temelju nacionalnog *podrijetla*, *organizaciju* naroda, *očuvanje* i kultivaciju *nacionalnih posebnosti* – što je sve potpuno nespojivo sa socijaldemokracijom.“²⁴

I Lenjin izražava negativan stav o tom konceptu rješenja nacionalnog pitanja, pa u eseju „Kulturno-nacionalna autonomija“, objavljenom u Pravdi u prosincu 1913. kaže:

„Ako su različiti narodi koji žive u jednoj državi vezani ekonomskim vezama, tada bi svaki pokušaj da ih se trajno podjeli u kulturnim i posebno obrazovnim pitanjima, svakako bio apsurdan i reakcionaran.“²⁵

²¹ Isto, str. 319.

²² „National personal autonomy“ (http://en.wikipedia.org/wiki/National_personal_autonomy), 15. veljače 2015.

²³ J.V. STALIN, *Works. Volume 2*, str. 342.-343.

²⁴ Isto, str. 374.

²⁵ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 19*, str. 504.

Umjesto kulturno-nacionalne autonomije, boljševici predlažu teritorijalnu autonomiju. Staljin precizno objašnjava teritorijalnu, odnosno regionalnu autonomiju:

„Prednost regionalne autonomije sastoji se, prije svega, u činjenici da se ona ne vodi fikcijom lišenom teritorija, nego s određenim pučanstvom koje nastanjuje određeni teritorij. Nadalje, ona ne razdvaja ljude na temelju njihove narodnosti, ona ne jača nacionalne granice; upravo suprotno, ona slama te granice i ujedinjuje pučanstvo na način da otvara put za razdvajanja po drukčijim osnovama, razdvajanja po klasi. Napokon, ona čini mogućim da se iskoriste prirodna bogatstva regije i razviju proizvodne snage u najboljem mogućem smislu bez čekanja odluka zajedničke središnjice – funkcija koju ne dijeli s kulturno-nacionalnom autonomijom. Tako da, regionalna autonomija je ključni element u rješenju nacionalnog pitanja.“²⁶

Regionalna autonomija provedena je uspostavljanjem autonomnih republika, pokrajina i okruga unutar RSFSR, i ostala je dijelom sovjetske politike prema nacionalnom pitanju sve do propasti sovjetskog sustava. Konkretno ostvarivanje njezinih postavki biti će objašnjeno u sljedećem poglavlju.

Važan element u boljševičkim planovima za rješenje nacionalnog pitanja bio je i koncept prava naroda na samoodređenje. Za Lenjina, „socijalističke stranke koje ne pokazuju svojim djelovanjem – i sada, i tijekom revolucije, i nakon pobjede – svoju spremnost da oslobode porobljene narode i izgrade odnose s njima na temelju slobodnog saveza – a slobodni je savez obična fraza bez prava na odcjepljenje – te stranke bi izdavale socijalizam.“²⁷ Staljin je također vrlo jasan što se tiče prava na samoodređenje:

„Pravo na samoodređenje znači da narod može urediti svoj život na način koji želi. On ima pravo urediti svoj život na temelju autonomije. Ima pravo ući u federalne odnose s drugim narodima. Ima pravo na potpuno odcjepljenje. Narod je suveren, i svi narodi imaju jednaka prava“.²⁸

Ipak, i za boljševike pravo naroda na samoodređenje ima svoje *granice*. Staljin podvlači jasnu crtu pretpostavljajući klasni interes ispred nacionalnog:

„Trebalo biti na umu da uz pravo narodâ na samoodređenje, postoji i pravo radničke klase da učvrsti svoju vlast, i pravo na samoodređenje je podređeno ovom drugom.“²⁹

Niti Lenjin, ni Staljin, kao što je prikazano prije, ne vide u borbi za nacionalno oslobođenje kao takvoj bîti, nego ju smatraju *nužnim zlom* potrebnim za ostvarenje socijalizma, a zatim i komunizma. Lenjin smatra da zahtjev za nacionalnim

²⁶ J.V. STALIN, *Works. Volume 2*, str. 375.

²⁷ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 22*, str. 143.

²⁸ J.V. STALIN, *Works. Volume 2*, str. 321.

²⁹ J.V. STALIN, *Works. Volume 5*, str. str. 270.

samoodređenjem „nije ekvivalent zahtjevu za separacijom, fragmentacijom i uspostavljanjem malih država. On predstavlja samo trajni izražaj borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja.“ Po njemu, „cilj socijalizma nije samo dokrajčiti podjelu čovječanstva na male države i izolaciju naroda u bilo kojem obliku, on nije samo u zbližavanju naroda, nego u njihovom integriranju“.³⁰

Posebnu pažnju zaslužuju i boljševička gledišta o federalizmu i federativnom uređenju ruske države. Ideološki preteče boljševizma, Karl Marx i Friedrich Engels u svojim su se radovima dosljedno protivili federalnom načelu, zagovarajući unitarnu i centralističku državu temeljenu na jakobinskom modelu naslijeđenom iz razdoblja Francuske revolucije.³¹ Slijedeći njihov primjer, i Lenjin u više članaka od 1903. do 1917. iznosi kritiku federalizma temeljenog na nacionalnom načelu, npr. u: „Nacionalno pitanje u našem programu“, 1903.; „Kritičke primjedbe o nacionalnom pitanju“....³² Do promjene u stavu dolazi nakon Februarske revolucije 1917., kada nacionalna problematika postaje sve važnija u političkom životu Rusije. Boljševici tijekom proljeća i ljeta 1917. postaju skloniji ideji federativnog uređenja ruske države. Lenjin prihvaća ideju multinacionalne ruske države podijeljene po nacionalnom načelu u tekstovima „Materijali o reviziji partijskog programa“ iz travnja i „Finska i Rusija“ iz svibnja, dok u radu „Država i revolucija“ iz kolovoza iste godine definitivno prihvaća federalno načelo.³³ Hrvatski publicist dr. Ante Ciliga, koji je sudjelovao u revolucionarnim zbivanjima u Rusiji, da bi kasnije postao oštri kritičar sovjetskog režima, nije vjerovao u iskrenost boljševičkog prihvaćanja federalizma. U članku objavljenom u zagrebačkom tjedniku *Spremnost*, on je ustvrdio kako su boljševici zapravo „i dalje ostali vjerni centralističkom shvaćanju državnog i društvenog uređenja“, za što argumente vidi u razvoju ustavnih reformi Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR) odnosno SSSR-a od 1918. do 1936.³⁴ Ciliga zaključuje kako u SSSR-u

„obću politiku određuje „velika Rusija“, prema njoj se moraju ravnati ostali. Poslije toga, u okviru toga, onim „ostalim“ priznaje se formalno (i daje stvarno) stanovita i ograničena nacionalna autonomija; u unutarnjoj upravi, u školstvu, upotrebi nacionalnih jezika i t.d. To je malo, ali to je nešto. Podpuno uništenje neruskih nacionalnosti ne ulazi u program boljševizma. To je ono, u čemu se boljševizam razlikuje od carizma, kod kojega je rusifikacija predstavljala treću točku službenog programa („Samodržavije, pravoslavije, narodostj“). Osiguranje velikoruske

³⁰ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 22*, str. 146.

³¹ D. MEDVEDOVIĆ, *Nastanak sovjetske federacije*, str. 89.-91.

³² Isto, str. 95.

³³ Isto, str. 102.-104.

³⁴ Ante CILIGA, „Ustavne tvorevine ruske revolucije: Povodom posljednjih promjena u Sovjetskom Savezu“, *Spremnost*, br. 103., str. 3.

hegemonije uz malu i ograničenu autonomiju drugih nacionalnosti, to je stvarni sadržaj sovjetsko-boljševičkog „internacionalizma“.³⁵

Naposljetku, pri pokušaju da razumijemo boljševički program prema nacionalnom pitanju, bitno je shvatiti da motivi koji su stajali iza njegovog sadržaja često nisu bili ideološke, nego čisto praktične prirode. Lenjin je nedvosmisleno tvrdio kako u nacionalnim sukobima vidi tek iskoristive okolnosti za provedbu boljševičke revolucije:

„Povećano nacionalno ugnjetavanje pod imperijalizmom ne znači da bi socijal-demokracija trebala odbaciti ono što buržoazija zove *utopijskom* borbom za slobodu narodâ da se odcjepe, nego, baš suprotno, mi moramo više koristiti sukobe koji nastaju u toj sferi kao polje za masovnu akciju i za revolucionarni napad na buržoaziju.“³⁶

Iz tog razloga boljševicima nije bio nikakav problem u nekoliko mjeseci prijeći put od zagovaratelja unitarne i centralističke ruske države do zagovaratelja višenacionalne federacije, ukoliko bi takva promjena stava – kao što jest – koristila pri dolasku na vlast.

4. Sovjetska vlast i provedba nacionalne politike

Boljševici nasilno preuzimaju vlast 7. studenoga 1917., što po starom, julijanskom kalendaru odgovara datumu 25. listopada. Sukladno programu za nacionalno pitanje stvorenom od strane Lenjina i Staljina, a koji je opisan u prošlom poglavlju, vrlo brzo nakon preuzimanja vlasti donose *Deklaraciju o pravima narodâ Rusije*. U *Deklaraciji*, objavljenoj 15. studenog 1917., proglašava se

„(1.) jednakost i suverenost narodâ Rusije, (2.) pravo narodâ Rusije na slobodu samoodređenja, uključujući odcjepljenje i stvaranje zasebne države, (3.) ukidanje svih nacionalnih i religijskih povlastica i ograničenja, (4.) slobodni razvoj nacionalnih manjina i etničkih skupina koje nastanjuju područje Rusije.“³⁷

S jačanjem utjecaja u sovjestima i državnim tijelima, boljševici već početkom 1918. počinju s provođenjem takve nacionalne politike. Sve-ruski centralni izvršni komitet prihvatio je 16. siječnja 1918. *Deklaraciju o pravima radnog i potlačenog naroda* i predložio ju na izglasavanje Ustavotvornoj skupštini dva dana kasnije. Zahvaljujući političkim skupinama u skupštini koje su bile nesklone boljševicima,

³⁵ Isto, str. 8.

³⁶ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 22*, str. 146.

³⁷ „Declaration of Rights of Peoples of Russia“ (http://en.wikipedia.org/wiki/Declaration_of_Rights_of_Peoples_of_Russia), 15. veljače 2015.

Deklaracija nije prihvaćena. No, već 25. siječnja prihvatio ju je 3. Sve-ruski kongres sovjeta te je postala temelj za budući sovjetski ustav. Članak 1., stavak 2. *Deklaracije* kaže da je „Ruska Sovjetska Republika uspostavljena na načelima slobodnog saveza slobodnih naroda, kao federacija sovjetskih nacionalnih republika“, čime boljševički program za rješenje nacionalnog pitanja biva formaliziran i državnim pravnim aktom.³⁸ Nadalje, isti dokument i konkretnije određuje provođenje te politike pa u čl. 3., st. 2. poziva na uspostavljanje potpune nezavisnosti Finske, povlačenje ruskih vojnih postrojbi iz Perzije te slobodu na samoodređenje za Armeniju.³⁹

Nakon ostvarenja ovih zadataka, kreće se u proces nacionalnog razgraničavanja, odnosno autonomizacije. Popisuju se narodi i manje etničke skupine te im se daje autonomija unutar točno određenog njihovog nacionalnog područja, pritom ne dajući prava pripadnicima istog naroda izvan njegova područja. Ta područja dobivaju status autonomnih republika ili autonomnih oblasti unutar RSFSR, ili pak nezavisnih sovjetskih socijalističkih republika, a one će kasnije postati dijelom SSSR-a.⁴⁰

Kako su boljševici pokušavali spriječiti stvaranje bilo kakvog pan-islamskog ili pan-turanskog pokreta, stvaraju se zasebne autonomne republike i autonomne pokrajine unutar RSFSR za manje muslimanske narode. Tako Baškiri, skoro u potpunosti asimilirani u tatarski narod, dobivaju svoju republiku i bivaju poticani na oživljavanje vlastitog jezika i kulture. Tatari također dobivaju svoju autonomnu republiku u RSFSR, ali se istovremeno pripadnicima tatarskog naroda u ostatku RSFSR zabranjuje objavljivanje novina i školovanje na tatarskom jeziku. Nacionalna fragmentacija, kao važan *alat* boljševika u politici prema nacionalnostima, provodi se i nad narodima Kavkaza. Unutar Zakavkaske Sovjetske Federacije⁴¹ u iste se političko-administrativne jedinice stavljaju različiti narodi, dok se iste narode razdvaja u dvije ili više jedinica. Također, zabranjuje se korištenje arapskog jezika, do tada religijskog jezika koji je istovremeno služio i kao jedini jezik pri sporazumijevanju različitih narodâ na tom području.⁴²

Slično kao i u slučaju rješenja baškirskog i tatarskog nacionalnog pitanja, boljševici pristupaju i pri provođenju nacionalnog razgraničavanja na području Turkestana. Pod tim pojmom podrazumijeva se područje središnje Azije nastanjeno narodima turanske raso-jezične skupine, većinom islamske vjeroispovijesti. Turkestan je bio jedina kolonija Ruskog Carstva, zadržavši taj status do 1917. unatoč činjenici da seprostirao uz samu granicu Carstva. Boljševici na tom području preslikavaju istu

³⁸ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 26*, str. 423.

³⁹ Isto, str. 424.

⁴⁰ „National delimitation in the Soviet Union“ (http://en.wikipedia.org/wiki/National_delimitation_in_the_Soviet_Union), 15. veljače 2015.

⁴¹ Ona kasnije postaje dijelom SSSR-a i dijeli se na više sovjetskih republika.

⁴² Geoffrey HOSKING, *The First Socialist Society*, str. 241.-242.

politiku provođenu i u ostatku zemlje, ne shvaćajući da su pojmovi „nacije“ ili „etničke skupine“ u to vrijeme bili irelevantni stanovnicima tih pokrajina. Tako južni dio Turkestana postaje Autonomna Sovjetska Socijalistička Republika Turkestan, a sjeverni dio Kirgiska Autonomna Oblast, oboje kao dio RSFSR. Usto, unutar ASSR Turkestana, autonomni status dobile su Narodna Sovjetska Republika Bukhara i NRP Khorezm. Situacija se mijenja 1924., kada se ASSR Turkestan dijeli na Turkmenski SSR⁴³ i Uzbečki SSR te se u potonjem uspostavlja Tadički ASSR. Proces oblikovanja srednjoazijskih sovjetskih republika završen je 1936. stvaranjem Kazahstana i Kirgistanu te uspostavljanjem novih granica.⁴⁴

Drugi važan proces provoden u razdoblju nakon boljševičke revolucije bilo je tzv. *ukorjenjivanje* (rus. коренизация), odnosno prepuštanje vodstva sovjetskih republika i autonomnih oblasti pripadnicima domaćeg naroda i etničkih skupina zastupljenih na tom području. Na taj način htjelo se postići veću prihvaćenost boljševičke vlasti u ne-ruskim narodima te se pretpostavljalo da će, ukoliko se proces izvrši do kraja, pripadnici tih naroda i etničkih skupina sami postepeno odbaciti *buržoaski nacionalizam* te prihvatiti ideju stvaranja *radničke države*. Proces je bio uspješan utoliko što je unutar boljševičke stranke bitno porastao broj pripadnika ne-ruskih naroda u članstvu. Sredinom 1930-ih Staljin zaustavlja *ukorjenjivanje* i počinje s provođenjem sovjetizacije, koja je među ne-ruskim narodima shvaćena kao novi pokušaj njihove rusifikacije.⁴⁵

5. Boljševici i ruski nacionalizam

Načelno, boljševici su imali negativan stav o nacionalizmu. Boljševička predanost „bratstvu i jedinstvu“ među *proleterima* svih naroda, vidljiva je i u Staljinovom klasičnom eseju „Marksizam i nacionalno pitanje“ iz 1913., po kojem se nacionalizmu može suprotstaviti samo „s prokušanim oružjem internacionalizma, s jedinstvom i nedjeljivošću klasne borbe“. On tvrdi da „što jače val nacionalizma napreduje, glasnjiji će biti zov socijaldemokracije za bratstvom i jedinstvom među proleterima svih narodnosti Rusije”.⁴⁶ Staljin zaključuje kako je „načelo internacionalne solidarnosti radnika ključan element u rješenju nacionalnog pitanja”.⁴⁷

U ocjeni nacionalizma Lenjin je još oštrij, pa kaže: „Marksizam ne može biti pomiren s nacionalizmom, pa čak ni s onim koji je ‘pravedniji’, ‘čistiji’, civiliziran.

⁴³ Današnji Turkmenistan.

⁴⁴ „National delimitation in the Soviet Union“ (http://en.wikipedia.org/wiki/National_delimitation_in_the_Soviet_Union), 15. veljače 2015.

⁴⁵ „Korenizatsiya“ (<http://en.wikipedia.org/wiki/Korenizatsiya>), 15 veljače 2015.

⁴⁶ J.V. STALIN, *Works. Volume 2*, str. 301.-302.

⁴⁷ Isto, str. 381.

Umjesto bilokakvog oblika nacionalizma, marksizam promovira internacionalizam. “⁴⁸ Za ideologa boljševizma, „građanski nacionalizam i proleterski internacionalizam – to su dva nepomirljiva suprotstavljena slogana, koji se podudaraju s dva velika klasna tabora u kapitalističkom svijetu, i koji izražavaju dvije politike prema nacionalnom pitanju“.⁴⁹

Kao internacionalistima, boljševicima je bio stran koncept nacionalnih interesa. Tako su bez problema bili spremni na mirovnoj konferenciji u Brest-Litovsku predati Nijemcima velike dijelove ruskog teritorija, a zatim to opravdavati budućom svjetskom revolucijom. Pretpostavljajući svjetsku proletersku borbu onoj u određenim zemljama, Lenjin je rekao kako „proleterski internacionalizam traži, prvenstveno, da interes proleterske borbe u svakoj zemlji bude podređen interesima borbe na svjetskoj razini, i drugo, da narod koji ostvari pobjedu nad buržoazijom bude sposoban i spreman učiniti najveće nacionalne žrtve za rušenje međunarodnog kapitalizma“.⁵⁰

Ipak, zanimljivo je u boljševičkoj politici i retorici primijetiti jedan tradicionalni ruski element obično povezivan s pravoslavljem i ruskim nacionalizmom. S obzirom da je *diktatura proletarijata*, prvi put ostvarena u Rusiji, boljševici su svoju vlast shvaćali mesijanskom, koja bi cijelom svijetu imala donijeti socijalizam. Bio je to urođeni ruski mesijanistički svjetonazor, s tradicijom starijom i od modernog nacionalizma i socijalizma, koja svoje korijene ima u učenjima o Moskvi kao „trećem Rimu“. Iako je izvorno ruski mesijanizam imao potporu samo u pravoslavnim i nacionalističkim krugovima, u revolucionarnom razdoblju prihvaćaju ga i lijevi eseri za koje su „ruska stradanja u ratu bila kao razapinjanje na križ, a Oktobarska revolucija bila je otkupljenje“.⁵¹ Njegov utjecaj na boljševizam je manje jasan i vidljiv je tek u kasnijem razdoblju, iako ga određeni autori primjećuju u simbolici premještanja ruske prijestolnice iz St. Petersburga u Moskvu.⁵² Već spomenuti dr. Ante Ciliga dotiče se te teme u članku objavljenom u *Spremnosti* u travnju 1944. godine. Za njega, „osvajalačke težnje u Europi Stalin kamuflira i potencira mitom socialnog mesianstva.“ Ciliga pravi razliku između starog, pravoslavnog mesijanizma i novog, boljševičkog mesijanizma, no govori i o njihovom međusobnom približavanju:

„Prvih deset godina revolucije, ovaj se novi mesianizam suprotstavljao onom prvom, starom, negirao ga. Ali u drugom desetljeću, osobito za vrijeme ovog rata (Drugog svjetskog rata, op. L. M.), Stalin ujedinjuje gesla obiju mesianizama. Stalin pokušava izmirenje s Dostojevskim. Religiozni značaj ruskog komunizma – na koji je uvjerljivo

⁴⁸ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 20*, str. 34.

⁴⁹ Isto, str. 26.

⁵⁰ V.I. LENIN, *Collected Works. Volume 31*, str. 148.

⁵¹ P.J.S. DUNCAN, *Russian Messianism*, str. 52.

⁵² Isto, str. 53.

pokazao jedan od najkrupnijih religioznih filozofa današnjice, Berdjajev – olakšava ove manipulacije.“⁵³

Mesijanizam je bio korišten i u dnevno-političkim obračuna unutar boljševičke stranke pa tako Trocki optužuje Staljina za *mesijanski nacionalizam* i pokušaj stvaranja *nacionalnog socijalizma*.⁵⁴ Lenjin ide i dalje pa za svojeg kasnijeg nasljednika kaže da je „pravi i istinski nacionalist-socijalist, i to čak vulgarni velikoruski nasilnik“.⁵⁵

S druge strane, ni odnos ruskih nacionalista prema boljševizmu nije bio jedno-dušno negativan. Isprva doktrinarni antikomunisti i većinom uključeni u tzv. „bijeli pokret“, s vremenom se neki od njih okreću boljševicima. Emigrantske skupine poput Smenovehovaca, Mladorusa i Eurazijaca već od 1920-ih godina prihvatile su Sovjetski savez kao *realnost*, nastojeći također ideologiju ruskog nacionalizma pomiriti sa sovjetskim sustavom. Najpoznatiji predstavnik te struje, Nikolaj Vasiljevič Ustrijalov – urednik lista *Smena veh*, piše o nacional-boljševizmu i zamjera protu-boljševičkim skupinama njihovu preveliku povezanost sa strancima.⁵⁶

S vremenom, boljševički odnos prema ruskom nacionalizmu postaje manje negativan, da bi tijekom Drugog svjetskog rata ruske nacionalne i pravoslavne tradicije doživjele djelomičnu rehabilitaciju. Duncan u svojoj studiji o ruskom mesijanizmu zaključuje:

„Klasa i nacionalnost su oboje ljudski konstrukti, ali većinu 19. i 20. stoljeća nacionalnost je bila važniji objekt odanosti. Tako će režimi temeljeni na klasnom mesijanizmu vjerojatno težiti i prema nacionalnom mesijanizmu. To je vrijedilo za Kinu, Kubu i Jugoslaviju, pa i Rusiju. Izolacija revolucije u Rusiji značila je ili propast ili opstanak ‘u jednoj zemlji’. Tako se pokazalo da je pomak prema jačanju nacionalnog osjećaja neophodan.“⁵⁷

ZAKLJUČAK

Politika boljševika prema nacionalnom pitanju je, uz agrarnu i vanjsku politiku, svakako jedna od najvažnijih tema u proučavanju rane boljševičke vlasti. Glavne odrednice te politike bile su: protiv kulturno-nacionalne autonomije, za teritorijalno-regionalnu autonomiju; za pravo narodâ na samoodređenje, protiv nacionalno-političke fragmentacije.

⁵³ Ante CILIGA, „Od jugo-zapada na sjevero-iztok: Poviestni put Rusije i suvremeni aspekt starog pitanja odnosa prema Europi i Aziji“, *Spremnost*, br. 113., str. 7.

⁵⁴ P.J.S. DUNCAN, *Russian Messianism*, str. 54.

⁵⁵ Edward ACTON, Tom STABLEFORD (ur.), *The Soviet Union. A Documentary History*, str. 193.

⁵⁶ P.J.S. DUNCAN, *Russian Messianism*, str. 53.

⁵⁷ Isto, str. 61.

Kao što je vidljivo iz ovog rada, boljševici su rješavanje nacionalnog pitanja ispravno shvatili kao jedan od uvjeta za učvršćenje svoje vlasti. Autonomizacijom i nacionalnim razgraničavanjem pridobili su na svoju stranu mnoge do tada diskriminirane etničke skupine. Proces *ukorjenjivanja* imao je za ishod povećanje broja članova boljševičke stranke na terenu i učinkovitije upravljanjem državom. Naposljetku, kasnija reafirmacija ruskog nacionalnog i pravoslavnog identiteta pomogli su u zadržavanju ruskog pučanstva uz boljševičku vlast tijekom Drugog svjetskog rata te bili važan čimbenik u pobjedi Sovjetskog saveza nad Njemačkim Reichom.

Ipak, pokušaji umjetnog oblikovanja nacija na području središnje Azije te nedosljednost u provođenju politike *ukorjenjivanja* u Ukrajini, Bjelorusiji i kavkaskim republikama bili su uzrokom kasnijih etničkih sukoba, od kojih neki traju i danas. Boljševičko nerazumijevanje nacionalnog identiteta, do kojega sâmi većinom nisu držali, dovelo je na kraju i do raspada sovjetske federacije, u čemu su nacionalistički pokreti imali značajnu ulogu.

LITERATURA

1. Edward ACTON, Tom STABLEFORD (ur.), *The Soviet Union. A Documentary History. (Volume 1, 1917.-1940)*, University of Exeter Press, Exeter, 2005.
2. P.J.S. DUNCAN, *Russian Messianism. Third Rome, Revolution, Communism and After*, Routledge, London – New York, 2000.
3. Geoffrey HOSKING, *The First Socialist Society. A History of the Soviet Union from Within*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.
4. Vladimir I. LENIN, *Collected Works*, Vol. 6, 19, 20, 22, 26, 31, 4th English Edition, Progress Publishers, Moskva, 1964.
5. Dragan MEDVEDOVIĆ, *Nastanak sovjetske federacije: Državnopravna studija*, Informator, Zagreb, 1980.
6. Joško PAVKOVIĆ, *Ruska dualistička monarhija: Državno-pravna i politička povijest posljednjeg desetljeća Ruskog carstva*, Društvo za socijalnu podršku, Zagreb, 2012.
7. Aviel ROSHWALD, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Routledge, London - New York, 2001.
8. Joseph V. STALIN, *Works*, Vol. 1-2, Foreign Languages Publishing House, Moskva, 1954.
9. Sava ŽIVANOV, *Revolucija u Rusiji 1917. godine. Ključna pitanja, osnovni tokovi i socijalni i politički nosioci*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
10. *Spremnost*, br. 103. i 113., Zagreb, 1944.
11. Wikipedia (<http://www.en.wikipedia.org>)

LEO MARIĆ

Bolsheviks and national question

Summary

The paper intends to present and to explain Bolsheviks' policy on the national question in first period of their rule. Trying to place the issue in broader historical context, in the first part author is presenting position of Russians and national minorities in prerevolutionary Russian Empire. Special emphasis is given to terminological issues, process of transformation of Russian Empire into unitary and centralized state, as well as to stances of relevant political parties on the national question. In second part, author is explaining development of Lenin's and Stalin's positions on national question before acquiring power in November 1917, while extensively using quotes from works by Bolshevik leaders. Third part is discussing the process of shaping of Bolsheviks' nationalities policy in first years after gaining power, as well as problems in implementation of specific programs. In last part, author points to peculiar relation between Bolshevism and Russian nationalism. Author is contrasting Bolshevik critique of nationalism with accusations of nationalism for Stalin, pronouncing certain elements of Russian messianism in Bolshevik rhetoric and showing example of Russian nationalists that embraced Soviet system.

Keywords: Bolsheviks, national question, Lenin, Stalin, Soviet Union, Russian nationalism

Londonski ugovor – problemi ratne i poslijeratne diplomacije

Cilj ovoga rada jest predstaviti i objasniti činjenice i okolnosti koje su za posljedicu imale ugovaranje i sankcioniranje Londonskog ugovora. U radu se analizira upravo „teret“ koji je Londonski ugovor nametnuo hrvatskim diplomatima i političarima u borbi za očuvanje jedinstvenosti hrvatske istočnojadranske obale. Rad je osim toga pokušaj nove interpretacije teza i tvrdnji iznesenih u domaćoj i stranoj literaturi, kako autora koji su djelovali u vrijeme diplomatske borbe za istočnu jadransku obalu, tako i suvremenijih autora. Ovaj rad kronološki prati i objašnjava događaje koji su nastali neposredno pred početak Prvog svjetskog rata, tijekom njega te u neposrednom poraću, a sve s konkretnim promatranjem posljedica kojima je Londonski ugovor utjecao na diplomatske aktivnosti hrvatskih političara i diplomata u okviru borbe za cjelovitost hrvatskog povijesnog i prirodnog teritorija. Konačno, u radu se objašnjava i utjecaj drugih, stranih sila i država koje su svojim postupcima također utjecale na navedenu problematiku.

1.

Ključne riječi: Londonski ugovor, Prvi svjetski rat, istočna jadranska obala, diplomatska borba, jadransko pitanje, Jugoslavenski odbor

1. Uvod

Burno razdoblje izazvano početkom Prvog svjetskog rata neupitno je zahvatilo i hrvatske zemlje koje su u tom trenutku, još uvijek bile pod okriljem Habsburške Monarhije. Težnje kasnijih jugoslavenskih naroda, tj. Hrvata, Slovenaca i Srba, koji su živjeli u Monarhiji, sve češće su se formirale u zahtijevanja o stvaranju određene vrste jedinstvenosti i neovisnosti od habsburške krune. Ovim radom pokušati ću objasniti i predstaviti upravo ta nastojanja, ponajprije hrvatskih političara i diplomata, o očuvanju cjelovitosti hrvatskog teritorija i njegova ujedinjenja. Konkretna problem koji ću predstaviti obuhvaća tzv. Jadransko pitanje koje se posebno aktualiziralo sklapanjem tajnog Londonskog ugovora. Ugovor je

stvorio ogroman problem hrvatskim političarima prilikom pregovora o očuvanju hrvatskog teritorija i o potrebi njegova povezivanja i ujedinjenja. Poznat je i problem hrvatskih političara kojih je veliki dio zbog svojih političkih stavova i ideja početkom 20. st. izbjegao s područja Monarhije uglavnom u zapadnoeuropske države, Italiju, Francusku, Englesku itd. Londonski ugovor češće je nazvan sporazumom, međutim zbog načina na koji je donesen i na koji je korišten, pojam koji ga bolje predstavlja je upravo ugovor i ja ću se u ovom radu i služiti takvom formulacijom. Problemi nastali sklapanjem Londonskog ugovora su dosta opsežni jer obuhvaćaju probleme razgraničenja prema Italiji, ali i Srbiji i Crnoj Gori. Također, veliki problem predstavljao je i kontinuitet koji je ugovor imao tijekom rata, ali i par desetljeća nakon Prvog svjetskog rata. Stoga ću ovaj rad ograničiti s više dimenzija: prvu geografsku, koncentrirati ću na istočnu Jadransku obalu; drugu, vremensku dimenziju na razdoblje od početka Prvog svjetskog rata pa do potpisivanja Rimskih ugovora 1924., nakon kojih se ponovno aktualiziralo pitanje ugovora; konačno, trećom dimenzijom ograničiti ću se na rad predstavnika hrvatske politike prema inozemnim pretendentima na Jadransku obalu.

Ova tema još je od dana objave privlačila brojne znanstvenike, među njima najviše povjesničara koji su objavili zadovoljavajući fond literature posvećene problemima nastalim sklapanjem i nametanjem Londonskog ugovora. Konzultirajući brojnu literaturu, za ovaj rad odlučio sam se poslužiti djelima Milana Marjanovića, Dragovana Šepića, Ferde Šišića, Hrvoja Matkovića, Zlatka Begonje, Ante Bralića, Livije Kardum i još nekih autora. Na temelju njihovih analiza i objašnjenja ugovora te problema proizišlih iz istoga pokušati ću i ja dati svoje viđenje i jedan osvježen, novi pregled te objašnjenje i stav.

2. Jadransko pitanje

Ovaj naslov određuje, s obzirom na događaje, probleme u vremenskom razdoblju od predratnih diplomatskih odnosa, preko ratnih zbivanja sve do dana potpisivanja Londonskog ugovora. Jadransko je pitanje kao takvo izričito na zahtjev Italije pokrenuto pregovorima i dogovorima tijekom rata, a svoju punu formu savezničkog ugovora doživjelo je tijekom održavanja mirovne konferencije u Parizu. Početke talijanskih pretenzija na Jadran, tj. želju za nadmoći u Jadranskom moru i na obali može se pronaći u prvim nacionalnim i imperijalističkim idejama nastalim tijekom 18. i 19. st., a vrlo se jasno očitovalo i kroz iredentistički pokret. Važno je primijetiti i promjenu nastalu početkom 20. stoljeća, odnosno do početka Prvog svjetskog rata, a ona se dogodila fuzijom triju nacionalističkih ideja. Naime, spojili su se nacionalizam, iredentizam i tzv. Risorgimento u novu formu i ideju nazvanu republikanski iredentizam.¹ Poznata

¹ Richard, J. B. BOSWORTH, *Italy, the Least of Great Powers: Italian foreign policy before the First World War*, New York, 1979., 201-202.

je i činjenica da je Italija Prvi svjetski rat dočekala kao potpisnica i članica Trojnog saveza s Njemačkom i Austro-Ugarskom, kojemu je pristupila 20. svibnja 1882.² Tradicionalna europska politika paktiranja i sklapanja tajnih sporazuma nije bila strana ni Italiji, tako su Talijani u predratnom razdoblju sklopili saveze s Engleskom, Rusijom i Rumunjskom stvarajući si povoljne uvjete za ostvarivanje svojih imperijalističkih ideja. Od početka drugoga desetljeća 20. stoljeća talijanske vlasti sve otvorenije pak ističu pravo na kompenzacije na jugoistoku Europe, kako im je to obećano, odnosno, kako je ugovoreno Trojnim savezom.³ Istovremeno i Kraljevine Srbija i Crna Gora vođene radikalnim političkim idejama kreiraju svoje interesne ideje prema istočnoj Jadranskoj obali. Upravo su to osnovne odrednice kompleksa problema, ideja i težnji objedinjenih u pojam Jadranskog pitanja. Srbijanska politika usmjerena je ka ideji teritorijalnog širenja u programu Velike Srbije koji je desetljećima prije Prvoga svjetskog rata oduševljavao brojne srbijanske, ali i dio prečanskih političara i političkih opcija.

U nastavku, važno je spomenuti okolnosti koje su formirale politiku i diplomatske akte do kreiranja konačnog prijedloga ugovora i na kraju njegove sankcije od strane sila Antante. Naime, početak Prvog svjetskog rata stvarno nije iznenadio Italiju, ali su talijanski postupci u potpunosti usklađeni njenim imperijalističkim ciljevima. Prvi takav čin jest objavljivanje Deklaracije o neutralnosti Italije, objavljene u Rimu 3. kolovoza 1914.⁴ Tako je Italija osigurala ustupke i povoljne uvjete u pregovorima i s Trojnim savezom i s Antantom. Istovremeno Hrvati, Slovenci i Srbi u Monarhiji nemaju predstavničkog tijela koje bi predstavilo i borilo se za njihove težnje. U rujnu 1914. godine i Italija i Srbija konkretizirale su svoje zahtjeve u pregovorima i uvjetovanjima savezničkim silama, tako da se od tada mogu promatrati i bilateralni odnosi Italije i Srbije o raspodjeli teritorija i na istočnoj obali Jadrana. Neizostavna je činjenica i srbijanska ratifikacija konkordata sa Svetom Stolicom u srpnju 1914. godine, a kojim Srbija prihvaća ili bolje reći preuzima od Habsburške Monarhije protektorat nad katolicima u Srbiji.⁵ S tim treba uočiti pripremu za naredni plan prisajedinjenja prečanskih krajeva, kako su Srbijanci to vidjeli. Uostalom o tome svjedoči i težnja Srbije o neodložnoj ratifikaciji konkordata od vatikanske strane, tj. da se isti ratificira u vrijeme trajanja rata, a da se ne čeka njegov kraj kada će se na međunarodnom planu raspravljati o uvjetima.⁶ Hrvatski politički emigranti, Trumbić, Supilo i Meštrović, koji

² Mile MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914. – 1917.*, Zagreb, 1960., 13.

³ Livia KARDUM, *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat (prvi dio)*, Zagreb, 1997., 89., 90. i dalje.

⁴ MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914. – 1917.*, 24.

⁵ Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države: 1914-1920.*, Beograd, 1980., 79.

⁶ ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države: 1914-1920.*, 81.

su Monarhiju napustili početkom rata sastali su se konačno u Rimu krajem rujna i stupili u prve diplomatske razgovore s francuskim, engleskim i ruskim ambasadorima.⁷ Učinili su prve kontakte s ciljem upoznavanja stranih sila o slavenskom karakteru područja na koja pretendiraju kako Italija sa zapada tako i Srbija s istoka. Ipak, analizirajući stavove kojih su se držali tadašnji diplomati ponajprije ruski, poput ministra vanjskih poslova Sazonova, treba primijetiti da oni i prije rata Srbiji planiraju osigurati izlaz na Jadransko more podržavajući njihove ideje o okupiranju hrvatskih krajeva.⁸ U tim djelima treba prepoznati začetke stvaranja budućeg predstavničkog tijela južnoslavenskih naroda. Ratna okolnost uzrok je i bliske povezanosti emigranata sa srbijanskom vladom i političarima jer su smatrali logičnim da će u slučaju pobjede u ratu Srbija kao članica Antante imati povoljne uvjete pri mirovnim konzultacijama. Krajem godine, točnije 7. prosinca 1914. Narodna skupština Srbije je u tzv. *Niškoj deklaraciji*, Deklaraciji o ratnim ciljevima Srbije konkretizirala svoje ratne planove.⁹ Nakon toga nastavljeni su potezi srbijanske vlade za stvaranje što povoljnijeg položaja za kraj rata. U skladu s tim, Srbija odlučuje na Mihailovićev prijedlog u Vatikan poslati poslanika koji bi u suradnji s predstavnicima Antante trebao „uspešno raditi u smislu naših interesa“.¹⁰ Kraj godine iznimno aktivno proveo je i Frano Supilo koji je putovao u Francusku i u Englesku kako bi upozorio da će nove podjele i nemiri uzrokovati razorne odnose među južnoslavenskim narodima u Monarhiji.

2.1. Londonski ugovor

U gore spomenutim diplomatskim uvjetima i okolnostima i na bojnopolju je početkom 1915. godine došlo do izvjesnih promjena odnosa. Naime, Monarhija se nakon poraza u Srbiji našla u teškoj situaciji i zapravo je izmijenila međunarodnu viziju odnosa među članicama Antante međusobno i prema Italiji. Već od 28. veljače 1915. Italija je definirala svoje zahtjeve koji će uskoro postati uvjeti i rezultirat će potpunim odobravanjem internacionalističkih i imperijalističkih pretenzija na područja Monarhije.¹¹ Zahtjevi su inicirali nekoliko različitih političkih odnosa u ratom zavijenoj Europi. Naime, politički odnosi su iskazali različite i oprečne stavove i to Italije, Austro-ugarske i Rusije prema geostrateškoj i političkoj važnosti njihova utjecaja i posjeda na području balkana. Konačan dogovor između sila Antante i Italije, tj. o talijanskom prijelazu iz tabora sila Trojnog saveza u

⁷ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991 – 2003). Drugo dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2003., 28.

⁸ Dragovan ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, Zagreb, 1970., 4-7.

⁹ Hrvoje MATKOVIĆ, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1995., 28.

¹⁰ ŽIVOJINOVIĆ, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države: 1914-1920.*, 87.

¹¹ Mark THOMPSON, *The White War. Life and Death on Italian Front 1915-1919*, London, 2008., 49.

onaj Antantin, utanačen je 14. travnja 1915. godine.¹² Vrhunac višemjesečnih „trgovačkih“ pregovora između Italije i Antante o koncesijama na istočnoj jadranskoj obali postignut je u tajnosti 26. travnja 1915. godine potpisivanjem Londonskog ugovora.¹³ Analizom teksta ugovora već u prvom članku uočava se obvezni karakter koji Italija gotovo nameće svojim saveznicima. Tako prvi članak nalaže bezuvjetno zaključenje vojne konvencije među generalštabovima Francuske, Velike Britanije, Italije i Rusije. Člankom 4. planiralo se Italiji odstupiti Istru do Kvarnera, uključujući i otoke Cres i Lošinj.¹⁴ Ključni članak ugovora o kojemu se i najviše raspravljalo i koji je imao najveću „Primjedbu“ bio je 5. članak koji na sljedeći način konkretizira podjelu istočne obale Jadrana; „Italija dobit će također provinciju Dalmaciju u njenim administrativnim granicama, uključivši amo na sjeveru Lisaricu i Tribanj, a na jugu do linije, koja će polazeći od obale kod rta Planka, slijediti prema istoku vrhuncima visova, koji čine vodomedju, na način, da u talijanskom teritoriju ostaju sve doline i vode, koje teku prema Šibeniku, kao što su Čikola, Krka, Butišnica i njihovi pritoci. Italija će također dobiti sve otoke na sjeveru i zapadu Dalmacije od Premude, Silbe, Oliba, Skarde, Mauna, Paga i Visa na sjeveru, a do Mljeta na jugu, uključujući amo Svetac, Biševo, Vis, Hvar, Šćedro, Korčulu, Sušac i Lastovo...“¹⁵ Upravo u primjedbi ovome članku napominje se kako će područja južno od rta Planka pa do južnog korijena poluotoka Pelješca, a njima se dodaju i otoci koji nisu dodijeljeni Italiji te će taj teritorij biti neutraliziran, a kasnije će biti dodijeljen Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori.¹⁶ Konkretno, spominje se da će Hrvatskoj pripasti gornji Jadran od Voloskog do sjeverne obale Dalmacije, a područja za koja se „otprije“ zanimaju Srbija i Crna Gora su južni Jadran od spomenutog rta Planka do rijeke Drima.¹⁷ Tako je *trgovački* Londonski ugovor, u jeku Velikog rata, naišao na nepripremljene hrvatske i druge južnoslavenske političare, koji su u tragovima naslućivali mogućnost ovakva ugovora, pogotovo Frano Supilo. Nastavak ovoga rada usmjeren je konačno na ključni problem ove teme, a to je prikazivanje i objašnjavanje problema koji je hrvatskoj diplomaciji predstavljao Londonski ugovor.

¹² KARDUM, *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat (prvi dio)*, 184.

¹³ Zlatko BEGONJA, „Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915.-1947.)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zadar, 2007., 501-521., 504.

¹⁴ *Isto*, 505.

¹⁵ Ferdo ŠIŠIĆ, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata*, Zagreb, 1920., 7.

¹⁶ *Isto*, 7.

¹⁷ BEGONJA, „Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915.-1947.)“, 505.

3. Hrvatska diplomacija u ratu

Cilj ovoga rada jest prikazati probleme hrvatske diplomacije, tj. hrvatske na način da su ju predstavljali hrvatski političari bez obzira u kojoj državi se u određenom trenutku nalazili. U kontekstu ovoga rada početkom hrvatske diplomacije smatram one koji su se pojavili nakon razmišljanja o izdvajanju južnoslavenskih naroda iz Habsburške Monarhije te o njihovom posebnom *entitetu*, tj. o njihovom posebnom državnom pravnomo položaju bilo unutar ili izvan tadašnje Monarhije. Već takve dvije opcije i stava o različitom predviđanju odnosa između južnoslavenskih (Tim nazivom ću se koristiti za Hrvate, Slovence i Srbe koji su živjeli u Monarhiji.) i njemačko-austrijskog naroda, odnosno mađarskog naroda najavljuju prvi problem za političare koji su odlučili predstavljati hrvatski narod. Začetke ratne diplomacije treba promatrati, kako je već spomenuto, u političkim emigrantima, okupljenih u Rimu kod kipara Ivana Meštrovića. To su bili dr. Ante Trumbić koji je političko iskustvo stekao na burnoj političkoj sceni dalmatinskih stranaka i predstavnika u Carevinskom vijeću, a drugi koji je europskim političarima bio vrlo dobro poznat, koji je imao veliko diplomatsko iskustvo, a izuzetan značaj dobio je sudjelujući u Friedjungenovom procesu, bio je Frano Supilo. Brojni su Supilovi memorandumi, nastali prije potpisivanja Londonskog ugovora, upozoravali na jedinstvenost naroda Hrvata, Slovenaca i Srba koje dijeli tek različita, ali bogata kulturna tradicija, povijest i vjera.¹⁸

Pojava pokreta za izdvajanje južnoslavenskih naroda iz Monarhije i njihovo moguće ujedinjenje sa Srbijom, postalo je šire poznato i Trojnom savezu i Antanti. Prvi problem je predstavljalo nepostojanje javne organizacije koja bi vodila spomenute procese. U tom su smislu Trumbić i Supilo pokrenuli razgovore s Nikolom Stojanovićem, srpskim političarom iz Bosne i Hercegovine, u Firenzi od 22. do 25. studenog 1914. godine gdje su se dogovorili o zadatku osnivanja odbora.¹⁹ S druge strane, one Antantine, problem su produbljivali stavovi i izjave najprije Rusa, a zatim i engleske diplomacije predvođene Sir Edwardom Greyem, koji su davali velike povlastice i privilegije Srbiji koja je uspješno slomila prvi austro-ugarski val napada na Ceru i Kolubari. Konkretna problem učinjen je i objavom knjige profesora beogradskog sveučilišta, Aleksandra Belića, „Srbija i južnoslovensko pitanje“ u kojoj autor tvrdi da su se Hrvati i Srbi slili tijekom povijesti u jedan te isti narod, izostavljajući pritom Slovence. Potonjim problemima treba dodati i onaj koji se razvio iz, uvjetno nazvanog, vjerskog pitanja. Konkretno, radilo se o utjecaju Svete Stolica koja je željela izbjeći predavanje višemilijunskog katoličkog puka iz Monarhije pod upravu pravoslavne Srbije u planiranoj novoj državi. Neuspjeh pregovora s velikim silama ipak je u travnju rezultirao potpisivanjem Londonskog ugovora i to dobrim dijelom upravo na instrukcijama britanskog ministra vanjskih poslova Sir Edwarda Greya.

¹⁸ ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, 30-31.

¹⁹ Ibid, 30-31.

4. Rad jugoslavenskog odbora

Svega nekoliko dana nakon potpisivanja Londonskog ugovora, u Parizu, u hotelu Madisson okupili su se politički emigranti i 30. travnja 1915. godine osnovali Jugoslavenski odbor, koji će predstavljati „... jugoslavenske zemlje u Austro-Ugarskoj...“, a cilj im je njihovo oslobođenje i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.²⁰ Započela je tako udružena diplomatska borba za očuvanje hrvatskog teritorija, s obzirom da su članovi odbora, kojemu je Trumbić izabran za predsjednika, znali za plan Antante o podjeli. U svjetlu tih posljednjih događanja i najave mogućeg ujedinjenja južnoslavenskih naroda i teritorija sa Srbijom i Crnom Gorom, ili *prisajedinjenja*, kako je to vidjela Srbija, sve više jača ideja obrane od talijanskih pretenzija na teritorij buduće zajedničke države. U tom smislu djeluju i političari okupljeni u Jugoslavenskom klubu te predstavnici srbijanske Narodne skupštine, pa čak i regent Aleksandar koji izjavljuje da Talijani Srbiji predstavljaju veću opasnost od Austrije.²¹ Istovremeno je važno primijetiti i situaciju u kojoj se nalazi stanovništvo područja o kojemu je visoka politika razgovarala trgujući s različitim interesima. Naime, u vrijeme od 1915. godine pa do konca Velikog rata u Dalmaciji je narušen borbeni duh, čemu uzroke treba tražiti u gospodarskoj krizi i nestašici osnovnih potrepština.²² Prvi akt Jugoslavenskog odbora koji je bio reakcija na ugovor bio je Memorandum o jugoslavenskom pitanju koji je 6. svibnja 1915. napisan, a 10. svibnja 1915. predan je u Quai d'Orsayu, tj. francuskom Ministarstvu vanjskih poslova i ruskom ambasadoru.²³ Memorandum je imao dvojaku ulogu, tj. njime se saveznicima objavljuje postojanje aktivnog odbora, a s druge strane, pozdravljanje talijanske akcije protiv Austrije i Njemačke, ali protivljenje njihovim aspiracijama na južnoslavenski teritorij, kako su ga oni sami smatrali. U kriznom razdoblju za Srbiju i Crnu Goru koje je nastalo porazima i odstupanjem s bojišnice i diplomatski problemi se dublje usađuju u sukobljene ideje buduće države. Naime, Frano Supilo sve češće čini diplomatske akte „na svoju ruku“ ne konzultirajući se s Jugoslavenskim odborom, pa čak ni s njegovim predsjednikom. On je prepoznao ideje *Velike Srbije* u politici Narodne radikalne stranke pod vodstvom Nikole Pašića te se sve češće poticao sukob između njih. Na plenumu Jugoslavenskog odbora otvorenom 16. veljače 1916. godine u Parizu Supilo je izrazio svoje mišljenje i pročitao svoju Promemoriju koju je uputio Greyu u listopadu prethodne godine, a sve s ciljem upozoravanja na štetnost politike kojoj odbor ne može adekvatno parirati, upravo iz razloga nametnutog Londonskog ugovora.²⁴ Upozoravao je na moguću važnu ulogu

²⁰ MATKOVIĆ, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, 30.

²¹ ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, 81.

²² Ante BRALIĆ, „Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917.-1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 1., Zagreb, 2006., 243-266., 244.

²³ ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, 89.

²⁴ *Isto*, 154-155.

buduće jugoslavenske države u pomoći Italiji, no zbog navedenih protivnika njegovih ideja Supilo je pod pritiskom morao u lipnju 1916. napustiti Jugoslavenski odbor. Važan čin koji predstavlja težnje ka obrani cjelokupnosti hrvatskog teritorija učinili su zajedničkom adresom upućenom kralju, a sastavili su je Starčevićeva stranka prava i Hrvatsko-slovenski klub u Carevinskom vijeću 28. veljače 1917.²⁵ Istu su podržali i predstavnici Radićeve Hrvatske pučke seljačke stranke, a radikalniji su nacionalisti okupljeni oko Frankove stranke prava inzistirali na izdvajanju hrvatskih zemalja iz Monarhije, njihovom ujedinjenju i formiranju jedinstvene nezavisne hrvatske države. Već spomenuti jaz između politike amputacije tzv. južnoslavenskih zemalja od Monarhije i politike ustavnog reformiranja i stvaranja federalističke države došli su do svog vrhunca na koncu svibnja 1917. osnivanjem Jugoslavenskog kluba. Političari okupljeni oko kluba su tada pročitali u Carevinskom vijeću i svoju deklaraciju (poslije nazvanu Majskom) kojom izražavaju svoj stav. Kao odgovor na Majsku deklaraciju, uslijedila je od 15. lipnja do 20. srpnja 1917. godine Krfska konferencija na kojoj je kao zaključak donesena Krfska deklaracija. Na konferenciji su sudjelovali svi politički predstavnici i dogovorili su budući izgled ujedinjene države. Ono što je važno za ovaj rad su točka 9. deklaracije koja tvrdi da „Teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obuhvata svu onu teritoriju, na kojoj živi naš troimeni narod...“ i da se „...ona ne bi smela krmjiti“.²⁶ Deseti članak doslovce tvrdi: „Jadransko more, u interesu slobode i ravnopravnosti svih naroda, biće slobodno i otvoreno svima i svakome“.²⁷ Nakon Krfske deklaracije, a do kraja rata važnu ulogu za Jadransko pitanje imao je Rimski pakt sklopljen 7. ožujka 1918. godine između dr. Trumbića i talijanskog narodnog poslanika Andrije Torrea.²⁸ Tim paktom ili sporazumom dvije strane utvrdile su važnost problema koji predstavlja Jadransko pitanje te su dogovorili o njemu raspravljati po svršetku rata, a na načelima prijateljskih i dobrosusjedskih odnosa. Nastavak diplomatskih problema produžio se stvarno nakon svršetka rata i od tada se može promatrati u diplomaciji unutar novih država počevši s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba, a nastavljajući s Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca u sklopu odnosa na mirovnoj konferenciji i bilateralnih s Italijom. Upravo je prvi zadatak delegata na mirovnoj konferenciji bio osporiti Londonski ugovor pozivajući se na pravnu tezu *nihil de nobis sine nobis*.²⁹

²⁵ Isto, 197.

²⁶ ŠIŠIĆ, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata*, 12.

²⁷ Isto, 12.

²⁸ Isto, 13.

²⁹ Franko POTOČNJAK, *Rapalski ugovor*, Zagreb, 1921., 38.

5. Poslijeratni diplomatski problemi

Nove probleme koje će tek uzrokovati upravo Jadransko pitanje, vjerojatno je dobro predvidio Stjepan Radić u svom poznatom govoru na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS, održanog 24. studenog 1918., dakle svega nekoliko dana pred ujedinjenje. Tada je Radić poručio zagovornicima ujedinjenja kako oni narod silom gone da pristane uz njih uvjeravajući ih da će ih braniti od Talijana, a da narod upravo Srbiju smatra novim tlačiteljem.³⁰ Italija je pak vojnom intervencijom stvorila pritisak na rad mirovne konferencije okupirajući Istru i dio Dalmacije. Gotovo je scenski odrađen nastup, tj. ulazak talijanske vojske u Zadar, 4. studenog 1918. kada je talijanska torpiljarka 55 AS uplovila u zadarsku luku iskrcavši 100 pješaka predvođenih zapovjednikom de Boccardom koji su uzvikivali „Evviva la Jugoslavia!“, a koje su organizirano dočekali talijanski i hrvatski građani Zadra.³¹ Tome se mora dodati i vješta izjava de Boccarda u kojoj doslovce govori da je talijanska vojska došla kao „... saveznik, u ime talijanskog kralja, a po naredbi Antante izvršiti okupaciju grada i pomoći pri podjeli hrane“. ³² Unatoč njegovim prvim riječima i objašnjenju kako je okupacija potpuno vojnog karaktera i da se provodi radi nadzora provedbe odrednica primirja, svega nekoliko dana kasnije slijedila je intenzivnija vojna okupacija i udar na političku osobnost ne samo Zadra nego i ostatka Dalmacije. Tim je provedena u djelo zamisao, predvodnika talijanske delegacije na mirovnoj konferenciji, Orlando koji je izjavio da: „... za Dalmaciju govori u prvom redu strateški moment. Talijanska je obala izložena svakojakim napadima i posve je nezaštićena.“, a sigurnost joj može jamčiti obrambena baza u sredini suprotne jadranske obale (hrvatske) na koju, nastavlja Orlando: „... osim strateških, imamo i nacionalnih i povijesnih razloga...“. ³³ Takva situacija, okupirane Dalmacije i Istre rezultirala je krajnjom napetošću bilateralnih odnosa, ali i strahom od novih oružanih sukoba. Iako je talijanska okupacija učinjena s neopravdanim ciljem zaštite talijanskog puka na području hrvatskih krajeva, ipak narod nije prihvatio novu nametnutu upravu, cenzuru i vojsku. Kako ni Država SHS, a ni Kraljevina SHS nisu uspjele riješiti razgraničenje, rješavanje sada „Jadranske krize“ odgođeno je za parišku konferenciju. ³⁴ Vjerujući u politiku koju je predstavljao američki predsjednik Thomas Woodrow Wilson, tj. njegov *New Diplomacy*, Hrvati su vidjeli moguće osporavanje Londonskog ugovora, jer je New Diplomacy osporavala tajne sporazume. Franko Potočnjak, jedan od aktivnih sudionika diplomatskih odnosa i svjedok borbe za obranu hrvatskog teritorija često ističe Trumbićevu površnost i

³⁰ MATKOVIĆ, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, 72.

³¹ BRALIĆ, „Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917.-1918.)“, 263.

³² Juraj BIANKINI, „Prva dva mjeseca italijanske okupacije Dalmacije“, *Almanah Jadranska straža*, godina 1929., Beograd, 1929., 94-140., 108.

³³ Mile MARJANOVIĆ, *Diplomatska borba za Zadar*, Zagreb, 1964., 284.

³⁴ ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, 408-409.

odstupanje od čvrstih načela obrane sve jugoslavenske zemlje.³⁵ U skladu s tim, Delegacija kraljevine SHS ponudila je američkom predsjedniku vođenje arbitražnog postupka u problemu Jadranske krize. Potom se i dr. Trumbić Ekspozeom obratio Vijeću deseterice ističući još jednom, po tko zna koji put, da Italija želi amputirati od Kraljevstva SHS područja napućena jugoslavenskim narodom, a istovremeno iznimno siromašna i gospodarski ugrožena.³⁶ Prijedlog o arbitraži odbijen je nakon talijanskog protivljenja, pa je Delegacija SHS ponudila 16. travnja 1920. mogućnost drugačijeg rješenja, tj. plebiscitom.³⁷ U svibnju je talijanska strana otvorila mogućnost manjeg popuštanja u pregovorima s Kraljevstvom, ali je ipak uradila novim gotovim činom, D'Annunzijevom okupacijom Rijeke. I velikim silama bilo je jasno da se trajni mir i kolektivna sigurnost neće postići sve dok postoji Jadranske krize, pa sve do završetka mirovne konferencije 21. siječnja 1920. američki predsjednik i britanski premijer posreduju u pregovorima između Italije i Kraljevine SHS. Razni memorandumi, posredovanja, telegrami i apeli nisu riješili situaciju, pa je odlučeno da će se Jadranska kriza rješavati direktnim pregovorima između Italije i Kraljevine.

Po završetku mirovne konferencije sve je više rastao pritisak velikih sila na Kraljevinu SHS prijeteći pomaganjem i pružanjem podrške Talijanima. Tako su u svibnju 1920. u Pallanzi, a u srpnju u mjestu Spa održani novi sastanci s ciljem rješavanja krize.³⁸ Rješenje, koje je moglo biti samo privremeno, doneseno je u noći s 12. na 13. studenoga 1920. godine u Rapallu sklapanjem Rapallskog ugovora kojim se „Italiji priznaje pravo na Goričku, čitavu Istru sa Pulom i grad Trst sa teritorijem, dio Slovenije do Snježnika, na grad Zadar, otoke Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruž uz više manjih otočića, dok nam je i Rijeka otrgnuta i proglašena slobodnom državom.“³⁹ Ovaj ugovor tek je odškrinuo vrata novim diplomatskim bitkama jer protivno očekivanom talijanska vojska nije napuštala područja koja joj nisu bila ustupljena. Neuspjeh popustljive diplomatske borbe očitovao se i u sljedećem; naime, Talijani su u Kraljevini SHS imali pravo proglasiti se talijanskim državljanima u stranoj zemlji sa svim pravima iste, a pripadnici naroda ujedinenih u Kraljevinu SHS, u odstupljenim krajevima Italiji bili su predani na milost i nemilost Talijana.⁴⁰ Na tragu rješavanja takvih problema zaključena je Santmargerithska konvencija koja je potpisana u Rimu 23. listopada 1922. godine, kojom se pokušalo riješiti problem talijanske vojne prisutnosti u zadarskom zaleđu i krajevima u Istri, a koja su bila van talijanske upravne sfere.⁴¹ Potom je

³⁵ POTOČNJAK, *Rapalski ugovor*, 30-31.

³⁶ ŠIŠIĆ, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata*, 25.

³⁷ Ibid, 28.

³⁸ MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991 – 2003). Drugo dopunjeno izdanje*, 81.

³⁹ POTOČNJAK, *Rapalski ugovor*, 5.

⁴⁰ Isto, 5.

⁴¹ Bogdan KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb, 1975., 38.

uslijedilo lokaliziranje pregovora utvrđivanjem područnih komisija koje su trebale raspraviti međusobnim argumentiranjem i dogovorom o preuzimanju određenog područja. Završni akt ovoga razdoblja, razdoblja Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, bilo je sklapanje Rimskih ugovora. Rimske ugovore 27. siječnja 1924. potpisali su Nikola Pašić i Momčilo Ninčić s jugoslavenske strane, a Mussolini s talijanske čime je Rijeka predana Italiji na upravu, a sve u duhu „prijateljstva i srdačne suradnje“.⁴²

Iako su se problemi diplomatske borbe za hrvatska područja nastavili i tijekom većine 20. st. ipak taj dio pripada povijesti koja je podmakla od događanja Prvog svjetskog rata i s njime je povezana tek ugovorima i drugim aktima koji su utjecali na buduće odnose dviju država.

ZAKLJUČAK

Uzročno-posljedični niz, još jednom u konačnom osvrtu, iziskuje da se problem obrađen u ovome radu predstavi u dimenziji u kakvoj je i nastao. Naime, Londonski ugovor, srž problema koji je stvarao zapreke diplomatskoj borbi za očuvanje i ujedinenje svih hrvatskih teritorija, nastao je u dogovorima obavljenim debelim velom tajnosti. Skrivan od „očiju“ naroda čijim se suverenitetom i područjem trgovalo, uvjetovalo i pregovaralo. Italija je započela uvjetovanje i iskoristila neutralnost prilikom izbijanja Velikog rata, kako ga je tadašnja historiografija nazivala te stvorila diplomatski vakuum hrvatskim političarima koji su se tada nalazili u emigraciji. Taj je vakuum sprječavao kvalitetne odnose i pregovore, najprije o pitanju, kolokvijalno nazvanih, južnoslavenskih naroda, a potom o Jadranskom pitanju. Ključan jest i odnos različitih javnih predstavničkih tijela južnoslavenskih naroda Monarhije, kasnije priključenih Kraljevini Srbiji.

Konačno, nameće se zaključak da je Londonski ugovor stvorio dubok jaz i ogromne probleme koji su uzrokovali dugu, tešku i s promjenjivim ishodima vođenu diplomatsku borbu za povijesno utvrđen državni teritorij. Tragovi Londonskog ugovora tako su veliki da ih možemo primijetiti i prilikom pregovora Pavelića s Talijanima, kada je imao na umu odrednice ugovora koje dio južno od talijanske interesne ili tada okupacijske sfere predaju Srbiji i Crnoj Gori. Promatrajući ovu problematiku treba primijetiti i upozoriti na konstantno narušavanje i osporavanje hrvatskog strateškog, nacionalnog i povijesnog prava na svoj teritorij. Možda i nije toliko sporno pitanje i problem da se takva prava osporavaju, već se može primijetiti kako su gore spomenuta prava s ciljem njihova izbjegavanja i skrivanja zamijenjena istim tim pravima druge strane – talijanske. To najvjernije potvrđuje Orlandoova izjava na mirovnoj konferenciji kojom je branio nacionalna, strateška i povijesna prava na istočnu jadransku obalu. Analiziramo li sva tri navedena

⁴² Isto, 43.

prava po kojima su Talijani pravdali svoje interese mogu se uočiti prema potrebi iskonstruirane činjenice i njihovo jednoobrazno tumačenje. Konzultirajući brojnu literaturu, kojoj je predmet proučavanje talijanske manjine u Dalmaciji, može se utvrditi kako je talijanska manjina imala političku većinu samo u zadarskoj gradskoj sredini. To otvara pitanje o valjanosti nacionalnog prava Talijana na Dalmaciju. Povijesno pravo također je proizvoljno prihvaćeno s obzirom da se poziva i temelji na kontinuitetu uprave počevši od doba carskog Rima. Konačno, strateško pravo na koje se pozivao Orlando jest plod imperijalističkih ideja iz doba iredentizma. Naime, opravdanje da je talijanski državni suverenitet ugrožen s obzirom da se mora braniti u okviru svojih stvarnih granica i da Italija nužno mora stvoriti obrambene baze na istočnoj jadranskoj obali je nasilno iskonstruirano.

Ovim radom pokušalo se obuhvatiti borbu hrvatske diplomacije za obranu Dalmacije, ali neizbježno je sagledati tu borbu u okvirima novih državnih politika i uprava koje su uslijedile po svršetku rata. I u tim okvirima treba potražiti razloge neuspjeha hrvatskih diplomata, dijelom je o tome i u ovome radu bilo riječi, ali za širi kontekst tih odnosa potrebno je posvetiti puno više od jednog poglavlja ovakva rada.

Kao zaključnu misao navodim u nastavku citat koji je u svom djelu *Borba za pravo* istaknuo Rudolf von Jhering, a već na naslovnoj strani svoga rada prenio F. Potočnjak.

*„Narod koji čuti na povredu prava i dopušta da mu se protupravno oduzme ma i četvorna milja puste i bez vrijednosti zemlje potpisao je svoju sopstvenu smrtnu osudu.“*⁴³

LITERATURA

1. BEGONJA, Zlatko, „Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915.-1947.)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zadar, 2007., 501.-521.
2. BIANKINI, Juraj, „Prva dva mjeseca italijanske okupacije Dalmacije“, *Almanah Jadranska straža*, Beograd, 1929., 94.-140.
3. BOBAN, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992.
4. BOSWORTH, Richard, J. B., *Italy, the Least of Great Powers: Italian foreign policy before the First World War*, New York, 1979.
5. BRALIĆ, Ante, „Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917.-1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 1., Zagreb, 2006., 243.-266.
6. KARDUM, Livia, *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat (prvi dio)*, Zagreb, 1997.
7. KRIZMAN, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb, 1975.

⁴³ POTOČNJAK, *Rapalski ugovor*, 1.

8. MARJANOVIĆ, Mile, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914. – 1917.*, Zagreb, 1960.
9. MARJANOVIĆ, Mile, *Diplomatska borba za Zadar*, Zagreb, 1964.
10. MATKOVIĆ, Hrvoje, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1995.
11. MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991 – 2003). Drugo dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2003.
12. POTOČNJAK, Franko, *Rapalski ugovor*, Zagreb, 1921.
13. ŠEPIĆ, Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, Zagreb, 1970.
14. ŠIŠIĆ, Ferdo, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata*, Zagreb, 1920.
15. THOMPSON, Mark, *The White War. Life and Death on Italian Front 1915-1919*, London, 2008.
16. ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države: 1914-1920.*, Beograd, 1980.

PRILOZI

Karta br. 1 – razgraničenje utvrđeno Londonskim ugovorom

Preuzeto iz: Boban, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992., 18.

Karta br. 2 – granice Kraljevine SHS nakon uređenja Rapallskim ugovorima
Preuzeto iz: Boban, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992., 27.

ŠTEFAN ŠTIVIČIĆ

London Treaty – problems of diplomacy during World War I. and after War

Summary

The aim of this paper is to present and explain the facts and circumstances that led to the signing and later sanctioning of the London Treaty. Paper analyses the „baggage“ that the London Treaty imposed to Croatian diplomacy and politics regarding the fight to preserve composure of the Eastern Adriatic. This paper presents a new interpretation of thesis stated in Croatian and foreign literature, written by contemporary or modern authors. Paper chronologically follows and explains the events prior to the World War I and the effect London Treaty had. Finally, paper explains the influence of other, foreign forces and states whose acts affected specified problem.

Keywords: London Treaty, World War I, East Adriatic Coast, Diplomacy, Adriatic question, Yugoslav Committee

BARBARA VUKOVIĆ
Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji

KAKO PREŽIVJETI SMJENU REŽIMA?

Sudbina Folksdojčera na prostoru Hrvatske

Cilj ovoga rada jest prikazati represiju koja se odvijala nad Nijemcima na prostoru Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata. Teret kolektivne krivnje kojom je obilježen cijeli narod rezultirao je bespoštednim kažnjavanjem tijekom dugog niza godina. Upravo će se problematikom kolektivne krivnje te njenim posljedicama baviti ovaj rad. Na temelju literature i osobnih svjedočanstava razjašnjena su brojna nagađanja o razmjerima nedaća koje su zahvatile Nijemce na prostoru Hrvatske nakon Drugoga svjetskoga rata.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Folksdojčeri, Nijemci, Jugoslavija, kolektivna krivnja, represija

1. Uvod

Dugi niz godina Nijemci u Hrvatskoj bili su pod teretom kolektivne krivnje za sve zločine počinjene u vrijeme Drugog svjetskog rata. Represija nad njima odvijala se nemilosrdno i bespoštedno, kao svojevrсна kazna za pripadnost jednom narodu. Tek se unazad dvadesetak godina o njihovoj sudbini počelo progovarati bez zadržke i osuđivanja. Iznosi se prava slika njihovog života za vrijeme i nakon propasti Nezavisne Države Hrvatske, a time i postavlja pitanje u kojoj su mjeri zaista bili odgovorni za pojedine zločine. Može li se zbog tereta kolektivne krivnje dopustiti opravdavanje represije i zločina nad nevinima?

Mogu priznati da je i meni istraživanje za ovaj završni rad pomoglo u shvaćanju pojma kolektivne krivnje te razmjerima njegova utjecaja, koji se i dan danas osjeti među ljudima.

On je i dalje tu, manjim dijelom zbog utjecaja medija, a većim zbog manjka određenih informacija. Rasvjetljavanjem prošlosti Folksdojčera i tereta njihove kolektivne krivnje danas se bave manjinske udruge Nijemaca i povjesničari. Nova saznanja i informacije pomogli su mi u boljem shvaćanju povijesti ovog naroda, a time i pozornijem slušanju djedovih priča, čija je obitelj kolonizacijom došla iz Dalmacije u napuštenu kuću prognanih Folksdojčera.

2. Dolazak Folksdojčera na prostor Hrvatske

Od davnina na prostorima europskog jugoistoka zabilježena je prisutnost germanskih naroda. Ostatci njihova boravka na području Hrvatske tek su krhotine nekadašnjih migracija.

U vrijeme opadanja turskih osvajanja i utjecaja (krajem 17. i početkom 18. stoljeća), na prostorima Hrvatske, bilježe se prvi značajniji valovi doseljavanja Nijemaca. Ovaj val migracija zahvatio je područja Bačke, Banata, Baranje, Srijema i Slavonije koja su zbog turskih razaranja ostala opustošena i nerazvijena. Većina njemačkih doseljenika pripadala je agrarnim slojevima. No, njihova ekonomičnost, poduzetnost i naobrazba omogućila im je brži uspon na društvenoj i materijalnoj ljestvici. Zbog relativno brzog uspona Nijemci su često dolazili u konflikte sa nerazvijenim slavenskim stanovništvom koje nije skrivalo svoju netrpeljivost. Konflikte ove, ali i drugih naravi tijekom stoljeća rezultirali su kasnijim krvavim sukobima između naroda.

Iako u manjoj mjeri, Nijemci su naseljavali područja Hrvatske (najizraženije su naseljena područja Srijema i Slavonije). Valovi većih doseljavanja zabilježena su tijekom 18. i 19. stoljeća, a neka od njihovih značajnijih središta na ovim područjima bila su oko Vinkovaca, Osijeka, Vukovara, Đakova, Požege, Daruvara, Garešnice i Virovitice.¹ Prema knjizi *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Gorana Beusa Richembergha, Nijemci, uz brojne doseljenike iz razvijenijih dijelova monarhije, obuhvaćaju i unaprijeduju niz djelatnosti: zdravstvo, školstvo, gospodarstvo, novinstvo, knjižarstvo, pastoralni rad i dr.² Možemo reći kako su bili, svojevrсна, pokretačka snaga svih gradova i sela koja su tijekom godina naseljavali.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, zbog brojnih političkih previranja i samog Prvog svjetskog rata, položaj Folksdojčera se mijenja. Njihov status izrazito opada, postaju samo još jedna u nizu manjina, a sve to dovodi do porasta iseljavanja. Dio Nijemaca koji ostaje na prostorima Kraljevine Jugoslavije okuplja se u Kulturbundu³ kako bi očuvali svoju kulturu i identitet. No, pojavi i utjecaju nacističke ideologije ni Kulturbund nije se mogao oduprijeti. Dio "stare" postave smijenjen je, a na čelna mjesta postavljeni su politički istomišljenici koji će propagandom i zastrašivanjem privući veliki broj novih članova: Franz Hamm (politički koordinator), dr. Sepp (Josef) Janko (koordinator kulturnih djelatnosti) i dr. Josef Trischler (koordinator za gospodarstvo).⁴ Prividni mir između Folksdojčera i naroda u Kraljevini Jugoslaviji nije trajao dugo.

¹ Podaci iz: Vladimir GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb, 1997., str. 13.

² Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Zagreb - Sarajevo, 2010., str. 109.

³ *Kulturbund* je kulturno-prosvjetno udruženje pripadnika njemačke nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji osnovano 1920. koje je poslije 1936. preraslo u političku ekspozituru Hitlerove politike. (Definicija preuzeta sa *Hrvatskog jezičnog portala* - www.hjp.hr)

⁴ Podaci iz: Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Zagreb - Sarajevo, 2010., str. 158.-159.

Pristupanjem Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu⁵ razvio se skepticizam prema Folksdojčerima koji je rezultirao masovnim protunjemačkim demonstracijama, obustavljanjem rada brojnih udruženja i pritvaranjem istaknutih članova njemačke zajednice (na meti su članovi Kulturbunda). Tek nastankom Nezavisne Države Hrvatske⁶ te mađarskom okupacijom na području Bačke i Baranje⁷ dolazi do promjene koja je rezultirala povećanjem utjecaja njemačke zajednice.

3. Tko su bili Folksdojčeri u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske?

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske i njenim službenim priznanjem od strane Trećeg Reicha počinje novo, relativno povoljnije, razdoblje za Folksdojčere.

U prvo vrijeme veliki broj Nijemaca, nošen utjecajem jake propagande i Hitlerovih pobjeda, prihvaćao je i pozdravljao novu politiku. Na području NDH imenovani su brojni predstavnici Trećeg Reicha, pa tako predstavnikom Vrhovnog vojnog zapovjedništva oružanih snaga postaje Edmund Glaise von Horstenau⁸, a veleposlanikom u Zagrebu Seigfried von Kasche⁹.

Povećava se broj unovačenih Folksdojčera, koji često bivaju raspoređeni i na istočnim frontama. Kako je vrijeme prolazilo, a prava slika nacističke politike dolazila na vidjelo, dio Folksdojčera pobunio se. Svi oni prozvani su "izdajicama domovine" te kažnjavani.

Prema knjizi *Nestanak Folksdojčera*, Vladimira Geigera, pod utjecajem ovih događanja osnivaju se u njemačke partizanske čete *Ernst Thälmann* u Slavoniji 1943. godine i austrijski bataljun u Sloveniji 1944./45. godinu. Također, u svojoj knjizi, Vladimir Geiger napominje kako je dio folksdojčerskih sela u Slavoniji,

⁵ Dana 25. ožujka 1941. godine ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković, u ime vlade Kraljevine Jugoslavije, potpisao je pristupanje Trojnom paktu Njemačke, Italije i Japana. Tijekom nadolazećih dana (26. i 27. ožujka) izbijaju masovne demonstracije koje rezultiraju vojnim pučem pod vodstvom generala Dušana Simovića i Bore Mirkovića. Svrgnuto je Namjesničko vijeće, provedena opća mobilizacija, a za vladara postavljen maloljetni kralj Petar II. Karađorđević.

⁶ Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije osnovana je, 10. travnja 1941. godine, Nezavisna Država Hrvatska. Područje nove države obuhvaćalo je, pored prostora većeg dijela današnje Hrvatske, Bosnu i Hercegovinu i cijeli Srijem sa Zemunom. Iako je službena vrhovna vlast bila u rukama *poglavnika* Ante Pavelića, možemo reći kako je NDH zapravo bila marionetska država Trećeg Reicha i Italije.

⁷ Odlukom Adolfa Hitlera o napadu i naviještanju rata Kraljevini Jugoslaviji (6. travnja 1941. godine), mađarske su vojne postrojbe (11. travnja 1941. godine) napale i okupirale područja Bačke i Baranje.

⁸ Edmund Glaise von Horsrenau (1882. - 1946.) nakon dužnosti predstavnika Vrhovnog vojnog zapovjedništva oružanih snaga pri Vladi NDH, postaje opunomoćeni general u NDH. Nakon završetka Drugog svjetskog rata počinio je samoubojstvo u nürnbergskom sudskom zatvoru.

⁹ Seigfried von Kasche (1903. - 1947.) veleposlanik je i opunomoćeni ministar Trećeg Reicha u NDH. Nakon propasti NDH osuđen je na kaznu smrti vješanjem.

poput Ernestinova, Antunovca, Gornjeg Josipovca, bio na strani partizanskog pokreta.¹⁰

Osim njemačkih partizana, u borbi protiv nacističke ideologije, istaknuli su se i njemački katolički svećenici. Kao najznačajnijeg na ovom polju, istaknula bih apatinskoga župnika Adama Berencza koji je svojom djelatnošću i izdavanjem tjednika *Die Donau* otvoreno istupao protiv Hitlerove ideologije. Zbog svoje djelatnosti postao je prepoznat u antinacističkim zemljama, ali napadan u svojoj. Cijela situacija kulminirala je u ožujku 1944. godine kada je *Die Donau* zabranjen, a Adam Berencz uhićen.

Dio Folksdojčera istaknuo se i u radu humanitarnih organizacija. Najveći obol na ovom polju dala je Diana Budisavljević,¹¹ koja se istaknula u pomoći pri zbrinjavanju pravoslavne djece čiji su roditelji bili žrtve ustaških zločina.

Specifičnost folksdojčerskog otpora ležala je u pasivnom stavu prema obje suprotstavljene strane. Iznimno mali broj Folksdojčera sudjelovao je u aktivnom otporu, dok se dio njih priključio nacističkim organizacijama misleći kako će ostati zaštićeni ili privilegirani. Često je dio njih bio u nepovoljnijem položaju od ostalih građana, zbog većih radnih, vojnih i civilnih obaveza koje su nametane bez obzira na njihove mogućnosti.

Od početka Drugoga svjetskog rata Folksdojčeri su sustavno napadani i sabotirani. Zbog bojazni koja se rađa među njima, krajem 1941. godine, počinju planovi o njihovoj evakuaciji, a kasnije i sama iseljavanja. Ona su dosegla vrhunac 1944. godine kada se već mogao nazreti kraj rata i propast nacističke ideologije. U tom zadnjem valu iseljavanja odlazi veliki broj pojedinaca koji su kroz prizmu jedne ideologije činili zastrašujuće zločine. Iza sebe ostavljajući njemački narod pod teretom kolektivne krivnje.

4. Sudbina nakon 8. svibnja 1945. godine

Završetkom konferencije u Potsdamu (srpanj/kolovoz 1945. godine) Saveznici¹² su odredili smjer svoje politike prema Njemačkoj, ali i samim Nijemcima. Granice Njemačke drastično se mijenjaju, a Nijemce "humano" raseljavaju sa područja zapadne Poljske, Čehoslovačke, SSSR-a i Mađarske. Odluku o „humanom“ raseljavanju Nijemaca, Jugoslavija je donijela samostalno. Tijekom raseljavanja, pri

¹⁰ Vladimir GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb, 1997., str. 25.

¹¹ Diana Budisavljević (1891. - 1978.), rođena Austrijanka, za vrijeme Drugog svjetskog rata djelovala je na humanitarnom polju te je njena inicijativa nazvana *Akcija Diane Budisavljević*. Pomagala je svim prognanicima, ranjenicima i siročadi. Najveći doprinos dala je u spašavanju siročadi i očuvanju njihovih identiteta.

¹² Saveznici ili Savezničke sile, izraz je koji se koristio za savez država na čelu s Velikom Britanijom, SSSR-om i SAD-om koji je u Drugom svjetskom ratu pobijedio Sile Osovine.

samom bijegu u Njemačku, poginuo je veliki broj nedužnih civila. Svaka od država imala je svoju politiku i načine kako ih raseliti, pa tako i jugoslavenski komunisti koji ju provode rigoroznije.

Prije samog uspostavljanja vlasti, komunisti su odredili svoju politiku prema nacionalnim manjinama. Iako je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) u svojoj *Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske* (9. svibnja 1944. godine) isticalo prava, slobode i ravnopravnost nacionalnih manjina, istih se načela nije držalo. Najviše se isticala potreba u obračunavanju sa njemačkom nacionalnom manjinom u Jugoslaviji. Slijedom tih događaja, 30. listopada 1944. godine, odlukom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) određen je smjer politike prema Folksdojčerima, koji je potvrđen odlukom jugoslavenskog komunističkog vodstva 1945. godine. Odlučeno je kako će svi pripadnici njemačke nacionalne manjine koji se nisu borili na strani Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i partizanskih odreda Jugoslavije (POJ), biti iseljavani, progonjeni i zatvarani za svoja nedjela.

Pod utjecajem ovakvih odluka, veliki dio njemačkog stanovništva bježi pred partizanskom vojskom. U knjizi *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Goran Beus Richembergh, ističe kako je desetak tisuća Folksdojčera ostalo u svojim mjestima bez osjećaja bojazni i krivnje, jer su i sami završetak rata dočekali i kao vlastito oslobođenje.¹³ Na žalost upravo su oni, svojim životima, platili sve zločine prebjeglih pojedinaca.

Ulaskom partizanskih snaga u Zagreb, 8. svibnja 1945. godine, i preuzimanjem vlasti počinje teško razdoblje za sve Folksdojčere.

Na meti jugoslavenskih vlasti prvi su se našli prebjegli visoki vojni i policijski zapovjednici, logorski čuvari te istaknuti članovi društva. Tražena su njihova izručenja iz svih savezničkih zemalja. Dio osumnjičenika nastradao je tijekom povlačenja, dok se drugi dio uspio krivotvorenim dokumentima pritajiti u emigraciji. Ostatak je izručen, priveden i osuđen smrtnim kaznama.

Drugi val kažnjavanja uslijedio je otvaranjem brojnih logora na prostoru Hrvatske. Neki od najpoznatijih bili su radni logor u Valpovu, sabirni logor u Đakovu, logor u Krndiji pokraj Đakova, Josipovcu kod Osijeka, Tenji pokraj Osijeka, radni logor u Šipovcu pokraj Našica i Velikoj Pisanici pokraj Bjelovara. Veliki broj logoraša činili su civili, koji sa ratnim zločinima i razaranjima nisu imali nikakve poveznice. Cilj komunista bio je u što kraćem roku deportirati što veći broj Folksdojčera, teretnim i stočnim vagonima, u njihove matične države (Njemačku i Austriju). Logori sami po sebi nisu omogućavali normalan život, što je rezultiralo razvijanjem raznih bolesti i oboljenjima (izražena pojava tifusa), gladi te smrtnim slučajima. Dio logoraša mučen je i nasilno ubijen, a izražena je i visoka stopa smrtnosti djece. Prema poglavlju Zbornika Mire Kolar-Dimitrijević,

¹³ Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Zagreb-Sarajevo, 2010., str. 194.

Logorska sudbina Nijemaca u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugog svjetskog rata Vladimira Geigera, utvrđen je broj stradalih u jugoslavenskim logorima. Od ukupnog broja umrlih Nijemaca (48 447), 25 987 činile su žene, 16 878 muškarci, a 5582 djeca.¹⁴

Mali broj preživjelih Nijemaca te konfiskacija¹⁵ koja je uslijedila, omogućila je komunistima nesmetan nastavak politike ugnjetavanja. Godine 1948. dolazi do zatvaranja logora za Folksdojčere u Jugoslaviji. Nakon izlaska iz logora, preživjele Folksdojčere, dočekala je teška situacija. Bez imovine, posla i uz dobru volju stanovnika sela i gradova, počeli su ispočetka izgrađivati svoj život. Zbog bojazni, za vlastite i živote svojih obitelji, mnoga prezimena poslavenizirana su ili promijenjena, a njemački se jezik prestaje govoriti u kućama. Pripadnost jednoj cijeloj manjini, zatajena je.

5. Život nakon represije

Život Folksdojčera u Hrvatskoj i Jugoslaviji, nakon godina represije, počeo se polagano smirivati. Mogućnost zapošljavanja sa javnim izricanjem nacionalne pripadnosti bila je gotovo nikakva što je pojedine Folksdojčere natjeralo na izmjenu prezimena te prihvatanje Jugoslavenstva. Također, onemogućeno im je školovanje na vlastitom jeziku i bilo kakva kulturno-nacionalna djelovanja.

Represija nad njima, zapravo, nikada nije prestala. Promijenio se samo način njenog djelovanja. Nakon sabirnih logora i konfiskacije, oduzima im se pravo na jezik, kulturu i identitet. Oduzima im se sve ono što čini jedan narod i njegovu povijest.

Tek uspostavljanjem Republike Hrvatske dolazi do zaokreta u njihovoj sudbini na ovim prostorima. Pripadnost i identitet više se ne skrivaju. Brojna kulturna i nacionalna udruženja počinju sa aktivnim radom kako bi novim naraštajima otkrila prešućivanu istinu o povijesti svoga naroda. Osim nematerijalne, pojedincima se postepeno vraća i materijalna imovina predaka. No, ono najznačajnije, javno im se priznaju sva poratna stradanja.

¹⁴ Vladimir GEIGER, *Logorska sudbina Nijemaca u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugog svjetskog rata*: Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević, Zagreb, 2003., str. 441. - 448.

¹⁵ Prema knjizi *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Gorana Beusa Richembergha, brojke govore o 97 720 oduzetih njemačkih posjeda sa 637 939 hektara obradivog zemljišta. Podaci iz: Goran BEUS RICHEMBERGH, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.*, Zagreb-Sarajevo, 2010., str. 207.

ZAKLJUČAK

Život Folksdojčera na prostorima Hrvatske, od davnina, obilježen je političkim previranjima. Uspostavljanjima i ukidanjima brojnih režima i ideologija, koje su iza sebe ostavljale krvavi teret kolektivne krivnje.

Ne osporavajući odgovornost nacionalsocijalističke ideologije i dijela Njemačkog naroda za počinjene zločine tijekom Drugog svjetskog rata, povjesničari danas pokušavaju prikazati kako se promjenom i uspostavljanjem komunističkog režima na cijeli narod vršila nemilosrdna represija. Dugi niz godina osporavano im je pravo na vlastiti identitet, kulturu i imovinu, u nadi, kako će i onaj preostali dio Folksdojčera emigrirati u matične zemlje. No, unatoč dugogodišnjoj represiji uspijevaju preživjeti i zadržati svoj identitet.

Uspostavljanjem Republike Hrvatske ostvaruju svoje osnovno pravo na jezik, kulturu i identitet. Radom manjinskih udruga obnavljaju svoje običaje, izgrađuju spomenike poslijeratnim žrtvama i istražuju njihovu povijest.

Pred njima je još uvijek dug put u rasvjetljavanju prošlosti Folksdojčera na ovim prostorima.

LITERATURA

1. Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, Zagreb 2001.
2. Vladimir GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*, Nova stvarnost, Zagreb 1997.
3. Vladimir GEIGER, *Folksdojčeri: Pod teretom kolektivne krivnje*, Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek 2002.
4. Vladimir GEIGER, *Logor Krndija 1945.-1946.*, Hrvatski institut za povijest Zagreb; Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2008.
5. Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo 2010.
6. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. - Dokumenti 2 - Slavonija, Srijem i Baranja*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2006.
7. *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević: Zbornik radova povodom 70. rođendana*, FF Press i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2003.

PRILOZI

I. INTERVJU SA PRIPADNIKOM NJEMAČKE NACIONALNE MANJINE
(Nuštar)

POVIJEST JEDNE OBITELJI

Intervju sa pripadnikom njemačke nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj
Antunom Gertnerom.

Antun Gertner rođen je 7. lipnja 1950. u Nuštru, Republici Hrvatskoj gdje provodi svoj cijeli život.

- ***Za početak, možete li mi reći po kojoj ste obiteljskoj liniji Nijemac?***
Po očevoj liniji.
- ***Znate li kada i na koje prostore Hrvatske dolazi Vaša obitelj?***
Nažalost, ne znam točnu godinu dolaska moje obitelji na prostore Hrvatske. No, mogu sa sigurnošću reći kako su mi i djed i pradjed rođeni u Nuštru.
- ***Imate li saznanja čime se bavila Vaša obitelj po samom dolasku i kakav je društveni status imala?***
Mogu reći da mi se obitelj naraštajima bavila zemljoradnjom, ali za sam društveni status nemam informacija.
- ***Mijenja li im se status uspostavom Nezavisne Države Hrvatske? Ukoliko da, na koji način i na kojem se polju društveno/političkog života manifestira?***
U tom periodu status im se ne mijenja, ostaju zemljoradnici sve do 1945. godine kada su protjerani iz svojih kuća.
- ***Nakon smjene režima i dolaska komunista na vlast, jesu li članovi Vaše obitelji progonjeni, zatvarani u logore i oduzima li im se imovina?***
Svi članovi moje obitelji, osim oca, protjerani su teretnim vagonima u Njemačku. Također, oduzeta im je i sva imovina. Otac sa majkom i starijom sestrom, ipak ostaje u Nuštru.
- ***Nakon oduzimanja imovine, gdje Vaša obitelj započinje svoj život?***
Iako im je sva imovina oduzeta, obitelj ostaje živjeti u Nuštru. Primljeni su u kuću koloniste V. L., gdje ostaju naredne dvije godine. Nakon toga, vraćaju se u svoju kuću koju tek 1975. godine uspijevaju službeno prepisati na svoje ime.
- ***Mijenja li samo društvo odnos prema njima?***
Društvo ne mijenja odnos prema njima, niti su osuđivani zbog svoje pripadnosti.
- ***Možete li mi reći u kojem periodu život Vaše obitelji prelazi u normalu?***
Rekao bih negdje krajem 1950.-tih i početkom 1960.-tih.

- ***Smeta li Vam izraz Folksdojčer i što za Vas on predstavlja?***
Ne. Naprotiv, ponosim se svojim porijeklom.
- ***Djelujete li danas u manjinskim udrugama?***
Ne.
- ***Koliko ste, kao manjina, zadovoljni pravima i životom u Republici Hrvatskoj?***
Moji ukućani i ja, zadovoljni smo pravima i životom u Republici Hrvatskoj.
- ***Još jednom, zahvaljujem Vam se što ste pristali obaviti intervju.***

Tekst prilagodila, te intervju obavila:

Barbara Vuković

Dana, 13. srpnja 2013. u Nuštru.

II. INTERVJU SA PRIPADNIKOM NJEMAČKE NACIONALNE MANJINE (Osijek)

POVIJEST JEDNE OBITELJI

Intervju sa pripadnicom njemačke nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj **Mirtom Galo (rođ. Tomašić).**

Mirta Galo (rođ. Tomašić) rođena je 24. rujna 1959. godine u Osijeku, Republici Hrvatskoj gdje provodi veći dio svog života.

- ***Za početak, možete li mi reći po kojoj ste obiteljskoj liniji Nijemica?***
Njemica sam i po majčinoj i po očevoj obiteljskoj liniji.
- ***Znate li kada i na koje prostore Hrvatske dolazi Vaša obitelj?***
Drugom polovinom 18. stoljeća sele se sa područja podno Schwarzwalda, brodovima, u Apatin da bi konačno 80.-tih godina 19. stoljeća svoj život započeli na prostoru Osijeka i Tenja.
- ***Imate li saznanja čime se bavila Vaša obitelj po samom dolasku i kakav je društveni status imala?***
Po samom dolasku u Apatin (Republika Srbija) dva se brata razdvajaju, jedan se bavio brodogradnjom, a drugi trgovinom. Kasnijim dolaskom u Osijek i Tenje obitelj se bavila zemljoradnjom, trgovinom i obrtom. Mogu reći kako su bili imućni.
- ***Mijenja li im se status uspostavom Nezavisne Države Hrvatske? Ukoliko da, na koji način i na kojem se polju društveno/političkog života manifestira?***
U suštini ne. Zadržali su imućni status i nastojali se javno ne izražavati. No, majčin ujak Franjo Helfrich bio je priznati farmaceut koji je 1942. godine postao dogradonačelnikom Osijeka.

- ***Nakon smjene režima i dolaska komunista na vlast, jesu li članovi Vaše obitelji progonjeni, zatvarani u logore i oduzima li im se imovina?***

Slabljenjem i povlačenjem njemačke vojske (1944. godine) veliki dio moje obitelji otišao je u Njemačku, dok se manji dio skrivao kod hrvatskih obitelji kako ne bi bili deportirani.

Djedov otac, majka, te dvije sestre i brat (porodica Speiser) 1945. godine završili su u valpovačkom logoru. U njemu provode dvije godine, ali zbog loših uvjeta svi umiru od tifusa. Također, oduzeta im je sva imovina.

- ***Nakon smirenja situacije i izlaska iz logora, gdje započinju svoj život i kakva im je mogućnost zapošljavanja?***

Po pričama majke sjećam se kako su od nekih ljudi dobili staru kuću na korištenje, jer im je sva imovina oduzeta. U prvo vrijeme ovisili su isključivo o pomoći sugrađana, tek kasnije uspijevaju doći do sitnih poslova.

- ***Mijenja li samo društvo odnos prema njima?***

U negativnom smislu ne, upravo suprotno. Za vrijeme i nakon izlaska iz logora, pomagali su im na razne načine kako bi mogli preživjeti.

- ***Smeta li Vam izraz Folksdojčer i što za Vas on predstavlja?***

Ne smeta mi, jer je to moje porijeklo. Mogu reći kako sam se s tim izrazom susrela tek 1972. godine (u obitelji se nije pričalo o tome), dolaskom maminog bratića iz Njemačke (porodica Nemesch) i otkrivanjem istine o vlastitom porijeklu.

- ***Djelujete li danas u manjinskim udrugama?***

U samom radu ne, ali pratim i posjećujem organizirana događanja udruge Nijemaca. Sin **T. G.** član je manjinske udruge Nijemaca u Osijeku i danas deklarirani Nijemac.

- ***Koliko ste, kao manjina, zadovoljni pravima i životom u Republici Hrvatskoj?***

Osobno sam zadovoljna, ne mogu reći kako sam imala problema zbog svog porijekla. Republika Hrvatska 1997. godine omogućila nam je povrat dijela imovine (oko 70% vrijednosti kuće) koja je oduzeta nakon II. Svjetskog rata.

- ***Još jednom, zahvaljujem Vam se što ste pristali obaviti intervju.***

Tekst prilagodila, te intervju obavila:

Barbara Vuković

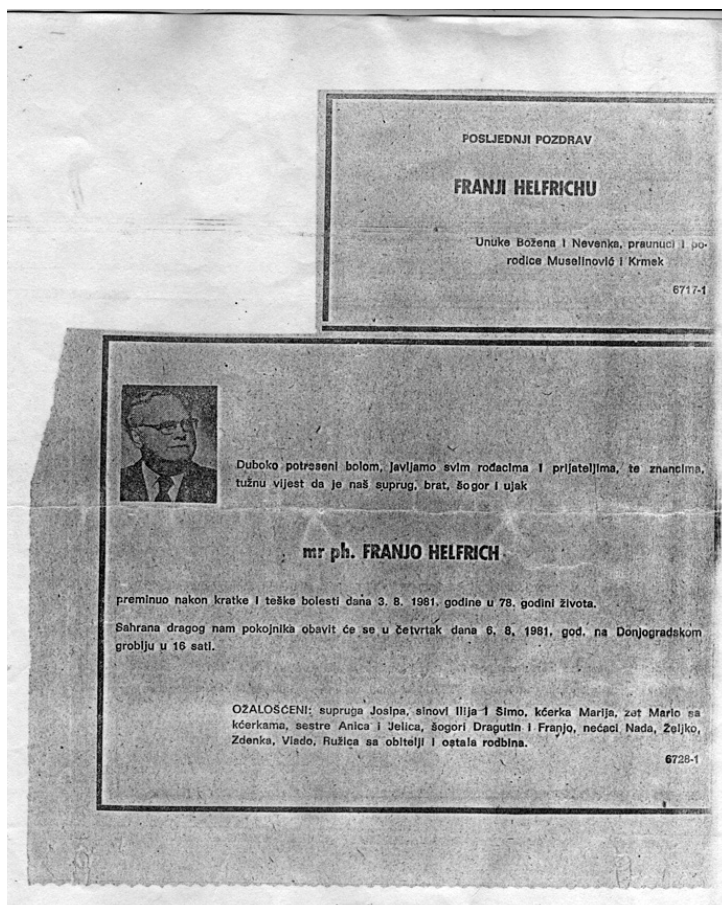
Dana, 10. srpnja 2013. u Osijeku.

III. USTUPLJENI DOKUMENTI MIRTE GALO (rod. TOMAŠIĆ)

Umr., Umr., Umr. 1. Elise Speiser
Landwirt 1740 Schwarzwald Ort m. b. l. r. 1885 Apatin Bataha

Verwandte	Name	Geboren	Wohn- ort	Gestor- ben	Wohn- ort	Alter
Umr., Umr., Umr. 2. Elise Speiser Landwirt	Landwirt und Bauw.	1740	Apatin	1740	Apatin	Jahre
Mein Urgroßvater Vaterlicherseits	Gustav Speiser Händler & Landw. 3. Handl.	6.4.1807 Wersa	Apatin Bataha	1885	Apatin	78
Eltern	Elisabeth geb. Fanzla	1808	Apatin	1874	Apatin	66
Mein Großvater	Josef Speiser Gutsbesitzer	7.9.1832	Apatin	1916	Essegg Essegg	84
Meine Großmutter geb. Pfeifer	Elisabeth geb. Pfeifer, Handl.	1838	Apatin	1880	Apatin	42
Mein Vater	Josef Speiser Kaufmann	10.8.1875	Apatin	30.4. 1964	Biltsch Riss	89
Meine Mutter	Katarina geb. Salay	24.8.1881	Essegg	1946	Lager Vakovo	65
Meine Kinder	Th. Josef Speiser Gutsbesitzer	16.7. 1894	Essegg	18.7.82	Ulm	84
Meine Brüder	Anton Speiser Kaufmann	2.12. 1905	Essegg	1978	Essegg	72
"	Franz Speiser Kaufmann	16.3. 1918	Essegg	1946	Essegg	36
"	Karl Speiser Kaufmann	18.1. 1912	Essegg	20.1. 1965	Essegg	53
Meine Schwestern	Anna Speiser verh. Klemmer	11.9. 1900	Essegg	ULM		
"	Katarina Speiser verh. Nemeth	21.7. 1908	Essegg	1977	Helth bei ULM	69
Rosa Speiser	unverheiratet Hausfrau	17.1. 1914	Essegg	1965	Biltsch	
Anna Speiser	unverheiratet Küch.	16.8. 1917	Essegg	1946	Vakovo bei Essegg	29
Meine Ehefrau	Apollonia Speiser geborene Kwaik	10.12. 1902	Essegg	24.10. 1982	Bat Schneckenlo	80
Unsere Kinder Sohn	Josef Speiser Kaufmann	26.12. 1942 L. b. d. g.	Essegg	2.10.1999	Bat Bundschuh	22
Tochter	Elisabeth Speiser geheiratet Fischer	5.9.1928 Vakovo	Essegg	2001	ULM	
Tochter	Stefanie Speiser Kaufmanns-Gehilfin	17.12.1936	Essegg	2001	ULM	
Sohn	Helmut Speiser Speiser M.B. Jung	21.2.1949	Essegg	2001	ULM	
Stefanie's Sohn unser Enkel	Wolfgang Theresia mit Speiser Verheiratet	21.7.1969	ULM			
Helmut's Tochter unser Enkel	Berit Kristine Speiser Schülerin	27.5. 1971	Worms			
Helmut's Sohn Enkel	Thorsten Michael Speiser Händler & Landw.	11.10.72 6.5.1944	Worms Grafenbach			

Slika 1. Obiteljsko stablo porodice Speiser

Slika 3. Osmrtnica mr ph. Franje Helfricha, dogradonačelnika Osijeka 1942. godine i očevog ujaka Mirte Galo (rođ. Tomašić)

IV. FOTOGRAFIJE GROBLJA FOLKSDOJČERA U VINKOVcima

Mjesto: Teretni kolodvor željezničkog čvorišta Vinkovci, predgrađe grada Vinkovaca - Novo Selo (njem. Najdorf)

Datum: 14. srpnja 2013. godine

Fotografkinja: Barbara Vuković

Slika 4. Ulazak u nekadašnje groblje Folksdojčera, Vinkovci

Slika 5. Devastirano i napušteno groblje Folksdojčera, Vinkovci

Slika 6. Grob neimenovanog oca i djeteta, Vinkovci

Slika 7. Grob Dorothee Batiner i Christine Schmidt, Vinkovci

Slika 8. Nadgrobni spomenik obitelji Waidmann, Vinkovci

Slika 9. Nadgrobni spomenik pripadnika/ice Folksdojčera, Vinkovci

BARBARA VUKOVIĆ

HOW TO SURVIVE THE CHANGE OF REGIME?

The fate of ethnic Germans on the territory of Croatia

Summary

This paper discusses the repression over the Germans on the Croatian territory after World War II. The burden of collective guilt, which marked the whole demos has resulted in a merciless punishment over many years. From the introduction of the history of German immigration to their actions during the World War II we come to the backbone of work. The main issue of this paper is the load of collective guilt and its consequences. Based on the literature and personal testimonies the various speculations about the extent of adversity that have affected the Germans on the Croatian territory after World War II are clarified.

Keywords: World War II., Folksdojčeri, Germans, Yugoslavia, collective guilt, repression

PRIKAZI - REVIEWS

Russell Kirk, *Politika razboritosti*, Večernji list, Zagreb, 2015., 252 str.

Autor djela, Russel Kirk, bio je američki politički teoretičar, filozof i povjesničar. Rođen je u saveznoj državi Michigan 1919., a umro 1994. godine. Svojim bogatim opusom uvelike je obilježio razvoj anglo-američkog konzervativizma u 20.st.

Pred vama je prvo hrvatsko izdanje knjige *Politika razboritosti* koja je u SAD-u izdana 1993. godine. Ona služi kao jako dobar uvod u konzervativnu misao jer se autor upušta u niz važnijih tema i problema povezanih uz nju, naravno iz američke percepcije, stoga, trebamo biti oprezni kada američke prilike uspoređujemo s hrvatskim.

Knjiga se sastoji od prologa, uvoda, 18 zasebnih tematskih seminara koji su bazirani na stvarnim Kirkovim predavanjima na fakultetu te epilogu.

U prologu (11-16) gospodin Ivan Pongračić opisuje svoj zanimljivi prvi susret sa Russelom Kirkom i daljnja događanja vezana uz njihov odnos. On iz svog neposrednog iskustva komentira autorov život te značaj njegovih djela.

Mark C. Henrie u uvodu (17-30) iznosi Kirkove ideje, način pisanja te važnost njegovog opusa. Ističe njegovu sklonost propitivanju ustaljenih činjenica u modernoj akademskoj zajednici. Ono što je specifično za Kirka jest njegovo zalaganje za konzervativizam, misao koja promiče mudrost stečenu iz prošlosti.

Kirk u *Pogreškama ideologije* (33-41) upozorava na opasne greške svih ideologija koje teže svojim apstraktnim idejama radikalno iskonstruirati prošlost i sadašnjost pa čak i koncepciju same ljudske prirode zanemarujući provjereni povijesni kontinuitet. Ideolozi često daju iluzorna obećanja o stvaranju raja na Zemlji dok odbacuju spasenje poslije smrti, a za ispunjenje svojih vizija traže – apsolutnu vlast.

Zatim, u *Deset konzervativnih načela* (43-53) Kirk iznosi, prema vlastitom mišljenju, 10 osnovnih značajki konzervativne misli s kojima bi se složila većina konzervativaca. On svakako napominje da konzervativizam nije ideologija, već način života i stanje uma te on nema svoje izričito napisane dogme.

U sljedećem poglavlju, *Konzervativna stvar: deset događaja* (53-62), Kirk iznosi izabranih 10 događaja koji su imali jaki konzervativni značaj i poruku po njemu. Preko njih želi pokazati da konzervativizam nastoji sačuvati stare vrijednosti i mudrosti u borbi sa svojim „vječnim neprijateljima“ – radikalnim silama.

Autor u poglavlju *Deset konzervativnih knjiga* (63-75) opisuje djela koja su dobar primjer konzervativne misli. Napominje da izvori konzervativizma nisu teorije i apstrakcije sakupljene na jednom mjestu već se oni nalaze u običajima, konvencijama i stoljetnom društvenom kontinuitetu. Društvo stvara knjige, a ne knjige društvo.

Nadalje u *Deset primjernih konzervativaca* (75-87) Kirk navodi osobe koje su na njega najviše utjecale kroz život. Govori o tome kako svaka osoba spontano spoznaje svoje političke i svjetonazorske afinitete kroz neslužbene životne situacije.

Težnja za očuvanjem trenutno izgrađenog životnog tijeka jest osnovni konzervativni nagon prema kojemu promjena nije sama po sebi i reforma, odnosno poboljšanje postojećeg poretka.

U *Politici T.S. Eliota* (87-101) autor detaljnije opisuje život i djelo književnika T.S. Eliota. Eliot je naglašavao važnost postojanja pisaca koji će težiti političkoj i svakoj drugoj istini bez obzira hoće li dobiti javno priznanje, odnosno, nagradu u nekom obliku za to.

Kirk u *Donald Davidson i konzervativizam Juga* (101-112) polazi od općeg stajališta da je američki Jug (nekadašnja Konfederacija) najkonzervativniji dio SAD-a. Uzima za primjer D. Davidsona koji se suprotstavljao centralizaciji savezne vlade u Washingtonu te njezinoj marginalizaciji Juga i njegovih ruralnih običaja i vrijednosti.

Nadalje, Kirk suprotstavlja planirane, glomazne i dehumanizirajuće ekonomije komunizma i kapitalizma socijalnim načelima *Humane ekonomije Wilhelma Röpkea* (113-121). Röpke smatra da je etičnost nužna u kreiranju humane ekonomije, koju povezuje i sa religijskom duhovnošću, koja svim takvim pothvatima daje širi društveni smisao.

U Šibanju *Malcolma Muggeridgea po liberalizmu* (121-131) Kirk vidi gospodina Muggeridgea kao osobu koja je dobro shvaćala svoje vrijeme i zaključke objektivno zasnivala realnim stanjem stvari, a ne na temelju emocionalnih i ideoloških apstrakcija. Zaprepastilo ga je pravo lice socijalizma nakon boravka u Moskvi 1932. te je kritizirao one koji su unatoč svemu i dalje doživljavali SSSR kao konačnu ljudsku utopiju.

Kirk u *Popularnom konzervativizmu* (133-143) iznosi kako je isti opće prihvaćen i rasprostranjen među Amerikancima te se on vidi u njihovom načinu života i odgoju makar ga većina ne bi znala intelektualno analizirati već osjećaju da je on ispravan instinktivno. Problem se javlja u središnjoj vlasti koja je često podložna krajnje liberalnim utjecajima.

Nakon toga slijedi *Nepristrana procjena libertarijanaca* (143-153) u kojoj Kirk analizira krivo postavljene povezanosti konzervativaca s libertarijancima. Objašnjava kako oni anarhistički zagovaraju „neograničenu slobodu“ te u skladu s tim odbacuju religiju, običaje, konvencije i kontinuitet, ono što je konzervativcu najsvetije.

U sljedećem poglavlju, *Neokonzervativci: ugrožena vrsta* (153-166), autor objašnjava što sve spada pod pojam „neokonzervativac“. Kirk piše da su to osobe više ili manje iskvarene konceptom ideologije kao „vodilje društva“ te su često konzervativni samo formalno. Svejedno, puno su doprinijeli širenju i popularizaciji konzervativnih stajališta. Što se tiče *Kulturnih konzervativaca* (167-177), svojim se djelovanjem razlikuju od onih koji konzervativna načela propagiraju isključivo kroz politiku. Nastoje očuvati moralni poredak tako što paze na običaje, znanje, navike i društvene norme putem raznih humanističkih i znanstvenih usmjerenja učenja. Smatraju da je očuvanje kulture presudno za održavanje zdravog društva.

Zatim, u poglavlju *Prema razboritoj vanjskoj politici* (177-189) Kirk piše kako razborito vođena vanjska politika može donijeti dobre rezultate te navodi predsjednika Reagana i njegove uspjehe u borbi protiv SSSR-a kao primjer. Raspadom SSSR-a, SAD je postao jedina supersila, a to je, splotom okolnosti, dovelo do razvoja nerazborite i iznimno intervencionističke vanjske politike.

Nadalje, *Država Behemot: centralizacija* (189-200) jest poglavlje u kojem Kirk upozorava na opasnosti prevelike centralizacije koja je jedna od osnovnih pokazatelja dekadentnog društva. Središnja vlast koja nastoji prebaciti na sebe što više lokalnih ovlasti, zbog veće učinkovitosti, na kraju će se suočiti s problemom da je na sebe preuzela više stvari nego što ih može kvalitetno i mudro voditi.

Poglavlje pod nazivom *Kultiviranje obrazovnih pustopoljina* (201-211) govori o tome kako je obrazovni sustav izgubio svoj prvotni smisao, a to je oblikovanje karaktera i intelekta osobe te naposljetku pružanje filozofskog stanja uma koji omogućava čovjeku sposobnost stvaranja kritičkih i znanstvenih stavova, za razliku od slijepog prihvaćanja postojećih trendova i dogmi.

Autor u sljedećem poglavlju *Izgledi za proletarijat* (211-225) definira pojmove proleter i proletarijat značenjem koje su imali u rimskom razdoblju. Ljudi koji ništa ne daju društvu osim svojega potomstva. Osobe koje žive o javnom trošku, ne plaćaju porez, ne ispunjavaju građanske dužnosti, ne obavljaju nikakve poslove i ne poznaju smisao pobožnosti. Na primjeru Detroita pokazuje razornu snagu koju ima proletarijat.

U svom posljednjem predavanju pod nazivom *Popularna vlada i neumjereni umovi* (225-235) Kirk smatra kako je ideologija demokratizma danas sasvim zamijenila nekadašnji sadržaj demokracije te zadržala samo deklarativnu formu. Također, po njemu, izgrađeni poredak, pravda i sloboda predstavljaju ciljeve društva, a ne ideološke apstrakcije koje vode u osrednjost.

Kirk knjigu simbolički završava sa *Epilog kao opomena – Može li nadolazeća generacija iskupiti vrijeme?* (235-240). On zaključuje da je 20. stoljeće, dekadentno stoljeće, ali uz to kaže da nakon dekadencije dolazi i obnova, stoga, upućuje poruku čitateljima da je život vrijedan življenja unatoč raširenoj „golemoj dosadi“.

Sve u svemu, preporučio bih ovu knjigu svakome, naročito mladima, što je i bila sama autorova zamisao. Russel Kirk nam želi reći da je konzervativizam skup misli koje su općeljudske i univerzalne te se ne mogu pripisati pod neki svjetonazor ili ideologiju već pripadaju svakome kao duhovna baština čovječanstva.

Ante Bećir

Boris Havel, *Arapsko – izraelski sukob, Religija, politika i povijest Svete zemlje*, Naklada ljevak, Zagreb, 2013., 640 str.

Knjiga *Arapsko-izraelski sukob, Religija, politika i povijest Svete zemlje*, autora prof. dr. sc. Borisa Havela objavljena je travnju 2013. godine u izdanju Naklade ljevak. Životopis autora počinje u Sarajevu 1966. godine. Široki raspon znanja koje je stekao putem školovanja omogućilo mu je da napiše ovo multidisciplinirano djelo, koje mu je ujedno i prvo izdanje neke njegove knjige. Inače, autor je magistrirao komparativnu religiju na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu, a u Uppsali, Švedskoj na sveučilištu Livets Ord i u Tulsi, Oklahomi na sveučilištu Oral Roberts Universityju diplomirao je međunarodne odnose i povijest. Doktorsku disertaciju obranio je na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu na temu *Religijski aspekt arapsko-izraelskog sukoba*, gdje mu je mentor bio jedan od najboljih stručnjaka u Republici Hrvatskoj za geopolitiku, dr. sc. Vlatko Cvrtila. Boris Havel je autor više znanstvenih i stručnih članaka vezanih za Bliski istok, a također se bavi i prevodenjem te je sudski tumač za engleski, hebrejski i švedski jezik. Trenutno je zaposlen u Ministarstvu vanjskih i europskih poslova.

Knjiga *Arapsko- izraelski sukob* govori o pozadini, razvoju te trenutačnoj političkoj situaciji na dijelu Bliskog istoka koji u biti i Židovi, kršćani, ali i muslimani nazivaju – „Svetom zemljom“. Knjiga je stvarana i pisana kroz 15-godišnji autorov angažman, na ovu temu s aspekta politologije, povijesti i teologije. Kroz nju se u biti prvi put na hrvatskom jeziku prikazuje spomenuti sukob onako kako ga vide i sami akteri. Djelo obiluje sa 640 stranica teksta te još osam stranica priloga, koji uključuju Izraelove patrijarse (Abrahama, Izaka, Jakova...), plemena i samo rodoslovno stablo (poznatijih biblijskih ličnosti). Riječ je temi o kojoj nitko dosad u Republici Hrvatskoj nije bavio opširno i sustavno na način kako je to uradio Boris Havel, poglavito od početka povijesti židovskog naroda pa sve do današnjih dana. U knjizi su spojena tri elementa -- religija, politika i povijest – u jednu zaokruženu cjelinu, uz maksimalnu objektivizaciju najduljeg sukoba u novijoj povijesti.

Djelo je sistematski podijeljeno na devet poglavlja: 1. *Uvod u problematiku arapsko-izraelskog sukoba* (23-39.), 2. *Metodologija i izvori* (41- 88.), 3. *Uloga i važnost povijesti u židovstvu i islamu* (89-109.), 4. *Pregled povijesti Svete zemlje od islamskih osvajanja* (111-265.), 5. *Nežidovi u židovskim izvorima i tradiciji* (267-290.), 6. *Islam, Židovi i Palestina od nastanka islama do 1917.* (291-380.), 7. *Razvoj cionističkog pokreta i religijskog cionizma* (381-487.), 8. *Islamski teritorij i židovska politička vlast* (489-578.), 9. *Zaključak: percepcija, bit i budućnost sukoba* (579-589.). Nakon navedenih poglavlja i zaključka slijede pojmovnici i kratice te naravno, popis literature uz kazalo imena i nazivlja koji se spominju u knjizi.

U uvodnom dijelu knjige autor prikazuje i obrazlaže ukratko problematiku cjelokupnog odnosa na Bliskom istoku, odnosno arapsko-izraelskog sukoba. Autor

ukazuje na političke, vojne, a posebice diplomatske okolnosti koje su dovele do stvaranja izraelske države, a potom i do intenzivnih arapsko-izraelskih sukoba. U drugom poglavlju autor opisuje kojom se metodologijom te izvorima služio te dodaje napomene o nazivlju i transliteraciji. Navodi da je krenuo od pretpostavke da religiozni akteri u biti nikada ne djeluju isključivo na temelju religijskog interesa, već da u njihovom radu ima mnogo drugih (i važnijih) čimbenika. Uz to drži i da se ne smije zanemarivati ni psihološko stanje aktera. Cilj njegovog istraživanja, na kome se i temelji ova knjiga, je otkrivanje postojanja političkog ponašanja ili političkih obrazaca u arapsko-izraelskim odnosima koji se u određenoj mjeri oslanjaju na kanon ili na tumačenje kanona (tradicionalno, povijesno). Pritom autor veliku pažnju posvećuje otkrivanju onih dijelova u kojima postoji koleracija i interakcija između religijskog i političkog. On izričito podvlači da stečeno znanje o bilo kojoj temi može biti (relativno) točno, ali nikada nije potpuno i apsolutno zadano.

Treće poglavlje se poglavito bavi ulogom i važnošću povijesti u Židovstvu i Islamu. Autor dokazuje da raniji sukobi ovih dviju religija nikada nisu bili ni približno tolikih razmjera kao danas zbog suprotnosti u tumačenju teoloških formula. Autor pridaje tome da nakon što su prihvaćene temeljne teološke postavke vjere, poput jednobojstva, većina ostaloga temeljilo, ne na teorijskim spekulacijama oko metafizičkih načela, već na puno konkretnijem fenomenu – na povijesnim ili navodnim povijesnim zbivanjima, kroz koje je dotično božanstvo dokazivalo svoje tvrdnje.

U sljedećem poglavlju autor razlaže pregled povijesti Svete zemlje do islamskih osvajanja, gdje navodi da je za oblikovanje židovske vjere, kao i religijsko-političke misli (relevantno za ovu studiju), najvažnije biblijsko razdoblje, koje započinje Abrahamom, a završava u četvrtom stoljeću prije Krista. Sustavnim navođenjem biblijske povijesti Izraela interpretira minule događaje. Peto poglavlje bavi se nežidovima u židovskim izvorima i tradiciji putem kojih se različito tumačilo njihove svete spise. Havel navodi da u Bibliji ne postoji misao o židovskoj superiornosti nad drugim narodima, već da se interpretacijom nekih dijelova kasnije rabinske predaje može protumačiti navedeno stajalište, ponajviše zbog toga da su židovi izabrani kao odabrani narod. Ne treba smetnuti s uma da je svaki narod, kako u antičkom, tako i u određenom obliku danas, sebe smatrao na neki način posebnim, a ne samo židovski.

Autor u idućem poglavlju opisuje Islam, odnosno muslimane, Židove te područje njihovih razmimolaženja – Palestinu od nastanka pa sve do 1917. godine. Pojavu i razvoj cionističkog pokreta i religijskog cionizma autor razlaže na više od sto stranica. Navodi kako su i Theodor Herzl i David Ben-Gurion u cionizmu vidjeli način političkog opstanka židovskog naroda, premda se kod Ben Guriona javljala sklonost ka korištenju biblijskih argumenata „povratka na Cion“. Nadalje, navodi kako se ta ideja mjenjala čak i nakon nastanka Države Izrael, ovisno o okolnostima trenutnih zbivanja u datom trenutku. To je vidljivo ponajviše preko tretiranja nežidovskih naroda, samim time i država prema njima.

Osmim poglavljem, prije samoga zaključka, Havel navodi i analizira događaje koji su se zbili krajem 19. stoljeća pa sve do današnjih dana. Poseban osvrt daje u vezi arapsko-izraelskih sukoba te snazi, volji i otpornosti židovskog naroda, uz stalni naglasak na tzv. međunarodnu zajednicu te u manjoj mjeri na Jugoslaviju. Također, Havel naglašava kako se ne smije ispusti iz vida da razdvojenost između „crkve i države“ ne postoji ni u Židovstvu ni u Islamu, koji te dvije sfere promatraju u jednoj zasebnoj cjelini, za razliku od našeg viđenja tog fenomena.

Prema Borisu Havelu, gruba podjela povijesti Izraela, odnosno povijesnog područja države Izrael je: 1. razdoblje biblijske povijesti Izraela, 2. povijest Izraela iz vremena Drugog hrama, 3. razdoblje rimske vladavine, 4. razdoblje kršćanske bizantinske vladavine, 5. razdoblje arapskog osvajanja i vlasti, 6. križarsko razdoblje, 7. mamelučko razdoblje, 8. osmansko razdoblje i 9. razdoblje cionizma i modernog Izraela.

Havelova knjiga, s obilnim brojem činjenica i interpretacijom spomenutih događaja širi vidike te nameće potrebu interdisciplinarnе rasprave o pitanju stvaranja cionizma, Države Izrael te arapsko-izraelskog sukoba. Središte židovske starozavjetne misli su povijesna zbivanja, a time i njihovi protagonisti. Biblija kao znanstveni izvor također nije lišena povijesnih informacija, ali ona i dalje nije primarni znanstveni izvor. U kontekstu arapsko-izraelskog sukoba, porast percepcije politike kao odraza teoloških crno-bijelih kategorija mogla bi lako prerasti u ključnu odrednicu daljnjeg tijeka zbivanja. Danas su često prisutne pojednostavljene interpretacije događaja, a u historiografiji, kao i u ostalim znanostima, potreban je ipak jedan „dublji“ način analiziranja te korištenje temelja historiografije – arhivske građe.

Danijel Jurković

Dušan Viro, *Slobodan Milošević-Anatomija zločina, Profil, Zagreb, 2007., 718 str.*

Dušan Viro, umirovljeni časnik HV-a i veteran Domovinskog rata, uhvatio se u ovom slučaju veoma zahtjevog posla, odlučio je napisati biografiju vođe strane protiv koje se borio. Treba uzeti u obzir da autor nije povjesničar, već publicist, stoga ni metodologija pisanja i istraživanja nije bila u potpunosti historiografska. Ona je u mnogo segmenata publicistička, dok samo neki aspekti prokazuju povjesničarski pristup. Knjiga je podijeljena na pet velikih cjelina, od kojih je daleko najopširnija ona koja se bavi ratom u Hrvatskoj, Sloveniji i BiH. Djelo je po svojoj vrsti povijesno-biografsko, te ono predstavlja možda i prvi ozbiljniji pokušaj uvida u srpsku političku scenu zadnjih petnaestak godina dvadesetog stoljeća. Osim regularne biografije Slobodana Miloševića, kao prilog knjizi su dodani transkripti prisluškivanih razgovora obitelji Milošević i njihovih najužih suradnika. Prisluškivanje su obavile hrvatske tajne službe, a iz današnje perspektive ti nam prijevizi razgovora predstavljaju vrijedan povijesni izvor.

U prvom dijelu knjige, autor se bavi političkom scenom u Srbiji, a donekle i u cijeloj bivšoj Jugoslaviji, krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Treba navesti kako je samo uvodni dio posvećen privatnom životu Slobodana Miloševića u godinama prije njegova uspona na vlast. Treba primjetiti kako se samo središte radnje vrti oko političke karijere Miloševića, što je i logično za biografiju jedne bitne političke ličnosti. Viro prikazuje sve aspekte njegova političkog uspona, okolnosti koje su tada bile u Srbiji, Jugoslaviji, Europi i svijetu, te i samu Miloševićevu unutarnju motivaciju. Ovdje se primjećuje jedan bitan element autorovog pisanja, a to je da fusnote izostaju u mnogim dijelovima teksta, što će biti ozbiljna metodološka pogreška u kasnijim recima drugog i trećeg dijela knjige gdje su otvorena mnoga kontroverzna pitanja rata u Hrvatskoj i BiH, koja jednostavno ne mogu biti kvalitetno odgovorena bez pozivanja na izvor. Unatoč tome, rasvijetljeni su mnogi za hrvatsku javnost mutni događaji kao što su uspon srpskog nacionalizma i stvaranje ozračja netrepeljivosti prema nesrbima od strane jugoslavenskih Srba. Također, mnogo pozornosti je bačeno na događaje na Kosovu, koji će se pokazati kao presudni za daljnji razvoj političke situacije u bivšoj SFRJ.

Nadalje, radnja se u nekoliko navrata premješta u Sloveniju, Hrvatsku i BiH. Autor donosi sliku političke situacije tih zemalja u neophodnoj i dovoljnoj mjeri kako bi se postavila podloga za raščlanjivanje Miloševićeva utjecaja i na druge jugoslavenske Republike. U detalje je opisan njegov politički angažman kao vođe ne samo Srbije, već i svih Srba u Jugoslaviji. Dan je i uvid u Miloševićev način održavanja na vlasti sebe i svojih poslušnika. Do najsitnijih pojedinosti su opisani mehanizmi vođenja vladajućih struktura, policije, paravojnih postrojbi, stranke i stranačko-političkih poslušnika. Čitatelj ovdje može dobiti kvalitetan uvid u strukturu vlasti

koja je bila na čelu Srbije dugi niz godina. Dušan Viro ne prikazuje samo unutrašnju politiku već i vanjsku. Sve ono što je Milošević radio na vanjsko-političkom polju je također izanalizirano, kao i sve okolnosti koje su diplomatski bile zadesile krnju Jugoslaviju. Ovaj dio knjige završava sklapanjem mira u Hrvatskoj i BiH, naravno sa prikazivanjem Miloševićeve uloge u sklapanje samog Daytonskog sporazuma.

U posljednjim dijelovima knjige, Viro se odlučio pozabaviti poratnim Miloševićem, i političkom scenom Srbije na zalazu tisućljeća. Ovdje su beskompromisne političke borbe između srpske vlasti i opozicije, kao i predsjednikov udio u svemu tome prezentirani mnogo opširnije nego u prijašnjim poglavljima. Osim o političkim borbama, ovdje ima riječi i o, za Miloševića kobnom, ratu na Kosovu 1998. godine te posljedicama ove vojne intervencije. Na kraju je opisan pad Slobodana Miloševića, odnosno, gubitak vlasti, uhićenje, transferiranje u Haag, te naposljetku smrt u ćeliji.

Kao što je navedeno, nakon biografije, pruženi su transkripti Miloševićevih telefonskih razgovora. Oni su podijeljeni u dva dijela. Prvi se bavi razgovorima Miloševića sa rukovodstvima „RSK“ i „RS“ za vrijeme vojno-redarstvene akcije „Oluja“. Čitajući te razgovore, može se zaista vidjeti kako su vodstva pobunjenih Srba gledala na vojne poraze i slom velikosrpske pobune, ali i gledišta samog Miloševića čija je uloga među mnogima predmet kontoverze. Drugi dio se odnosi na vrijeme nakon rata. Tu postoje razgovori raznih tematika u kojima prednjače oni političke prirode, ali i onih obiteljskih, sportskih i kulturnih. Većina razgovora se odvijala između članova obitelji Milošević i njihovih najbližih političkih suradnika. I ovdje se mnogo može saznati kroz neke razgovore na koji je način Slobodan Milošević preferirao voditi političku borbu.

Treba navesti kako je ova knjiga vjerovatno najkompletnija biografija Miloševića jednog hrvatskog autora. Iako ona nije u potpunosti povjesničarska, daje nam zaista vrijedan uvid u mnoga događanja, od kojih su mnoga povezana i sa tadašnjom situacijom u Hrvatskoj. Dušan Viro je napravio početni korak jedne veoma zahtjevne zadaće; pogleda hrvatske historiografije na život i djelo srpskog državnika Slobodana Miloševića.

Marko Ardizzone

IZVJEŠTAJI - REPORTS

Izvještaj s izložbe „1914. Sjećanje na Prvi svjetski rat – novac, medalje, odlikovanja“

Povodom stote godišnjice početka Prvog svjetskog rata, numizmatički odjel Arheološkog muzeja u Zagrebu uključio se u obilježavanje ovog povijesnog događaja koji je zauvijek promijenio svijet. Izložba „1914. Sjećanje na Prvi svjetski rat – novac, medalje, odlikovanja“ održana je u Arheološkom muzeju u Zagrebu od 27. lipnja do 28. rujna 2014. godine, a autori izložbe su Tomislav Bilić, Miroslav Nađ i Ivan Mirnik.

Prva godina Velikog rata nije ostavila prevelikog traga na dotadašnje poslovanje Arheološkog muzeja u Zagrebu, uključujući i Numizmatički odjel. Upravo je ova godina „zlatno doba Muzeja“ a obilježava ju nabava materijala za numizmatičku zbirku. No, druga polovica iste godine donosi stagnaciju i nazadovanje Muzeja.

Sama izložba sadrži oko 300 predmeta numizmatičkog, medaljerskog, falerističkog te povijesnog karaktera. Prvi dio izložbe je novac, odnosno ono s čime su u džepu vojnici odlazili u rat, kako kaže autor izložbe. Drugi dio su medalje. Naime, političke i kulturne prilike uvijek imaju svoga odraza i u numizmatici, kako na novcu, tako i na medaljama. Austro – Ugarska Monarhija držala je vrlo veliku vojsku, pa je tako i broj medalja, oznaka, znački i odličja proporcionalan tome.

Primjerom kako događaji uvjetuju nastanak znački i medalja može biti objava rata Srbiji 28. 7. 1914. godine, kada naglo raste potreba za medaljama, vojnim oznakama i oznakama. Na medaljama i značkama, otkovanim i izrađenim u brojnim veličinama i materijalima najčešće se vide dvojica savezničkih careva, Franjo Josip I. i Wilhelm II., ali i Franjo Josip kako kleči u molitvi.

Godine 1915. broj ratnih plaketa i medalja značajno se povećao, dok se 1916. godine na medaljama oplakuje smrt Franje Josipa I. i pozdravlja mladog cara i kralja. Kako se rat nikako nije mogao okončati, u četvrtoj ratnoj godini izrada medalja i znački pomalo pada.

Kada govorimo o Centralnim silama, sustav odlikovanja u Monarhiji već je dugo bio uspostavljen i glavna struktura se nije mijenjala, dok je dodatna gradacija odlikovanja uvedena strogo propisanim ukazima. Znakovlje i značke ugrubo se mogu podijeliti na značke i znakovlje pripadnika vojnih jedinica i domoljubne značke. Značke vojnih jedinica su bile uglavnom oznake pukovnije, brigade, divizije, korpusa i armija. S druge strane, domoljubne značke bile su izraz podrške. Takve značke nosili su vojnici i civili podjednako.

Početkom rata obnovljeno je carsko – kraljevsko društvo austrijskog Srebrnog križa. Njegova zadaća je bila preuzimanje skrbi za rezerviste koji su se vratili kući. Ovo društvo je po uzoru na prusku akciju iz Napoleonovih ratova „*Gold*

gab ich für Eisen“ obnovilo ovu akciju 1914. u Njemačkoj i u Austro – Ugarskoj Monarhiji. Za svaki poklon u zlatu ili novcu bi se dobivao željezni prsten s natpisom akcije na gotici i godinom akcije sakupljanja 1914. U Hrvatskoj se pak ova akcija odvijala u svrhu prikupljanja novca za obitelji poginulih vojnika. Za svaku donaciju (minimalna donacija je bila 5 kruna) dobivao se željezni prsten s natpisom na hrvatskom „*Dadoh zlato za željezo*“ i bio je zaštićen žigom Povjerenstva za organizaciju dobrovoljne ratne bolničarske službe u Zagrebu, primjeri čega se mogu vidjeti i na samoj izložbi.

Eksponate prate razni panoi, makete, modeli, karte, kako bi se dobio što bolji uvid u kontekst vremena čijim svjedokom su nam izloženi predmeti. Tako je početak Prvog svjetskog rata i 1914. godinu Arheološki muzej u Zagrebu prikazao kroz odlikovanja, vojno znakovlje, značke i prstenje zemalja sudionica burnih događaja; Austro – Ugarske Monarhije, Njemačkog Carstva, Ruskog Carstva i Kraljevine Srbije, a na kraju vrijedi spomenuti i humanitarni karakter izložbe, gdje se neobaveznom donacijom pomaže u razminiravanju Hrvatske.

Anja Kovačić

Izvještaj s izložbe **„Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura“**

Godine 2007. osmišljen je ciklus s trima izložbenim temama kojima se žele pokazati vrijedni artefakti koji se nalaze po mnogim hrvatskim muzejima, a datiraju iz razdoblja antike i pronađeni su na području današnje Hrvatske. 2010. godine realizirana je prva izložba *Antički Grci na tlu Hrvatske* u Galeriji Klovićevi dvori, a *Klasični Rim na tlu Hrvatske* je druga u nizu. Treća, koja tek eventualno predstoji jest *Refleksije antike na suvremenu hrvatsku kulturu i umjetnost*.

Izložba *Klasični Rim na tlu Hrvatske* otvorena je u Galeriji Klovićevi dvori 27. ožujka, no nije trajala do 25. svibnja kako je bilo predviđeno, već do 8. lipnja 2014. godine. Izložba je koncipirana po zamisli kustosice Jasminke Poklečki Stošić, koja je bila zbog drugih obaveza spriječena završiti ovaj projekt. Završili su ga kustosi Galerije Klovićevi dvori i stručnjaci koautori izložbe. Izložba obuhvaća razdoblje od širenja Rima do vremena cara Dioklecijana, dakle od 3. st. pr. Krista do 3. st. po. Krista.

Oko 150 eksponata iz razdoblja rimske prisutnosti na našem teritoriju, odnosno tadašnje rimske provincije *Dalmatia*, *Pannonia* i *Histria*, posuđeno je iz mnogih muzeja i gradova kako bi se na jednom mjestu vidjelo ono najznamenitije. Spomenute rimske provincije čine tri ključne cjeline u koncepciji izložbe. Uz to su obrađene i teme poput portreta, rimskih i domaćih božanstava, nadgrobnih spomenika te ostalih čimbenika svakodnevnog života, a sve to s ciljem što boljeg uvida u elemente važne za razumijevanje rimske kulture.

Među mnogim vrijednim artefaktima, posebnu pažnju privlači mramorni kip tijela rimske carice Livije, posuđen iz grada Opuzena, dok se glava carice čuva u Ashmolean Museumu u Oxfordu. Livijin kip pronađen je u arheološkim istraživanjima 1995/1996. godine u Naroni zajedno sa skupinom mramornih kipova carske obitelji i ostacima rimskog hrama Augusteuma. Većini kipova nedostaje glava, budući da su kipovi u rimsko doba sastavljani od više dijelova, pa je tako i skulptura Livije pronađena bez glave. Prema anegdoti, Livijinu glavu je u 19. stoljeću u Naroni zapazio britanski arheolog Arthur Evans te ju je, zamijenivši je s nekim mještatinom za svoj šešir, ponio u Veliku Britaniju gdje je ostala do danas. Za ovu priliku je iz spomenutog muzeja u Oxfordu posuđena glava carice Livije koja je na izložbi spojena s tijelom.

Među eksponatima na izložbi moći će se vidjeti i znamenita „Glava Solinjanke“ koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Ovaj mramorni portret s početka 3. st. pripada među vrlo kvalitetne kiparske radove tog doba, a „Solinjankom“ se naziva prema mjestu nalaza. Pretpostavlja se da je to portret carice Plautile, Karakaline supruge. „Solinjanka“ je ujedno i zaštitni znak izložbe.

Tako se na jednom mjestu moglo vidjeti možda ono najbolje što se moglo donijeti, ono najzanimljivije što se moglo ispričati o klasičnom Rimu na tlu Hrvatske, o njegovoj arhitekturi, urbanizmu, skulpturi, jednom riječju – o civilizaciji.

Anja Kovačić

XI. Dies historiae - *Res novae et seditiones:* *pobuna kao čimbenik promjene* (11. prosinca 2013.)

Dana 11. prosinca 2013. na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu održan je XI. *Dies historiae* s temom *Res novae et seditiones: pobuna kao čimbenik promjene*. Riječ je o znanstvenom skupu u organizaciji Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“ čiju temu predlažu studenti, a izlažu sveučilišni profesori i znanstvenici iz raznih hrvatskih znanstvenih institucija. Godine 2013. odabrana je tema studenata povijesti, Krešimira Džoića i Marijana Vodopije.

Simpozij je započeo u 10,00 sati u dvorani Zagreb na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a na njemu je sudjelovalo 11 izlagača. Izlagače su najavljivali moderatori Monika Jukić i Tomislav Zrno. Okupljene predavače i goste pozdravili su prof. dr. sc. Josip Talanga, voditelj Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, pročelnik Odjela za povijest, doc. dr. sc. Mijo Korade te potpredsjednik Matice hrvatske dr. sc. Stjepan Sučić.

Znanstveni skup bio je podijeljen u tri djela. Prvo predavanje održao je izv. prof. dr. sc. Renato Matić s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu koji je predstavio problematiku *Nasilja i društvenih promjena*. Temu hrvatske mladeži prije Prvog svjetskog rata obradio je dr. sc. Igor Despot, nastavnik u OŠ Markuševac i OŠ Savski

Slika 1. Izlaganje dr. sc. Igora Despota

Gaj, u svome predavanju *Radikalne ideje i djelovanje hrvatske studentske mladeži u razdoblju prije Prvog svjetskog rata*. Profesor s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, dr. sc. Marko Jerković, svojim izlaganjem o *Pobuni predijalaca u Zagrebačkoj biskupiji za vrijeme biskupa Ladislava de Kabol (1326. -1343.)* predočio je izgled pobune u srednjem vijeku. Nakon ovog predavanja uslijedila je pauza za domjenak koji je osigurao DSP Lucius za izlagače i posjetitelje.

Nakon stanke predavanje pod naslovom *Revolucija kao analogija: Primjer Francuske revolucije* održao je Branimir Janković, profesor s Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Profesor Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, dr. sc. Rudolf Barišić otkrio je *Tko su bili bosanski ustanici 1840.?* Željko Holjevac, izvanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu svoje je predavanje posvetio *revoluciji 1848. kao prijelomnici europske i hrvatske povijesti. "Rusiju na barikadama": revolucionarnu 1905. godinu*, približio je mr. hist. Joško Pavković s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Viši znanstveni suradnik na Hrvatskom institutu za povijest, dr. sc. Nikica Barić, govorio je o *"Balvan revoluciji" i oružanoj pobuni Srba u Hrvatskoj*. Prof. dr. sc. Marko Petrak s Pravnog fakulteta u Zagrebu održao je predavanje pod naslovom *Lustracija u antičkom Rimu i u suvremenim postkomunističkim državama. XI. Dies historiae* zatvorio je izv. prof. dr. sc. Mirko Bilandžić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu predavanjem o *Arapskom proljeću i međunarodnoj sigurnosti*.

Slika 2. Izlaganje prof. dr. sc. Marka Petraka

Dugogodišnji kontinuitet održavanja te izvrstan odaziv ponajboljih hrvatskih povjesničara, dokazi su kako je znanstveni skup *Dies historie* hvale vrijedno događanje koje može služiti na ponos koliko studentima organizatorima, toliko i Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

Petra Babić, Lucija Frajlić

**Prvi interdisciplinarni studentski simpozij -
„Utjecaji povijesnih prekretnica na društvene preobražaje“,
(15. travnja 2014.)**

Činjenica da je u 2014. godini održan upravo *Prvi interdisciplinarni studentski simpozij* ukazuje na nekoliko pojedinosti koje je dobro istaknuti prije samog izvještaja sa toga skupa. Najprije, kada se ovakvo nešto događa prvi put, to je onda jedan od ohrabrujućih signala da do izražaja dolazi studentska poduzetnost i sklonost osmišljavanju novih projekata i aktivnosti kako bi se doprinijelo živosti studentske zajednice. Osim toga, ako je to bio prvi simpozij, on sasvim sigurno neće biti jedini, jer organizator - Društvo studenata povijesti „Ivan Lučić Lucius“, želi da takav skup, poput tradicionalnog *Dies historiae*, također postane susret koji će se iz godine u godinu iščekivati i unaprjeđivati uz zalaganje što šireg kruga studenata različitih smjerova. Uvođenjem interdisciplinarnog karaktera simpozija, DSP „Ivan Lučić Lucius“ odgovorio je na potrebu da se povijesnim temama pristupi suradnjom različitih, ali srodnih, prije svega humanističkih znanstvenih disciplina, te je nastojao pružiti poticaj izlagačima da odabranim temama svojih izlaganja pokušaju pristupiti ne ograničavajući se isključivo na spoznaje i metode unutar povijesne znanosti. Usto, otvorenost izlagačima sa različitih smjerova naših Hrvatskih studija, ali i drugih fakulteta, ukazuje na želju studenata povijesti da o povijesnim temama čuju od i svojih kolega iz perspektive drugih disciplina, njihova pristupa, stečenih znanja i područja interesa, te upućuje „Lucius“ na suradnju s drugim udrugama. Konačno, simpozij je *studentski*. Izlagači su bili isključivo studenti, čime im je pružena prilika da izlaganjem svojih radova publici i raspravi, steknu iskustvo u pisanim i prezentacijskim vještinama.

Dakle, Prvi interdisciplinarni studentski simpozij održan je 15. travnja 2014. u zgradi Hrvatskih studija pod naslovom „Utjecaji povijesnih prekretnica na društvene preobražaje“. Takvim, široko postavljenim rasponom mogućih tema, nije se htjelo zainteresirane izlagače ograničavati vremenskim razdobljem ili tematskom cjelinom, nego omogućiti raznovrsnost i priliku studentima da izborom i izlaganjem tema dokažu njihovu važnost u kontekstu naslova simpozija, dakle ne samo kao izoliranih događaja, nego onih koji su potaknuli stanovite procese. Sudjelovalo je petero studentica i studenata. Petra Babić se u izlaganju „Recepcija rimskog prava“ bavila razlozima, područjima i načinima recepcije rimskog prava u Europi, i pruživši povijesni pregled, dovela ga u vezu sa temeljima većine suvremenih europskih pravnih sustava. Ivan Badanjak govorio je o „Propasti Aztečkog Carstva“. U svom izlaganju raščlanio je koloplet čimbenika koji su doveli do propasti carstva koje je do 16. stoljeća bilo jedno od najmoćnijih u Srednjoj Americi, te posljedice tog procesa koji je urodio dramatičnom promjenom kulturne, političke i demografske

slike tog dijela svijeta. Kolega Ivan Bosak sa Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, nastupio je na simpoziju sa temom „Uspostavljanje komunističkog režima od 1943. do 1946. i utjecaj Komunističke partije Jugoslavije na politički život u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji“. U izlaganju je kolega Bosak prikazao ključne događaje od osnivanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije do osnivanja FNRJ, s posebnim naglaskom na odnose i politiku KPJ prema svima koji su joj stajali na putu utvrđivanja jednostranačke diktature, kao i na međunarodne utjecaje i ideološka previranja u tom razdoblju. Monika Đurak izlagala je o temi koju je naslovila „*Cuius regio, eius religio* – Reformacija i političke prilike u 16. stoljeću“. Kolegica Đurak analizirala je političke okolnosti u Svetom Rimskom Carstvu koje su nastupile nakon objave 95 teza Martina Luthera. Razmotrila je odnose različitih strana, interesno umreženih u procese pokrenute pojavom i širenjem protestantizma, zahvativši njemačko plemstvo, seljaštvo, carsku vladarsku kuću i papinstvo, koji su trajali do sklapanja Augsburškog mira kojim je na spomenutom prostoru ustanovljen ravnopravan položaj protestanata u odnosu na katolike. Lucija Frajlić odabrala je temu „Prema apsolutnoj moći: reforme pape Inocenta III. (1198.-1216.)“. U svojem izlaganju pružila je prikaz aspekata pontifikata pape čije je djelovanje označilo vrhunac papinske moći unutar Crkve, kao što su centralizacija rimske kurije, razvoj kanonskog prava, upravne reforme te moralna obnova za što je posebno značajan Četvrti lateranski sabor. Pozornost je posvećena i uspjesima u pozicioniranju papinstva na vanjskopolitičkom planu, najizraženijih u odnosu Inocenta III. s Engleskom koja je za njegova pontifikata postala papin-skim lenom.

Iako su ovaj put svi sudionici simpozija bili studenti povijesti, oni su u svoja izlaganja unijeli i pravne, politološke, sociološke i druge elemente. Iskazani interes studenata i nastavnika koji su nakon završetka studentskih izlaganja iskoristili mogućnost da postavljaju pitanja i razmijene mišljenja sa izlagačima, pokazao je da su Prvim interdisciplinarnim studentskim simpozijem u velikoj mjeri ispunjena očekivanja i postavljeni ciljevi, te je potvrđena korisnost takve inicijative.

Mateo Bunoza

Predstavljanje zbornika Biblioteke Dies: „Žene kroz povijest“ (11. studenoga 2014.)

U prostorijama Knjižnice Hrvatskih studija, 11. studenog 2014. godine predstavljeno je šesto po redu izdanje zbornika iz Biblioteke Dies pod nazivom *Žene kroz povijest*. Zbornik je nastao iz znanstvenog skupa „Dies hiestoriae“ održanog u prosincu 2012. godine.

U ime izdavača, nazočne goste i izlagače uvodno je pozdravila predsjednica Društva studenata povijesti „Ivan Lučić Lucius“ Mateja Maljuga. Nakon toga je jedna od urednica Zbornika, Petra Marinčić uputila zahvalu autorima 14 radova koji su u njemu zastupljeni, te nazočnim predstavljateljima Zbornika. Istaknula je i potporu koju je pri realizaciji ovog projekta pružilo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, te se prisjetila da je održavanje znanstvenog skupa 2012. godine pobudilo i interes medija, a posebno činjenice da je skup popratila i Hrvatska radio-televizija. Takva potpora institucija i interes javnosti, naglasila je, bila je dodatan motiv da se pristupi temeljitoj i kvalitetnoj pripremi Zbornika. Izrazila je očekivanje da će ova publikacija biti korištena i kao nastavna literatura na fakultetima.

Kao predstavnica Odjela za povijest Hrvatskih studija, gostima se zatim obratila doc. dr. sc. Ivana Jukić. Ona je pohvalila odabir teme znanstvenog skupa iz kojeg je nastao Zbornik, istaknuvši kako tematika žena u povijesti, premda važna i izazovna, nažalost još uvijek pripada u red onih marginaliziranih, te da je predstavljani Zbornik doprinos da se to ispravi. I doc. dr. sc. Ivana Jukić izrazila je naklonost inicijativi da se Zbornik iskoristi i kao nastavna literatura, te obećala potporu Odjela za povijest Hrvatskih studija svim aktualnim i budućim projektima i aktivnostima DSP-a „Lucius“.

Doc. dr. sc. Dubravka Zima se složila sa konstatacijom prethodne govornice o zapostavljenosti teme žena u historiografiji, te je istaknula kako ona nipošto ne zaslužuje biti doživljavana kao „ekscesna tema“. U izlaganju se osvrnula na svoj rad u Zborniku, „Odrastanje adolescentice u 19. stoljeću: djevojački dnevnik Ivane Brlić Mažuranić (1888.-1891.)“. Naglasila je kako su joj spoznaje do kojih je došla iščitavajući dnevnik poznate spisateljice, pružile uvid u djevojačku svakodnevnicu koji je poprilično različit od uopćenog, stereotipnog mišljenja o strogo kodificiranom i monotonom životu djevojaka toga vremena i otkrile bogat društveni život ispunjen brojnim kontaktima i fizičkim aktivnostima.

Gostima se obratila i dr. sc. Marija Karbić sa Hrvatskog instituta za povijest koja je doprinos znanstvenom skupu i Zborniku dala izlaganjem i radom „Uloga pripadnica visokog plemstva u životu hrvatskih zemalja tijekom kasnoga srednjeg vijeka“. Istaknula je kako je prilikom svojih istraživanja, na primjeru velikašica Barbare Frankapan i Jelene Jakšić, uspjela ostvariti odmak od uobičajene normativne

sfere, tj. srednjovjekovnih pravnih odredbi, poglavito u pitanjima nasljedstva. Nakon proučavanja relativno rijetkih izvora u kojima se velikašice spominju, zaključila je da je njihova uloga bila značajnija nego što se to čini na prvi pogled, te da su „djelovale na različite načine i na različitim područjima od gospodarstva do politike... a njihovo je značenje bilo veliko u prijenosu kako imovine tako i položaja i ugleda.“

Posljednji se nazočnima obratio doc. dr. sc. Marinko Šišak, koji je obnašavši dužnost tajnika Hrvatskih studija tijekom pripreme izdavanja Zbornika, pružio značajnu podršku DSP-u „Ivan Lučić Lucius“ pri njegovu izdavanju. On je pohvalio kvalitetu svih radova, a izdvojio je dva koja su ga se posebno dojmila – onaj prof. dr. sc. Ante Bežena koji je napisao članak u sjećanje na prof. dr. sc. Vesnu Girardi Jukić donijevši vrijedne podatke o njezinom bogatom životnom putu i velikom doprinosu znanstvenom i političkom životu Republike Hrvatske, te rad dr. sc. Gordana Ravančića o položaju srednjovjekovnih dubrovačkih služavki koji mu je zbog područja njegovog zanimanja bio posebno blizak. Doc. dr. sc. Šišak izrazio je na kraju izlaganja podršku DSP-u „Ivan Lučić Lucius“, i posebnu zahvalu Knjižnici Hrvatskih studija koja je stavila na raspolaganje svoje prostorije i pružila hvale vrijednu organizacijsku podršku, osiguravši time izuzetno prikladan ambijent za predstavljanje zbornika „Žene kroz povijest“.

Ovim događajem potvrđen je kontinuitet izdavačke djelatnosti DSP-a „Ivan Lučić Lucius“, akademska zajednica je, sudeći po ocjenama izlagača i interesu nazočnih, predstavljenim Zbornikom obogaćena još jednim korisnim i vrijednim izdanjem, a udareni su i temelji za daljnju suradnju sa Knjižnicom Hrvatskih studija na budućim sličnim projektima.

Mateo Bunoza

Izveštaj s tribine „Ukrajinska kriza“ (27. svibnja 2014.)

Dvorana „Šibenik“ na Hrvatskim studijima je 27. svibnja 2014. bila poprištem ukrajinsko-ruskog sukoba. Iako u hrvatskoj izvedbi taj sukob nije uključivao oružje već samo argumente, nije bilo ništa manje zanimljivo. Naime, Društvo studenata povijesti „Ivan Lučić Lucius“ organiziralo je tribinu povodom političkih promjena i oružanog sukoba u Ukrajini, smatrajući to aktualnom temom koju bi vrijedilo obraditi kako s geopolitičkog, tako i historiografskog gledišta.

Govornici na tribini nazvanoj „Ukrajinska kriza“ bili su Božo Kovačević i Đuro Vidmarović, dok je ulogu uvodničara i moderatora preuzeo Tomislav Zrno, potpredsjednik DSP „Ivan Lučić Lucius“ i student povijesti na Hrvatskim studijima. I rusku i ukrajinsku stranu „zastupali“ su ugledni hrvatski intelektualci koji su svojevremeno obnašali dužnosti hrvatskih diplomata u Rusiji, odnosno Ukrajini. Božo Kovačević završio je sociologiju i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, više godina bio je saborski zastupnik (1992.-2000.), ministar u vladi Ivice Račana (2000.-2003.) i veleposlanik Republike Hrvatske u Ruskoj Federaciji (2004.-2009.), a danas predaje na Visokoj školi međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld. Njegov sugovornik Đuro Vidmarović diplomirao je povijest i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, također je bio saborski zastupnik (1990.-1994.) i veleposlanik RH u Ukrajini (1994.-1999.), a od umirovljenja iz diplomatske službe 2002. do danas bavi se književnom kritikom, poviješću hrvatske književnosti u iseljeništvu i u susjednim zemljama te prevode-njem s ukrajinskog, ruskog i slovenskog jezika.

Tribini je prisustvovalo tridesetak studenata Hrvatskih studija koji su sa zanimanjem pratili argumente obiju strana glede ukrajinske krize. Rasprava je započela uvodnim govorima Kovačevića i Vidmarovića, koji su predstavili dva različita pogleda – ruski i ukrajinski – na revoluciju koja se dogodila u Kijevu u veljači 2014. (tzv. Euromajdan), pripojenje Krima Ruskoj Federaciji i oružani sukob pro-ruskih separatista s ukrajinskim snagama sigurnosti u istočnoj Ukrajini. Kovačević je nastojao razjasniti kontroverzno rusko stajalište i argumente kojima ga ruska državna politika podupire: (1) prosvjede i revoluciju kojima je u veljači 2014. srušen režim predsjednika Viktora Janukoviča Kremlj smatra državnim udarom zbog upitne ustavnosti i zakonitosti Janukovičeva opoziva i preuzimanja vlade od strane opor-bene koalicije; (2) na pripojenje Krima Rusiji u ožujku 2014. službena Moskva gleda kao na ishod slobodno izražene demokratske volje građana Krima na refe-rendumu 16. ožujka i svojevrsno ispravljanje povijesne nepravde iz 1954. kada je ruska sovjetska vlast predale Krim Ukrajinskoj SSR; (3) sukob u istočnoj Ukrajini tumačen je od ruske strane kao razumljivi otpor ruske manjine nelegalnoj ukrajinskoj vlasti i njezinim pokušajima nasilne ukrajinizacije ruskog stanovništva. Đuro je

Vidmarović studentima izložio ukrajinsko viđenje tih triju tema: (1) „Euromajdan“ simbol je ukrajinske pučke pobune protiv odnarođene i korumpirane vlasti Viktora Janukoviča i Stranke regija; (2) rusko pripajanje Krima kršenje je međunarodnog prava, referendum o odcjepljenju bio je nezakonit i proveden uz nadzor ruske vojske, a argumenti o ispravljanju povijesne nepravde iz 1954. ignoriraju čitav niz povijesnih okolnosti pod kojima je došlo do predaje Krima Ukrajinskoj SSR; (3) pro-ruska pobuna u istočnoj Ukrajini organizirana je i potpomognuta iz Moskve te nema veze s nikakvim navodnim kršenjem prava ruske manjine niti rusko-govornog stanovništva istočne Ukrajine.

Nakon uvodnog dijela, govornici su nastojali odgovoriti na neke od argumenata druge strane i ukazati na još neke probleme ukrajinske krize i njezina prćenja u hrvatskim medijima. Đuro Vidmarović ponovno je naglasio sličnosti između hrvatske borbe za osamostaljenje i srpske pobune iz 1990-ih s aktualnim događanjima u Ukrajini. Također, ukazao je na problematičan odnos hrvatskih medija prema vijestima iz Ukrajine, pri čemu većina objavljenih članaka implicitno zastupa rusku stranu. Nastojeći se osobno ograditi od ruske argumentacije, Božo Kovačević ustvrdio je kako ne smatra kako je ruska diplomacija iskrena kada kao motiv za potporu pro-ruskim pobunjenicima u istočnoj Ukrajini navodi kršenje manjinskih prava tamošnje ruske zajednice, i to iz razloga što dosadašnja ruska vlast ni na koji način nije odgovorila na stvarno kršenje ruskih manjinskih prava u susjednom Kazahstanu ili probleme koje etnički Rusi imaju u rodnoj Rusiji zbog masovne imigracije iz muslimanskih predjela Sjevernog Kavkaza. Zato, Kovačević kao glavne razloge ruskog uključivanja u ukrajinsku krizu vidi strah od ukrajinske integracije u euroatlantske strukture, što bi se nepovoljno odrazilo na geostrateški položaj Rusije u regiji. Takvu vanjsku politiku konfrontacije sa Zapadom smatra problematičnom i iz same ruske perspektive, jer, kako tvrdi, dugoročno Kina predstavlja puno veću opasnost za Rusiju i u demografskom, gospodarskom i političkom smislu nego EU i SAD.

Za razliku od gotovo svakodnevnih vijesti i osvrta u tiskanim i elektroničkim medijima, Kovačević i Vidmarović studentima Hrvatskih studija predstavili su ogromnu količinu stvarnih informacija o ukrajinskoj krizi – kako one povijesnog karaktera, tako i *insiderske*, vezane uz njihova vlastita diplomatska iskustva u Rusiji i Ukrajini. Tribina koju je priredilo DSP „Ivan Lučić Lucius“ bila je prava *informatijska bomba* za sve zainteresirane studente koji su ju pohodili.

Leo Marić

Hrvatski iseljenički kongres (23. - 26. lipnja 2014.)

U organizaciji Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatske matice iseljenika, Ureda Hrvatske biskupske konferencije i BK BiH za Hrvatsku inozemnu pastvu, od 23. do 26. lipnja 2014. godine, u Zagrebu je održan prvi Hrvatski iseljenički kongres u Zagrebu. Budući da je Hrvatska iseljenička zemlja, javila se potreba za raznovrsnim sustavima globalnog umrežavanja domovinske i iseljenje Hrvatske. S ciljem osmišljavanja novih strategija koji bi doveli do čvršćeg povezivanja Republike Hrvatske i hrvatskih iseljenika te održavanja svijesti o hrvatskom identitetu, započela je organizacija prvoga Hrvatskog iseljeničkog kongresa. Na kongresu su sudjelovali ugledni znanstvenici, javni i kulturni djelatnici, crkveni velikodostojnici te poslovni ljudi iz Hrvatske i iseljeništva.

Svoj trag u organizaciji i održavanju ovog značajnog skupa, ostavili su studenti preddiplomskog, diplomskog i doktorskog studija Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Pod mentorstvom profesorice Vlatke Vukelić, studenti su obavljali pomoćne poslove u organizaciji kongresa. Tako su bili zaduženi za dijeljenje akreditacija i koordinaciju svih sudionika, predavača, novinara i gostiju, za tehničku pomoć na izlaganjima i podjelu promotivnih materijala Hrvatskih studija i ostalih pokrovitelja ovog značajnog skupa.

Slika 1. Dio studenata volontera Hrvatskih studija i prof. dr. sc. Mijo Korade

Prvi dan Hrvatskog iseljeničkog kongresa održan je u Starogradskoj vijećnici na Gornjem gradu. Program je započeo pozdravnim govorima organizatora, značajnih crkvenih veledostojnika, političara te veleposlanika iz Republike Hrvatske i ostalih krajeva svijeta. U ime Organizacijskog Odbora sve nazočne pozdravio je njegov predsjednik **Marin Sopta**, a **svečanost otvorenja uveličali su** nadbiskup zagrebački kardinal Josip Bozanić, voditelj ureda Papinskog vijeća za pastoral selilaca i izbjeglica mons. Edward Robinson Wijesinghe i predsjednik Hrvatskog sabora Josip Leko. Radni dio prvog dana kongresa bio je podijeljen u nekoliko tematskih cjelina: *Hrvatsko iseljeništvo – sad i ovdje*; *Znanost u dijaspori: perspektive suradnje*; *Suradnja iseljene Hrvatske i Republike Hrvatske: izazovi i perspektive*; *Dvojbe drugog naraštaja*; *Učiti hrvatski*. Predavanja su održali ugledni znanstvenici, profesori te javni i kulturni djelatnici iz Hrvatske i iseljeništva. Govorilo se o organizaciji i okupljanju dijaspore, stanja hrvatskog iseljeništva u prošlosti i danas te institucionalnog odnosa Republike Hrvatske prema hrvatskom iseljeništvu. Nakon radnog dijela Kongresa, održala se rasprava o znanosti u dijaspori. Predavanje na tu temu, održao je bivši ministar znanosti, obrazovanja i športa Dragan Primorac. Program se nastavio raspravama o suradnji iseljene Hrvatske s domovinom, o ulozi jezika u formiranju identiteta i problemima mladih generacija iseljenika u SAD-u i Australiji.

Slika 2. Otvaranje Hrvatskog iseljeničkog kongresa (izvor: narod.hr)

Drugi dan kongresa održan u Nadbiskupijskom pastoralnom institute, započeo je pozdravnim govorom predsjednika HBK mons. dr. Želimira Puljića i dekana Katoličko-bogoslovnog fakulteta vlč. dr. Tončija Matulića. Predavanja i rasprave vođene su s posebnim osvrtom na odnos crkve i iseljeništva. Posjetitelji su mogli čuti predavanja o hrvatskom dušebrižništvu u Njemačkoj i SAD-u, liturgijskoj glazbi u hrvatskim katoličkim zajednicama, ali i o položaju žena u iseljeništvu. Također, reklo se nešto više o Hrvatima u Belgiji, Skandinaviji i Argentini. Osim toga, pozornost su privukle teme i iz područja ekonomije. Tako je glavno pitanje

bilo kako poboljšati gospodarsku suradnju između Hrvatske dijaspori i hrvatskog gospodarstva. Razgovaralo se i o gospodarskom identitetu dijaspori, investicijama iste u Hrvatsku i o mogućnostima ulaganja povratnika u hrvatsko gospodarstvo. Dan je završio prigodnom izložbom serijskih publikacija Hrvata izvan Hrvatske u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici s ciljem naglašavanja uloge i brendiranja hrvatske dijaspori.

Treći dan održavanja Kongresa bio je prožet domoljubnim programom u povodu Dana državnosti. Obilježavanje je započelo misom u crkvi svetoga Marka koju je predvodio kardinal Josip Bozanić. Program se nastavio druženjem u Gradskom kazalištu Komedija gdje je održan svečani koncert za sudionike kongresa pod nazivom *Samo je jedna Hrvatska*. Uzvanici su imali priliku uživati u izvođenju domoljubnih pjesama i recitala koje su, između ostalih, izvodili hrvatski glumci Anja Šovagović, Tomislav Martić te Joško Ševo. Svečani koncert dodatno je uljepšao poznati hrvatski glazbenik Oliver Dragojević u pratnji zbora „Izvor.“

Slika 3. Oliver Dragojević i zbor Izvor, koncert *Samo je jedna Hrvatska*, kazalište Komedija (izvor: www.hrvati.ch)

Program četvrtog dana održavao se na dvije lokacije. U Hrvatskoj matici iseljenika govorilo se o institucijama hrvatskog iseljeničtva, a predsjednik programskog odbora Mijo Korade održao je izlaganje o Hrvatskim studijima. Istovremeno se u Društvu hrvatskih književnika raspravljalo o važnosti kulturnih veza Hrvatske i hrvatske dijaspori, o hrvatskim tiskovinama u inozemstvu te o potrebi upoznavanja i afirmacije hrvatske povijesti i kulture u svijetu.

Bogati program prvog hrvatskog iseljeničkog kongresa završio je svečanom večerom za sudionike, volontere i uzvanike. Kraj ovog značajnog skupa označila je

tiskovna konferencija na kojoj su govorili jedni od organizatora i inicijatora kongresa, dr. sc. Marin Sopta i prof. dr. sc. Mijo Korade. Između ostalog, predstavljena je rezolucija s budućim planom hrvatskih iseljenika u smislu jasnijeg povezivanja i djelovanja s maticom zemljom.

Prvi hrvatski iseljenički kongres izniman je po tome što je otvorio mnoga pitanja i potaknuo na daljnje rasprave. Budući da se u posljednjih nekoliko godina narušilo povjerenje između domovinskih institucija i dijaspora, nametnula se obveza razvijanja bolje suradnje između domovine i njezinih iseljenika. Studenti Hrvatskih studija imali su prilike upoznati se s hrvatskim iseljeništvom te ih istovremeno pitati sve što ih je zanimalo, posebice u pogledu razvijenosti obrazovanja u europskim i prekomorskim zemljama. Hrvatski iseljenički kongres pružio je nezaboravno iskustvo za sve koji su na njemu sudjelovali i nadamo se, potaknuo na buduću blisku suradnju.

Ana Jakić, Stjepan Paukovic, Lucija Frajlić

INTERVJU - THE INTERVIEW

doc. dr. sc. IVANA JUKIĆ

ijukić@hrstud.hr

Doc. dr. sc. Ivana Jukić rođena je u Slavonskom Brodu, gdje je i završila srednjoškolsko obrazovanje. Godine 2001. završila je Studij povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu s temom *Zagrebački biskup Emerik Esterhazy i čl.7./Hrvatska pragmatička sankcija iz 1712.*, pod mentorstvom prof. dr. sc. Nenada Moačanina, 2005., a 2009. je doktorirala na istom fakultetu pod mentorstvom prof. dr. sc. N. Moačanina s disertacijom *Hrvatska pragmatička sankcija: cum Regi, tum Patriae*. Po završetku diplomskoga studija zapošljava se na Hrvatskom institutu za povijest na projektu „Opis zemalja Kraljevine Hrvatske na vojnim kartama 18. i 19. stoljeća“, voditelja dr. sc. Mirka Valentića. Paralelno, od 2006. do 2010. predaje na Hrvatskim studijima kao vanjska suradnica, a od travnja 2010. stalno je zaposlena na toj instituciji. Na Odjelu za povijest predaje predmete *A history of Croatia*, *Hrana i ranonovovjekovlje*, *Opća povijest ranomodernog doba*, *Povijest Mađarske*, *Plemstvo u Hrvatskom saboru 1650.-1740.* i *Politička povijest*, a na Odjelu za kroatologiju predmet *Hrvatska kulturna i politička povijest 16. i 17. stoljeća*.

Trenutno joj je istraživački interes usmjeren ka analizi umijeća vladanja habsburških vladara u ugarsko-hrvatskom dijelu Monarhije u 17. stoljeću, s posebnim osvrtom na promjene i kontinuitete u djelovanjima hrvatskih staleških korporacija u tom procesu, ali i prema utjecaju *osobnoga* u kreiranju društveno-političkoga života kraljevinskoga i monarhijskoga prostora.

* * *

Intervju

- **Poštovana profesorice, kako komentirate činjenicu da su Hrvatski studiji ocijenjeni kao najbolji humanistički fakultet u Hrvatskoj pogotovo s obzirom na dugogodišnju borbu za etabliranje među humanističkim fakultetima. Što mislite da je doprinijelo tomu?**

Moguće je da je osjetljivost pravnoga položaja Hrvatskih studija bila motivacija za konstantan rad svih djelatnika Studija na usavršavanju programa, organizacijske strukture i sl., no duboko vjerujem da je ova ocjena rezultat truda različitih pojedinaca unutar Hrvatskih studija, koji posljednjih 20-ak godina na različite načine podržavaju činjenicu da su Hrvatski studiji nastali kao potreba

za nekim novim akademskim prostorom djelovanja: novih programa, drugačijih nastavnika, poduzetnijih studenata. Dok god se njeguje ta izvorna ideja Hrvatskih studija da pružamo nešto drugačije i uvijek novo – različite politike i procese ocjenjivanja mogu biti samo privremene prepreke ili poticaji.

- **I Vi ste bili studentica povijesti Hrvatskih studija, i to u prvoj generaciji. Što Vas je potaklo da upišete baš Hrvatske studije, primijećuju li se i danas iste vrijednosti koje su postojale u vrijeme osnivanja studija povijesti na Hrvatskim studijima?**

Zašto sam upisala Hrvatske studije? Sudbina valjda, nije to bio planski odabir, već susret s pravom osobom u pravo vrijeme i moje pitanje: što mogu izgubiti?! A dobila sam jako puno. Hrvatski studiji mi se danas čine nemjerljivo bolji u odnosu na moje vrijeme studiranja. Organiziraniji su, bogatiji programima, studentima, nastavnicima što suživot svih nas čini kompliciranijim i moguće je osjećaj prisnosti među svim akterima nešto manji nego onda. No i dalje mislim da komunikacija postoji i dok god negujemo taj kapital ne moramo se bojati budućnosti. No, na tomu moramo raditi konstantno i svi zajedno.

- **Za studente na Hrvatskim studijima, uvođenje mogućnosti studiranja samo jednoga smjera na diplomskom – znanstvenog ili nastavničkog, bilo je pomalo neugodno iznenađenje. Kako komentirate tu odluku? Također, smatrate li da bi studij povijesti, i to ne samo na Hrvatskim studijima, trebalo oblikovati na novi način ili pak sadašnji sustav dodiplomskog i diplomskog studija ispunjava potrebe?**

Općenito prihvaćam pokušaje 'uvođenja reda' u sustave funkcioniranja studija pa sam i tu odluku shvatila kao jedan takav pokušaj i zbog toga podržala. Odjel za povijest nije bio jednoglasan po tom pitanju pa smo inicirali u razgovoru s Povjerenicom za studente i nastavu i Voditeljem da se najboljem studentu znanstvenoga smjera kao nagrada pokloni Nastavnička naobrazba. Nadam se da će to zaživjeti.

Što se tiče programa studija povijesti - diplomskoga i prediplomskoga, oni svakako zahtijevaju <ново руho>. Prediplomski bi se trebao snažnije <otvoriti> svjetskoj povijesti i posebnostima unutar nacionalne povijesti, što mislim da je već prisutno i u ovom programu, a diplomski specijalizirati prema ljudskim resursima Odjela za povijest. Naglasak i na jednom i na drugom treba biti hrvatska prošlost. Ono što nas čini prepoznatljivijima na nacionalnoj razini, a i izvan nje, jest činjenica da smo mi Hrvatski studiji.

- **Prati li hrvatska historiografija dovoljno trendove stranih historiografija, koliko se to može vidjeti u novijim radovima iz hrvatskog ranonovovjekovlja te koliko su Hrvatski studiji preko Erasmus programa istupili na tome polju? Koliko Erasmus općenito doprinosi širenju novih vidika i profesorima i studentima?**

Mislim da da. Hrvatsko ranonovovjekovlje je u historiografskom odrastanju i milijun je tema koje nas sve čekaju negdje u arhivima. No ono što se piše prati suvremene trendove i mislim da je tomu snažno pridonijela opet osobna poduzetnost povjesničara srednje i mlađe generacije da otputuju van, ali i opća digitalizacija koja je učinila mnoge naslove, sadržaje i izvore dostupnijima i tako nas sve povezala i povezuju u razmišljnjima i stavovima.

Erasmus je lijepa platforma za susrete studenata i nastavnika. Hrvatski studiji su odlično napredovali po tom pitanju i mislim da će postajati još bolji. No, čini mi se da vrijednost Erasmus nije u širenju vidika koliko u spoznaji kad se jednom nađete negdje u stranoj zemlji uviđate da i ti nastavnici i studenti vode slične živote, susreću se sa sličnim problemima i izazovima te da smo sličniji nego što volimo misliti.

○ **I sami ste boravili na Sveučilištu u Pečuhu, kakav je njihov pristup studiranju povijesti i koliko se razlikuje od hrvatskog?**

Boravila sam tamo prošle godine u studenom, a u travnju 2016. ići ću na Sveučilište u Pečuh u sklopu Erasmus programa. Studij povijesti izvodi se u sklopu Humanističkoga fakulteta, nositelj kojega je Institut za povijest u sklopu kojega djeluju Odjeli podijeljeni „kronološki“ (npr. Odjel za srednjovjekovnu i ranonovjekovnu povijest, Odjel za modernu povijest itd). Ima ih ukupno šest, zatim sedam istraživačkih centara koji su tematski usmjereni itd. Njihovi ljudski i istraživački resursi su jako dobri i stvaranje programa s takvim zaledem uistinu je nešto što nam mogu samo poželjeti. Prediplomska razina je naravno usmjerena ka usvajanju općih znanja, no već spomenuta organizacija koja upravlja studijem povijesti, jasno pokazuje koliko je istraživačka specijalizacija na diplomskoj razini prisutna i lakše ostvariva.

○ **Što mislite o činjenici da se danas na čak 8 institucija u Hrvatskoj može studirati povijest. Je li to pretjerano ili omogućava širenje novih vidika?**

Ne mislim da je broj problem. Mislim da je problem što svi misle da trebaju predavati povijest na isti način. Takvu organizaciju preddiplomske razine još i razumijem, no diplomatska razina bi na svakoj od tih institucija trebala biti drugačija, specijalizirana prema identitetu određene sastavnice ili sveučilišta.

○ **Mislite li da je rani novi vijek premalo zastupljen u istraživačkim interesima mladih hrvatskih povjesničara?**

S obzirom na nužnost „dodatnih znanja“ potrebnih za istraživanje ranonovovjekovlja mislim da je broj realan i očekivan.

○ **U Vašem radu povijest plemstva, pojedinih plemićkih obitelji i institucije kralja zauzima važno mjesto, smatrate li da se, uvjetovano dijelom i povijesnim naslijeđem druge polovice 20. st., te teme u historiografiji zaobilaze?**

Svakako je taj dio suvremene prošlosti uvjetovao marginalizaciju tih tema. No, s druge strane te teme su pak iznimno zahtjevne i razumijem zašto se

zaobilaze, no povijest staleških institucija temelj je naše prošlosti pa rekla bih i identiteta. Nadam se da će i među budućim povjesničarima biti onih hrabrih koji će se upustiti u analize i interpretacije društveno-političkih uloga hrvatskoga staleškoga svijeta u kreiranju istoga.

- **Također, u svojem radovima držite korak sa suvremenim historiografskim trendovima, smatrate li da su teme poput povijesti žena, skupina s margine društva i sličnih skupina manje zastupljenih u tradicionalnoj historiografiji podzastupljene u hrvatskoj historiografiji, i ako da što bi trebalo učiniti kako bi se potaklo njihovo istraživanje?**

Mislim da se i po tom pitanju vide značajni pomaci. Opet, ono povijesno razdoblje koje je historiografski obradilo neke temeljne teme, usmjerit će svoju pažnju i na različite teme iz povijesti svakodnevice. To ne znači da se Vi ne možete baviti npr. poviješću mode u hrvatskom ranonovovjekovlju, ali će Vam biti teško; tko su trgovci i obrtnici koji su nabavljali materijale ili prodavali gotove proizvode, kakvi su bili zakoni po kojima se ta djelatnost obavljala, tko su bile „trendseterice“: samo najbogatije velikašice ili? Tko su pak one? Itd., itd.. Neka temeljna „predistraživanja“ ili radovi nisu objavljeni. No, ponavljam to ne znači da se tim temama ne treba baviti, samo što ćete usput otkriti čitav niz pitanja koje pripadaju temeljnim temama društvene, političke ili gospodarske povijest, a još uvijek nemaju odgovor u hrvatskoj historiografiji.

A, možda je to i zanimljiviji istraživački put

- **S obzirom na to da ste dugo godina radili na Hrvatskom institutu za povijest, zanima nas koliko se rad na Institutu razlikuje od rada na Sveučilištu?**

Rad na Sveučilištu je nemjerljivo zahtjevniji i kompliciraniji, no kreativniji i životniji. S druge strane, vrijeme i potpora istraživačkom radu na Institutu je neusporedivo bolja. Upoznala sam dvije krajnosti. Bolji Instituti i bolja Sveučilišta dogodili bi se kada bi sustav stvorio preduvjete da se maknemo od tih krajnosti.

- **Ove ste godine postali pročelnica Odjela za povijest, kakva je Vaša vizija te funkcije?**

Pročelništvo je administrativna funkcija i kao takva ne mislim da je „mjesto vizije“. Kao pročelnica postavila sam si određene ciljeve usmjerene ka boljoj organizaciji i funkcioniranju nastave, ka koordinaciji odnosa nastavnika, uprave, studenata i sl. Ti ciljevi će biti ostvarivi u onoj mjeri koliko naiđem na odaziv za suradnju i čla-nova Odjela i uprave i studenata. Nadam se da će to zaživjeti. To je nešto što bi mogla biti naznaka moje „vizija pročelništva“.

- **Za kraj, možete li nam reći što za Vas znači bavljenje poviješću?**

Ne mogu Vam dati jednoznačan odgovor: ponekad me povijest inspirira, ponekad me iritira, ponekad me zabavlja, ponekad predstavlja bijeg od sadašnjosti, ponekad

mi se čini besmislena, a često mi nudi različite odgovore. No, iz nekoga razloga još uvijek se ne mogu maknuti od povijesti. Valjda je povijest u ovom životnom trenutku moj poziv.

Petra Babić, Petra Vručina

UPUTE SURADNICIMA – DIRECTIONS FOR CONTRIBUTORS

Zbornik *Lucius* objavljuje sljedeće radove:

1. baccalauratske radove
2. diplomske radove
3. seminarske radove
4. radove izrađene u sklopu radnih grupa
5. prijevode članaka i dijelova knjiga stranih autora
6. ocjene, prikaze i osvrte
7. izvještaje

Seminarski i diplomski radovi te radovi izrađeni u sklopu radnih grupa moraju imati kraći sažetak (pola kartice teksta) na jednom od stranih jezika. Ovi radovi moraju imati dvije pozitivne recenzije (ukoliko je jedna negativna, odluku o objavljivanju donosi urednički odbor *Luciusa*).

Svi radovi se predaju na e-mail adresu jednom od članova uredničkog odbora, ili na CD-ROMU.

Svi radovi moraju biti napisani na računalu, u nekoj od inačica MS Word-a. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman, veličina slova je 12, a prored je dvostruk (2,0). U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruk (1,0). Molimo autore da svi radovi ne prelaze 2 arka (32 kartice). Urednički odbor zadržava pravo naručivanja veličine određenog rada.

Tekstovi koji nisu napisani u skladu s ovim uputama bit će vraćeni autoru na ispravak!

TEHNIČKE UPUTE ZA PISANJE RADOVA

Način navođenja literature:¹

Popis korištene literature i izvora se navodi na kraju radnje. Prvo se navodi prezime autora, potom ime, potom naslov djela, mjesto i godina izdanja. Naslov članka se piše kurentom u navodnicima, a naslov časopisa u kojemu se nalazi članak kurzivno. Naslovi knjiga i zbornika se također pišu kurzivno. Prilikom navođenja korištenog članka iz časopisa ili zbornika obavezno je navesti godište i broj edicije u kojoj je objavljen te pripadajuće stranice (točnu paginaciju) cijelog članka.

Knjiga:

RAUKAR, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje - ljudi, prostor, ideje*, Zagreb, 1998.

Članak:

ANČIĆ, Mladen, "Kako «popraviti» prošlost. Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 34, 2008., 83-102.

¹ Upute za navođenje fusnota izradili su Stipica Grgić, prof. i dr. sc. Marko Jerković, zaposlenici na Studiju povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Izabrani način citiranja čest je u časopisima povijesne tematike. Preuzet je iz Časopisa za suvremenu povijest i *Povijesnih priloga*.

Zbornik:

HAMMEL-KIESOW, Robert, "Property Patterns, Buildings and Social Structure of Urban Society", *Power, Profit and Urban Land. Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns*, Suffolk, 1996., 39.-61.

Izvor:

SMIČIKLAS, Tadija i dr., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X, Zagreb, 1912.

Citiranje novina:

KARAMAN, Ljubo, "O negdašnjim upravicima i staroj vijećnici grada Splita", *Novo doba*, Split, 24. XII 1927., 11.

BILJEŠKE I CITIRANJA:

Sve bilješke trebaju biti podnožne, pisane odgovarajućim načinom citiranja (vidi daljnji tekst).

Upute za pisanje bilježaka:

Prezime autora - verzal (velika tiskana slova)

Naslov članka - kurent (obična slova)

Naslov djela - kurziv (udesno nagnuta slova)

Naslov časopisa - kurziv

isto = kurziv

isti = verzal

n. dj. = kurziv

Citiranje knjige:

Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje - ljudi, prostor, ideje*, Zagreb, 1998., 125.-140.

Isto, 60.

Kad se isto djelo ponovno navodi u tekstu na drugome mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv pr.: RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 321.

Članci u periodici (časopis, godišnjak):

Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, "Dubrovački noćni život u srednjem vijeku", *Otium*, 1., 1993., 9.-10.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Robert HAMMEL-KIESOW, "Property Patterns, Buildings and Social Structure of Urban Society", *Power, Profit and Urban Land. Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns*, Suffolk, 1996., 39.-61.

Citiranje novina:

Ljubo KARAMAN, "O negdašnjim upravicima i staroj vijećnici grada Splita", *Novo doba*, Split, 24. XII 1927, 11.

* U slučaju nenavođenja točnog imena autora navesti inicijale ili pseudonim pod kojim je tekst potpisan. U slučaju da uopće nema nikakve oznake autorstva navesti samo naslov članka.

Citiranje objavljenih izvora:

Tadija SMIČIKLAS i dr., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X, Zagreb, 1912., dok. 200., str. (dalje: CD)

*U daljnjem citiranju dokumenata dovoljno je koristiti kraću oznaku (u slučaju Smičiklasovog diplomatičkog zbornika ta je oznaka CD).

Citiranje iz enciklopedija:

"Austro-ugarskanagodba", *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), sv. 1., Zagreb, 1999., 477.
Bernard STULLI, "Dubrovačka Republika", *Enciklopedija Jugoslavije* (dalje: EJ), sv. 3., Zagreb, 1984., 615.

Tekstovi s Interneta:

Amy K. PRESSER, "Marks of Shame: Demarcating the Marginal Medieval Prostitute" (<http://www.theblackswan.com/review/lowa02.htm>, zadnji put mijenjano 5. rujna 1997.).

LUCIUS

Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić - Lucius«

Sv. 21./2016.

Zbornik je objavljen uz financijsku potporu
Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

NAKLADNIK – PUBLISHING ESTABLISHMENT

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d

ZA NAKLADNIKA

Josip Talanga

IZDAVAČ – PUBLISHER

Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić - Lucius«

LEKTURA I KOREKTURA

Mateo Bunoza

Mateja Maljuga

PRIJELOM TEKSTA

Mario Pavlović, Nova potka

TISAK

Web 2 tisak